

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

ВИПУСК ТРЕТІЙ

УЖГОРОД – 2018

УДК 32 (063)
ФО лО
А 43

Редакційна колегія:

Асланов Стеллас Антипович – доктор політичних наук, доцент
Вегеш Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор,
відповідальний за випуск
Лендзел Мирослава Олександрівна – доктор політичних наук, професор
Остапець Юрій Олександрович – доктор політичних наук, професор
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор
Червеняк Кристина Тарасівна – секретар

Рецензенти:

Климончук Василь Йосипович – доктор політичних наук, професор
(Прикарпатський національний університет імені В. С. Стефаника);
Міщанин Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент
(Ужгородський національний університет).

Друкується за рішенням Вченої ради факультету суспільних наук
Ужгородського національного університету від 25 червня 2018 року

До третього випуску наукового збірника «Актуальні проблеми політичної науки» увійшли додаткові матеріали 72-ої науково-практичної конференції професорсько-викладацького складу кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет», яка відбулася 27 лютого 2018 року. Тематика статей багатопланова – політична наука в Україні та близькому зарубіжжі, проблеми політичної історії, геополітики та етнополітології.

В збірнику поміщені матеріали на допомогу викладачам політології, рецензуються новітні монографії з політологічної тематики.

Видання розраховане на викладачів, аспірантів та студентів політологічних спеціальностей, усіх, кого цікавить політологічна проблематика.

© Актуальні проблеми політичної науки. Випуск третій. 2018

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Остапець Юрій. Методологія дослідження виборчого процесу та поведінки виборців: дослідницькі напрями та методи аналізу.....	4
Червеньяк Кристина. Етнічна консолідація ромської етнічної групи та її вплив на етнополітичну ситуацію на Закарпатті.....	42
Асланов Стеллас. Етнополітична дезінтеграція та формування квазідержавних утворень як технології етнополітичної нестабільності в Україні.....	51
Юрчук Альона. Теоретичні засади соціалізації молоді (студентства) у суспільстві.....	90
Бертолон Олександр. Адміністративна реформа в Україні у контексті інтересів та потреб угорської національної меншини Закарпаття.....	98
Кополовець Роман. Характеристика емпіричних моделей переходу до демократії.....	104
Святецька Анастасія. Ідейні витoki, структура та діяльність громадського руху Rotary International.....	130
Колодій Маріанна. Еволюція та особливості підходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у політиці.....	137
Шафраньош Олексій. «Новий-лівий» рух як складова частина контркультурного процесу в США у 60-х роках ХХ ст.....	140
Сурніна-Далекорей Ольга. Економічний розвиток, політичні інститути та представництво жінок в органах влади країн СЄ.....	147

ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Вегеш Микола. Еволюція державно-правового статусу Закарпаття (Підкарпатської Русі – Карпатської України) у міжвоєнний період.....	160
Вегеш Микола, Гиря Володимир. Угорський ревізіонізм проти Чехословацької республіки і Закарпаття (20-30-ті роки ХХ ст.).....	172
Міщанин Василь. До питання про діяльність УПА на Закарпатті.....	198

ПОЛІТИЧНІ ПОСТАТІ

Вегеш Ігор. Свобода людини і масове суспільство у філософії Ж.-П. Сартра.....	205
---	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ПОЛІТОЛОГІЇ

Зан Михайло. Стажування за кордоном як ефективний механізм удосконалення фаху викладача вищої школи: досвід кафедри політології і державного управління УжНУ.....	213
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Вегеш Микола. Карпатська Україна і польські терористи [Рец.: Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938-1939. К.: Темпора, 2012. 392 с.].....	220
---	-----

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА ПОВЕДІНКИ ВИБОРЦІВ: ДОСЛІДНИЦЬКІ НАПРЯМИ ТА МЕТОДИ АНАЛІЗУ

In the dissertation were analysed the electoral processes in Ukraine during the period of time from 1991 to 2014 in nation-wide and regional dimensions. It was formulated the methodological instrumentarium of the electoral processes. The author emphasized and characterized the main periods of the electoral processes of the electoral space evolution of Ukraine. It was researched the nation-wide context and regional peculiarities of the electoral companies from 1994 till 2004. Also were analysed the causes of actualization, exacerbation and institutionalization of the regional electoral particularities under the influence of the electoral companies of 2004–2012. It was characterized the influence of electoral cycle of the period of time from 2010 to 2015 on the socio-political processes in Ukraine.

Електоральні дослідження – це новий напрям досліджень у вітчизняній політичній науці. Інтерес до виборчої проблематики обумовлений такими чинниками: а) вибори є головною характеристикою демократії; б) вибори є головною формою політичної участі населення; в) вибори забезпечують легальність і легітимність існуючих органів влади, вони показують рівень довіри громадян до інститутів влади; г) поведінка виборців – це особливий вид політичної поведінки, оскільки в жодній іншій ситуації не спостерігається такий рівень політичної активності, як під час проведення виборів. З цієї точки зору аналіз поведінки виборців дає можливість вивчення тих політичних явищ і процесів, які залишаються поза увагою дослідників у міжвиборчий період; д) результати виборів мають вплив на функціонування суспільства в цілому. Особливо це стосується до суспільств, які трансформуються; ж) вибори відіграють важливу роль у формуванні і ротації як національної, так і регіональної еліти.

Вибори є центральним елементом політичного процесу та визначальною характеристикою участі громадян у політичному житті демократичних країн. Вибори належать до тих небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може ухвалити колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу.

Електоральна історія України розпочинається з 1990 р. і нараховує 6 парламентських електоральних циклів. Електоральний цикл – це проміжок часу від виборів до виборів, коли у міжвиборний період за результатами суспільно-політичного розвитку визначається логіка наступного електорального змагання. Електоральний цикл поділяється на три самостійні етапи: передвиборчий етап, етап виборів, поствиборчий етап.

Характеристика виборчих процесів в Україні в рамках електоральних циклів дає змогу більш глибоко і рельєфно дослідити виборчі кампанії як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях, оскільки при такому підході враховуються тенденції суспільно-політичних процесів за вказаний період та враховуються впливи одних виборів на інші.

Окремо в дисертаційному дослідженні аналізуються виборчі процеси на Закарпатті. Закарпаття виступає як «окремий випадок» у дослідженні. Статистичні дані результатів виборів в Україні показують, що, по-перше, результати голосування на Закарпатті упродовж останніх виборчих циклів близько збігаються з результатами голосування в цілому по Україні, а, по-друге, населення Закарпатської області голосує дещо відмінно від того, якими є результати електорального вибору в Західному регіоні.

Case study (дослідження випадку) – дослідницька стратегія, спрямована на глибокий, повний і комплексний аналіз соціального феномена на прикладі окремого емпіричного об'єкта (випадку). Очевидною перевагою методу є можливість одержання глибшої інформації про латентні процеси, приховані механізми суспільно-політичних відносин. Уперше метод конкретних ситуацій було застосовано на початку ХХ ст. у Школі бізнесу Гарвардського університету (США) [1].

Метод визначає необхідність працювати з конкретними речами, а не з сконструйованими типами, що дозволяє забезпечити краще розуміння соціальної реальності, унікальність кожного об'єкта і водночас виділити загальні риси для подальшого узагальнення. Вивчення випадку спирається на виділення конкретних одиниць для аналізу – особистих біографій, окремих підприємств, населених пунктів, областей, регіонів, країн [2].

Вивчення окремого випадку дозволить проаналізувати особливості організації і проведення президентських, парламентських та місцевих виборів у межах однієї адміністративної одиниці України і зробити відповідні узагальнення.

Вибори до представницьких органів влади відбуваються за встановленими правилами і нормами, які зумовлюються законом про вибори. Таким чином, виборчий закон встановлює тип виборчої системи та умови, в яких буде проходити виборча кампанія. У сучасній політичній науці є низка підходів до трактування сутності виборчої системи. По-перше, виборча система ототожнюється з виборчою формулою, механізмом перетворення голосів у депутатські мандати. «Такий підхід, – відзначає російський політолог В.Гельман, – є найбільш прийнятним стосовно стабільних демократій» [3, с. 99]. По-друге, виборча система асоціюється з трьома елементами: структурою виборчого округу, структурою голосування, виборчою формулою [4, с.349]. По-третє, під виборчою системою розуміють сукупність встановлених законом правил проведення, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування тощо [5, с. 15].

Можна окреслити такі основні функції виборчої системи: 1) легітимізація владних повноважень виборної особи чи органу; 2) комунікативна (забезпечує зв'язок виборців як носіїв різноманітних інтересів з обранцями як потенційними виразниками цих інтересів); 3) рекрутування

політичних кадрів (обраним особам тимчасово надаються владні повноваження); 4) забезпечення політичної конкуренції між різними політичними силами; 5) оновлення політичної еліти; 7) трансформації волевиявлення електорату шляхом голосування у депутатські мандати (таким чином визначають рівень підтримки виборцями діючих у суспільстві політичних партій чи окремих кандидатів); 8) визначають напрям суспільно-політичного розвитку країни на наперед визначений термін [6].

Отже, виборча система – явище складне й динамічне, її конкретний зміст в різних країнах чи навіть у рамках однієї країни з часом під впливом багатьох чинників та обставин змінюється. У кожній країні виборча система формується на основі національного законодавства, яке деталізує загальні принципи вільного волевиявлення громадян.

Вимоги до організації і проведення виборів містяться у численних доповідях, висновках, резолюціях, рекомендаціях органів Ради Європи, насамперед Європейської комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), а також Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів і Конгресу місцевих та регіональних влад, які стосуються галузі виборчого права та деяких суміжних питань: «Кодекс належної практики у виборчих справах», «Декларація про участь жінок у виборах», «Доповідь по виборчі системи: Огляд можливих результатів та критерії вибору» та ін. [7 с. 226].

Нині існує велика кількість різновидів виборчих систем. Головною ознакою, що відрізняє одну виборчу систему від іншої, є порядок визначення результатів виборів. Якщо взяти цю ознаку за критерій класифікації, то можна виділити такі основні типи виборчих систем: мажоритарну, пропорційну та змішану (дехто погоджується лише з мажоритарною і пропорційною). Інші модифікації утворюються в результаті поєднання цілої низки факторів: наявність преференцій, одиночне чи кумулятивне голосування, структура виборчих округів тощо.

Мажоритарна виборча система. Суттєвою ознакою мажоритарної (від франц. *majorite* – більшість) виборчої системи є те, що результати голосування визначаються за ознакою більшості. Мажоритарна система передбачає поділ території країни на одномандатні чи багатомандатні округи. Найпоширенішими різновидами цієї системи в сучасних демократичних і перехідних державах є мажоритарна система абсолютної та відносної більшості.

За цієї системи виборів «переможець одержує все». Відповідно до мажоритарної системи абсолютної більшості, обрання кандидата стає можливим, якщо його підтримали щонайменше 50% виборців, які брали участь у голосуванні, плюс ще хоча б один голос. Якщо жоден кандидат не набрав відповідної кількості голосів, то передбачається проведення другого туру виборів. Правила, які передбачають, хто має право брати участь у другому турі, неоднакові. Як правило, це ті кандидати (партії), які набрали найбільшу кількість голосів виборців. Для перемоги у другому турі потрібно набрати лише відносну більшість голосів виборців. Головна особливість двотурової системи, як вважає Дж. Сарторі, – можливість виборців робити переорієнтацію своїх електоральних уподобань. Навіть тоді, коли у першому турі виборці голосують за екстремістські сили, то у другому турі переважна більшість виборців віддає перевагу системним

поміркованим партіям [8, с. 31].

До позитивних характеристик цієї системи львівський вчений А. Романюк відносить «партійну гнучкість», яка полягає у тому, що політичні партії перед другим туром виборів змушені між собою домовлятися про злагоженість дій [9, с. 152].

Згідно з мажоритарною системою відносної більшості (називають її також плуральною), перемогу здобуває кандидат, який набирає відносну більшість голосів виборців. Її часто називають системою «першого, хто прийшов і дістав пост» («first past the post»). Наприклад, ця система використовується на парламентських виборах у Великобританії, США, Україні.

Підсумовуючи вищесказане, можна виокремити такі недоліки мажоритарної системи.

По-перше, за певних умов, коли політичні партії мають монополію на участь у виборчому процесі, формула відносної більшості не сприяє розвитку багатопартійності. Мажоритарна формула призводить до домінування двох, іноді – трьох партій, внаслідок чого влада монополізується великими партіями, які схильні через відсутність конкуренції до бюрократизації та олігархізації. Шанси на представництво малих та етнічних груп вкрай незначні. Все це в кінцевому результаті впливає на стратегічну поведінку виборця.

По-друге, мажоритарна система схильна до перебільшення результатів лідерів: кількість місць, яка розподіляється відповідно до мажоритарної формули на користь партії-переможниці, виявляється перебільшеною у порівнянні з її реальним представництвом за результатами голосування.

По-третє, більша частина виборців може бути не представленою в своїх уподобаннях через формулу розподілу мандатів, коли «переможець одержує все».

По-четверте, мажоритарна система сприяє маніпулюванню виборчими округами: необхідність досягти більшості штовхає владу, яка стоїть перед необхідністю підтвердження своїх повноважень на чергових виборах, до маніпуляції з розподілом території на виборчі округи, адже нерівна нарізка та махінації з межами округів (так званий «джеррімендеринг») допомагають одержати бажані результати [10, с. 74].

По-п'яте, формула більшості робить вибори менш проблемно орієнтованими: партії та кандидати утримуються від чітко сформульованих позицій, щоб посилити свою привабливість. Програми стають загальноідеологізованими, а учасники виборів, які діють на одному ідеологічному полі, висувають однакові гасла і стоять на однакових загальних та нечітких позиціях. Все це призводить до загострення суперництва на рівні іміджів та особистостей, провокує кампанії проти суперників і війну «компроматів».

Такими є основні недоліки формули більшості. Однак деякі з них, при розгляді під іншим кутом зору, виявляються її перевагами.

По-перше, за умов існування двопартійної системи або системи з однією домінуючою партією, мажоритарна формула забезпечує сильну та ефективну законодавчу більшість.

По-друге, мажоритарна система створює сприятливі умови для функціонування уряду. В таких комфортних умовах уряд має можливість діяти

рішуче та ефективно. Усе це створює ефект національної згоди.

По-третє, мажоритарна система формує стійкі зв'язки між виборцями намісцях і депутатами. Оскільки народні представники обираються громадянами конкретного округу і зазвичай розраховують на повторення свого вдалого досвіду законодавчої діяльності, то це примушує їх орієнтуватися на конкретні проблеми жителів свого округу та робити кроки до задоволення їхніх сподівань.

Пропорційна виборча система. Пропорційне представництво виходить з ідеї, що вплив партії має відповідати числу виборців, які голосують за неї. Ця система ґрунтується на пропорційній відповідності між кількістю завойованих голосів і кількістю здобутих депутатських мандатів. Ідею пропорційної виборчої системи запропонував ще у 1793 р. Л. Сен-Жюст, але почала вона застосовуватись наприкінці XIX ст. У 1885 р. в м. Антверпен відбулася конференція, організована прихильниками пропорційної виборчої системи (за участю математика Віктора д'Ондта). В ухвалі конференції охарактеризовано систему звичайної більшості як таку, що спотворює результати волевиявлення.

Перші кроки до впровадження пропорційної системи були зроблені в етнічно гетерогенних європейських країнах. Так, у 1855 р. пропорційна виборча система була застосована в Данії, 1888 р. – у Сербії, 1889 р. – у Бельгії, 1891 р. – при виборах установчих зборів Швейцарії і т. д. [11, с. 517].

За пропорційної системи утворюються великі багатомандатні округи. Вибори є суто партійними, тобто партії, які беруть участь у виборах, формують виборчі списки, за які і голосують виборці. У певних випадках громадянам надається можливість окремо визначити своє ставлення до кандидатів усередині списку однієї партії. Між існуючими різновидами пропорційної системи можемо виділити багато відмінностей, але їх загалом можна звести до двох основних типів – системи списків та системи єдиного перехідного голосу [12, с. 153].

Система списків передбачає, що в межах кожного виборчого округу виборець голосує за партійний список. Виокремлюють загальнонаціональні та регіональні системи з відкритими та закритими списками.

Пропорційну систему загальнонаціональних партійних списків застосовують у Нідерландах, Україні, Росії. Особливістю цієї системи голосування є те, що виборці всієї країни мають право віддати голос за представників однієї з політичних партій, об'єднань тощо, а депутатські мандати розподіляються пропорційно набраній (кожним партійним об'єднанням, партією чи блоком) кількості голосів виборців у масштабах всієї країни.

Пропорційна система регіональних партійних списків чи регіонального розподілу мандатів застосовується в Данії, а також при виборах половини депутатів нижньої палати парламенту Німеччини. Особливістю цієї системи є те, що виборці голосують за представників однієї партії чи блоку, але в кожному регіоні мандати розподіляються окремо, відповідно до набраних партіями у цьому регіоні голосів та відповідно до кількості мандатів, які припадають на цей регіон. За такої системи партії змушені включати до партійних списків якомога більше місцевих політиків, а отже – регіони будуть представлені в парламенті. Таким чином, ця виборча система сприяє поєднанню партійної структуризації суспільства з традиційною системою територіального представництва.

Система єдиного перехідного голосу називається також квотно-преференційною системою, або системою Хер-Кларка. Її розробили у Великобританії в середині XIX ст. За цієї системи використовується ординарний бюлетень. Виборці віддають свої голоси лише одному з кандидатів, незалежно від кількості мандатів. Одночасно вони зазначають порядок, згідно з яким голосували б за інших кандидатів [13, с. 156].

Аналізуючи пропорційну систему, слід спинитись на тому, як розподіляються мандати. Для цього вираховується виборча квота (виборчий метр) – найменше число голосів, яке необхідне для обрання одного депутата.

Виборча квота може розраховуватись:

а) за найбільшим залишком: квота Т. Хейра = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}}$; квота Хагенбах-Бішофа = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1}$; квота Імперіалі = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+2}$; Друп квота = $\frac{\text{Голоси}}{\text{Місця}+1} + 1$;

б) за найвищим середнім: дільники Д'Хонта – 1, 2, 3, 4, 5, 6 і т.д.; дільники Сент-Лаге – 1, 3, 5, 7, 9 і т.д.; модифіковані дільники Сент-Лаге – 1, 4, 3, 5, 7, 9 і т.д.

Використання різних формул обчислення квоти приводить до того, що залишаються надлишкові голоси. Для розподілу мандатів по залишкових голосах використовують додаткові правила: а) найбільшого залишку; б) найбільшого виборчого числа; в) розрахунку ще однієї виборчої квоти для залишкових голосів [14, с. 307].

Важливе значення для пропорційної виборчої системи має розподіл місць серед кандидатів усередині списку. Існують 3 основні варіанти розподілу: принцип черговості кандидатів у списку, який визначається, як правило, партійним з'їздом чи партійною конференцією; преференціальний вотум (вінін дозволяє виборцю підтримувати ту чи іншу партію і, водночас, віддати перевагу кандидатам у списку, пронумерувавши його); панашаж (з франц. – строкатий) – це право виборця голосувати за кандидатів із різних списків.

У більшості країн, де діє пропорційна виборча система, для зручності роботи парламенту встановлюється виборчий (електоральний) бар'єр, тобто мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для того, щоб партія змогла брати участь у розподілі депутатських мандатів.

Виборчий (загороджувальний, прохідний, електоральний) бар'єр – це штучний поріг підтримки (мінімальний відсоток голосів виборців, який має здобути політична сила для участі у розподілі мандатів [15, с. 106]. Його введення ставить за мету два основні завдання: перебороти надмірне політичне дроблення складу парламенту та обмежити можливість проходження до нього представників позасистемних і радикальних політичних сил, що особливо важливо для країн з нестабільною політичною системою. Виборчий бар'єр незручний для малих політичних сил, тому часто змушує їх змінювати свою коаліційну стратегію. Уперше виборчий бар'єр було запроваджено в Німеччині у 1963 р. У різних країнах, що застосовують пропорційні або змішані системи, діють різні виборчі бар'єри: в Болгарії – 4 %, у Словаччині – 5 %, в Угорщині – 5 %, у Чехії – 5 %, в Україні – 5 %. Для коаліцій такий бар'єр, як правило є вищим: у Словаччині – 7–

10 %, у Чеській Республіці – 10–20 %.

Виборчі системи третього типу, які застосовують в електоральній практиці, дістали назву *змішаних*. Їхня сутність полягає в тому, що частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина – за мажоритарною.

Пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної і впроваджувалася під гаслами справедливості, політичної рівності партій, поваги прав меншості тощо. За задумами, вона повинна була забезпечити представництво політичних сил у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців. До позитивних характеристик пропорційних систем слід віднести такі.

По-перше, вони більш справедливі й ефективні в порівнянні з мажоритарними, оскільки, крім іншого, дозволяють урахувати інтереси різноманітних суспільних груп і національних меншин, сприяють зростанню політичної активності, політичної соціалізації, знижують ступінь відчуженості громадян від участі у політичному процесі.

По-друге, вони сприяють усталеній політичній структуризації суспільства, зростанню ролі і значення політичних сил у суспільному житті, посиленні їхньої відповідальності перед громадянами за виконання виборчих програм.

По-третє, пропорційні системи (на відміну від мажоритарних) краще враховують відповідність між кількістю голосів і мандатів, надають виборцеві можливості голосувати за певні політичні платформи, а не за позиції окремих осіб, за їхньою допомогою забезпечується представництво меншості й більш адекватне врахування інтересів (преференцій, голосів) виборців.

По-четверте, з точки зору впливів на політичні процеси певну перевагу можна знайти й у введенні виборчого бар'єру, який змушує невеликі, слабкі політичні сили шукати об'єднання з політичними силами вагомішими, популярнішими, сприяючи тим самим зменшенню числа потенційних фракцій у парламенті та створенню більш працездатного уряду.

По-п'яте, за такої системи стають непотрібними додаткові вибори.

Проте пропорційні системи мають чимало недоліків.

По-перше, пропорційні системи часто призводять до надмірного розпорошення мандатів.

По-друге, результатом їхньої дії є встановлення нестійких і мінливих урядів, а це, в свою чергу, може призводити до урядових та парламентських криз.

По-третє, за відсутності розвиненого громадянського суспільства пропорційні системи можуть сприяти проходженню до парламенту харизматичних і клієнтельних партій, які суттєво відрізняються від програмних політичних сил за критеріями їхніх стосунків з електоратом і внутрішньопартійними відносинами. Перші будуються на харизмі певної особистості, другі є своєрідними виборчими патронажними організаціями, що пропонують незахищеним верствам населення протекцію чи послуги в обмін на виборчі голоси.

По-четверте, складні механізми обчислення відповідної пропорції здобутих голосів та мандатів, які далеко не завжди можуть бути зрозумілі пересічному виборцеві. Складність обчислення результатів викликає недовіру у громадян [16;

с.159].

Свої переваги і недоліки пропорційні системи мають і на місцевому рівні. Головною перевагою є те, що пропорційні системи найбільш пристосовані для виконання головного завдання представницького органу на місцевому рівні – вираження загальних інтересів виборців, розробки цілісної та комплексної програми розвитку територій та їхніх громад. З іншого боку, недолік пропорційних систем виражається, по-перше, у слабкості особистих зв'язків з виборцями, по-друге, у недостатній персональній відповідальності перед ними.

Таким чином, результати виборів залежать не лише від волевиявлення виборців, а й від особливостей виборчої системи відповідно до якої організовується виборчий процес. Основні критерії оцінки ефективності виборчих систем є такі:

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян. Найкраще такий принцип реалізується за простої системи партійного представництва (пропорційна система) з низьким виборчим бар'єром. Найгірше принцип справедливого представництва реалізується за мажоритарної системи відносної більшості, особливо в країнах з неусталеною мультипартійною системою.

2. Рівень пропорційності. Це ступінь співвідношення частки/відсотка голосів, здобутих партією на виборах, частці/відсотку депутатських місць у парламенті. У політичній науці для цього використовується чимало методик. Серед найпоширеніших – індекс пропорційності Гюнтера та індекс диспропорційності Галлахера.

3. Сприяння / несприяння політичній структуризації суспільства. Взаємодію між партійними і виборчими системами вперше було описано французьким політологом М. Дюверже в книзі «Конституційне право і політичні інститути» (1945 р.).

4. Сприяння встановленню працездатного усталеного уряду. Вважається, що система відносної більшості є найсприятливішою для утворення усталених урядів однопартійної більшості (Великобританія).

5. Результативність виборів. Найменш результативною в цьому аспекті є мажоритарна система абсолютної більшості. Найбільш ефективними є пропорційна система та мажоритарна система відносної більшості.

6. Забезпечення прав меншин на справедливе представництво в органах влади [17, С. 19].

Оцінюючи виборчу систему України за вказаними критеріями, слід констатувати, що кожен наступні парламентські вибори відбувалися в Україні за іншим виборчим законом: мажоритарна система абсолютної більшості (1994 р.), змішана виборча система (1998 та 2002 рр.), пропорційна система закритих загальнонаціональних списків (2006 та 2007 рр.), змішана система (2012 та 2014 рр.) (Див. Додаток Т, Таблиця 1). Постійна зміна правил «електоральної гри» має негативний вплив як на організацію виборчого процесу, так і на саме волевиявлення громадян. Аналіз різних типів виборчих систем дозволяє зробити висновок про запровадження в Україні пропорційної виборчої системи регіональних партійних списків.

Таким чином, розглянувши основні типи виборчих систем, можна зробити висновок, що не існує кращої або гіршої виборчої системи. Кожна держава, виходячи зі своїх соціополітичних та культурних особливостей розвитку, має визначитись із типом власної виборчої системи, якомога більше адаптувавши її до соціальних реалій.

Виборча функція партій відіграє важливу роль у системі влади кожної демократичної держави. Цю функцію без перебільшення можна назвати головною, оскільки всі інші опосередковано пов'язані з нею. Реалізація цієї функції відбувається через висунення кандидатів та формування виборчих програм. Формування виборчої програми – це невід'ємна характеристика виборчого процесу. Сформований 1834 р. виборчий маніфест Консервативної партії Великобританії започаткував у світовій практиці офіційне звернення партії до виборців напередодні виборів.

Виборча програма є важливим елементом ідентифікації політичної партії та її діяльності. Партійна програма відображає ставлення партії до таких проблем: 1) економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва; 2) засад і форм організації суспільного життя; 3) вирішення істотних проблем, які хвилюють більшість населення; 4) структури публічних інститутів, які керують справами суспільства; 5) боротьби чи співпраці політичних сил [18, с. 96].

Головне завдання партії на виборах – завоювати якомога більшу кількість голосів виборців. Для цього кожна партія розробляє виборчу стратегію. Виборча стратегія – це спосіб використання існуючих соціальних та політичних умов для власної політичної мети.

У суспільствах, які перебувають у стані трансформації, реєструється велика кількість партій. Звичайно, лише частина з них бере участь у політичному житті суспільства, а відтак, не всі з них можуть бути віднесені до партійної системи. Сутність партійної системи виявляється в наявності стійких зв'язків як між партіями, так і між партіями та державою. Таким чином, влада як об'єкт міжпартійних відносин об'єднує партії в певну цілісність, а владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому до партійної системи слід включати лише ті з партій, які: а) виражають суттєві інтереси суспільства і користуються підтримкою громадян; б) дотримуються політичних і правових норм, що регулюють партійну конкуренцію; в) здобувають представництво в державних органах влади (насамперед парламенті) [19, с. 20].

Спираючись на вказані вище ознаки, ми можемо визначити партійну систему як сукупність політичних партій, які, відповідно до чинного законодавства та волі виборців, представлені в органах влади і забезпечують дієвість взаємодії між суспільством та державою.

На нашу думку, основні чинники, що впливають на формування партійної системи, такі: а) суспільно-політичні поділи; б) логіка трансформаційного процесу в тій чи іншій країні; в) об'єктивні умови, які обумовлюють специфіку функціонування партійних систем у сучасному світі; г) вибір форми правління; д) виборча система; ж) нормативно-правова основа діяльності політичних партій [20, с. 21].

Еволюція партійної системи в суспільствах, що трансформуються, пов'язана з логікою демократичного транзиту. Дослідженням трансформаційних процесів займається окрема галузь порівняльної політології – «теорія переходу» (theory of transition), яку започаткував американський політолог Д. Растоу [21, с. 6].

Більшість транзитологів, аналізуючи перехід до демократії, виокремлюють при цьому кілька стадій. Загальноприйнятою є схема переходу до демократії американських політологів Ф. Шміттєра та Г. О'Доннєла. Вони виділили такі фази переходу: лібералізації, демократизації, ресоціалізації.

На кожному із зазначених етапів партійна система має свою конфігурацію, а на її становлення впливають відповідні фактори. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі партії і опозиційні партії. Далі розмежування відбувається в межах правлячої партії і опозиції. Такі розмежування символізують демонополізацію політики і початок становлення національного поля політики, яке П. Бурдьє порівнює з ринком, де є виробництво і попит особливого товару – політичних партій, лідерів, політичних програм [22, с. 182–183]. На етапі демократизації, як вважає російський дослідник С. Єлісеєв, визначальний вплив на розвиток партійних систем мають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави; вибір системи правління; вибір виборчої системи [23, с. 76]. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щєрбака, вимірюється двома показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, які на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [24, с. 47]. Інший російський вчений Г. Голосов показник фрагментації і неусталеності називає форматом партійних систем [25].

Дж. Сарторі виокремлює у формуванні партійних систем у посткомуністичних країнах три періоди:

- поляризації, коли з початком демократизації протистоять один одному комуністичні партії і «парасолькові організації», подібні «Солідарності» в Польщі, «Демократичній Росії» в СРСР, Народному руху в Україні. Як правило, цей період завершується поразкою комуністичних сил;
- фрагментації, яка характеризується розпадом як «парасолькових організацій», так і комуністичних та інших партій. У результаті створюється велика кількість малих партій;
- плюралізму, впродовж якого суттєво зменшується кількість партій, формується стабільна партійна система, яку можна назвати «системою поміркованого плюралізму» [26, с. 47].

Суттєвий вплив на становлення партійної системи має вибір у процесі транзиту форми правління. Досвід перехідних суспільств свідчить, що парламентська система є більш стабільною і сприяє розвитку політичних партій. Прямі вибори президента підсилюють політичну поляризацію і надають політичній конкуренції мажоритарного характеру та сприяють персоналізації політики.

На думку багатьох відомих політологів і соціологів, виборча система є

найбільш потужним інституційним фактором формування партійної системи. Одним із перших звернув увагу на проблему взаємозв'язку між виборчою та партійною системами М. Дюверже. Зіставляючи виборче право, статистичні дані про вибори і партійно-політичний ландшафт у десятках країн світу, вчений виклав своє розуміння зв'язку цих компонентів у трьох формулах, які згодом дістали назву «соціологічних законів»: «1) режим пропорційного представництва призводить до багатопартійної системи з жорсткими, незалежними і стабільними партіями...; 2) мажоритарне голосування в два тури веде до багатопартійної системи, партії якої характеризуються «м'якою» структурою, схильністю до альянсів і відносною стабільністю; 3) мажоритарне голосування в один тур веде до дуалістичної системи з чергуванням при владі великих незалежних партій» [27, с. 300]. Заслугує на увагу й ідея М. Дюверже про «механічний» та «психологічний» ефекти виборчої системи. Дію першого можна відстежити, проаналізувавши результати одиничних виборів. Сутність його полягає в тому, що будь-яка виборча система підсилює представництво сильних за рахунок слабших. Для того, щоб почав діяти психологічний ефект, потрібно, щоб відбулися мінімум ще одні вибори. Під дією «ефекту втрачених голосів» політичні актори на наступних виборах починають об'єднуватись. А виборці знову віддають голоси сильним партіям і об'єднанням. Таким чином відбувається структуризація політичного простору.

Цікаву залежність між інституційними факторами розвитку партійної системи відзначає американський дослідник М. Уоллерстайн. Шляхом поєднання мажоритарної та пропорційної виборчих систем із парламентською та президентською формами правління він виокремив чотири варіанти взаємодії партій та влади: 1) парламентська форма правління з мажоритарною системою забезпечує сильний уряд і обмежує систему представництва двома партіями; 2) президентська система з виборчою системою відносної більшості веде до поєднання біпартизму з слабким впливом партій на ухвалення рішень; 3) парламентська модель із системою пропорційного представництва породжує багатопартійність із коаліційними урядами; 4) президентська система з пропорційною виборчою системою зумовлює багатопартійність, але присутність у парламенті представників багатьох політичних сил може призвести до конфлікту між президентом та парламентом [28].

Суттєвий вплив на еволюцію партійної системи в умовах трансформації має об'єктивний процес розвитку партійних структур у сучасному світі. Така закономірність існує і описана науковцями. Йдеться про історичні етапи інституціоналізації політичних партій. У політичній науці виокремлюють такі етапи: 1) аристократичні угруповання; 2) політичні клуби; 3) масові політичні партії; 4) всеохопні політичні партії; 5) картельні політичні партії. Відтак політичні партії, які утворюються в нових демократіях будуть діяти і діють, як правило, на принципах функціонування всеохопних і картельних партій [29, с. 226].

Всеохопні і картельні партії набувають таких нових рис, не властивих їхнім попередникам: а) партії не орієнтуються на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагаються згуртувати навколо себе максимальну кількість

виборців різної соціальної, етнічної й іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту; б) утворюються навколо прагматичного лідера (лідерів), найчастіше загальнонаціонального масштабу; в) партії орієнтуються на тісний зв'язок з державою, на фінансову підтримку держави; г) схожість програм політичних партій; д) безпосередній зв'язок політика і виборця в обхід партійної організації; ж) партійні виборчі кампанії стають більш капіталомісткими й водночас більш професійними й організованими, а лідери партій усе більше починають скидатися на підприємців [30].

Другий шлях розвитку партій, альтернативних масовим партіям – створення партій «нової хвилі» (партії постматеріальних цінностей), які виникають у 1970-ті роки на базі соціальних рухів (зокрема «зелених»), виступаючи під гаслами розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправності громадян, боротьби за мир і захисту навколишнього середовища. Їхньою метою є створення альтернативних класичним партіям представницьких структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва за рахунок ідейної гнучкості, демократичної організації, децентралізації і посилення ролі місцевих осередків [31, с. 321–324].

Звичайно, щодо посткомуністичних країн можна говорити і про особливу специфіку становлення в них партійних систем. Передусім слід відзначити, що на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) все відбувалося навпаки – згори донизу. Тобто спочатку відбувається інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення та інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

К. Джанда виокремлював такі типи партій у країнах ЦСЄ:

1. Партії масових демократичних рухів («Солідарність» в Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил у Болгарії», «Фронт національного порятунку в Румунії» і т.д.).

2. Партії – залишки комуністичних партій.

3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).

4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).

5. Релігійні партії.

6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту навколишнього середовища тощо).

7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [32, с. 56].

Вирішальне значення для формування партійних систем у перехідних суспільствах мають партії-наступниці від попереднього режиму та нові партійні структури, утворені з масових демократичних рухів.

Відомий дослідник партій і партійних систем К. Джанда пропонує такі індикатори, які слід використовувати, вивчаючи партійні структури:

1) інституціоналізація; 2) проблемна орієнтація; 3) соціальна підтримка; 4) організованість; 5) автономія; 6) узгодженість; 6) залученість; 8) стратегія; 9) тактика; 10) урядовий статус [33, с. 23].

Одним із методів аналізу партійних систем є їх типологізація. На сьогодні

найбільшого поширення в теорії партійних систем набула типологізація, запропонована американським політологом Дж. Сарторі. При класифікації партійних систем Дж. Сарторі оперує щонайменше двома змінними: кількість партій-суперниць та ідеологічна дистанція між ними. У результаті вчений запропонував семичленну класифікацію партійних систем.

1. Однопартійна система властива авторитарним і тоталітарним режимам, коли управління здійснюється однією партією. Їй характерне конституційне закріплення керівної ролі однієї партії, зрощування партійного та державного апарату, заборона утворення інших партій.

2. Партійна система з партією-гегемоном (гегемоністська система) характеризується наявністю декількох політичних сил і панівним становищем однієї партії за відсутності реальної партійної конкуренції. Усі інші партії мають організаційну автономію, але визнають керівну роль правлячої партії. Партійна система з партією-гегемоном була типовою для соціалістичних країн Східної Європи у 50-80-х рр. ХХ ст.

3. Система з домінуючою партією (партійна система домінування). Система домінування передбачає існування кількох партій, одна з яких упродовж тривалого часу (понад 20 років) перемагає на виборах і одноосібно формує уряд. Система домінування характеризується демократичним політичним режимом, стабільністю однопартійного урядування і малоефективністю опозиції.

4. Двопартійна система. Характерні риси біпартизму: демократичний політичний режим; наявність кількох політичних партій; існування двох партій, значно пріоритетніших за інші; формування складу уряду однією з двох партій, яка перемогла на виборах; впливовість опозиційної партії, яка програла вибори.

5. Партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму. Ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; відсутність позасистемної опозиції; демократичний політичний режим.

6. Партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму. Ознаки: демократичний політичний режим; наявність багатьох політичних партій; гострота ідеологічних розмежувань між ними; присутність серед опозиційних партій позасистемних; наявність двосторонньої деструктивної опозиції.

7. Атомізована система. Для цього типу партійної системи характерними є демократичний або авторитарний політичний режим; незначна впливовість усіх партій; присутність серед опозиційних партій позасистемних; формування уряду на позапартійній основі або на основі широкої коаліції [34].

Значний вплив на еволюцію партійних систем мають суспільно-політичні поділи (розколи, кліважі). Фундатори теорії соціально-політичних поділів С. Ліпсет і С. Роккан розглядали становлення та розвиток партійних систем країн Заходу у тісному зв'язку з революційними перетвореннями і суперечностями, що виявлялися між центром і периферією, між державою і церквою, між містом і селом, між власниками і робітниками [35].

Відтак, у політичній науці крім інституційного існує і соціетальний (кліважний) підхід до трактування сутності еволюції партійних систем. Цей підхід презентує партійні системи як відображення соціетальних конфліктів чи структур

політичної конкуренції, що склалися між різноманітними групами населення.

З огляду на те, що кліваж відображає глибокий чи перманентний конфлікт і стійкі соціальні розколи, зрозуміло, що у суспільстві в стадії трансформації не може бути кліважних структур, які детермінують стабільні партійні системи.

За версією східноєвропейських дослідників кліважні структури посткомуністичних країн можна класифікувати за чотирма типами:

1. Історичні – успадковані від комуністичного режиму.
2. Перехідні – з'являються, а потім зникають у період демократичної консолідації (президент/парламент, центр/регіон).
3. Потенційні – відображають ключові конфлікти в посткомуністичному суспільстві (праця/капітал, європейська/євразійська інтеграція).
4. Актуальні – з'являються в процесі розвитку посткомуністичних суспільств (держава/ринок, бідні/багаті) [36].

Г. Голосов, узагальнюючи різноманітні авторські підходи, виділяє сім проблемних вимірів, які співвідносяться з конфліктними лініями С. Ліпсета і С. Роккана. Це такі виміри: культурно-етнічний, релігійний, соціально-економічний, зовнішньополітичний, постматеріальний, вимір «місто – село» та вимір «підтримки режиму» [37].

Водночас можна констатувати, що соціальних розмежувань існує багато в кожному суспільстві, але не всі вони в процесі власної еволюції можуть перетворитися на соціально-політичні.

Головним індикатором, який засвідчує перетворення того чи іншого соціального розмежування, представленого відповідними групами, на соціополітичний поділ, є виникнення зв'язку між групою та політичною партією або іншим політичним інститутом, який буде представником інтересів цієї групи. Другим індикатором, має бути часовий вимір – тривалість існування соціополітичного поділу. Отже, про наявність у суспільстві соціально-політичного поділу можемо говорити лише тоді, коли означений зв'язок є тривалим у часі. Оскільки поняття «тривалість» досить відносне, то стосовно соціополітичного поділу мінімальним часом, як вважає А. Романюк, має бути період – два парламентські терміни. Цей час має засвідчити, що зв'язок певної політичної партії і відповідної/них соціальної групи/груп під час одних виборів не був випадковістю або кон'юнктурою і був відтворений під час наступного парламентського циклу [38, с. 50–51].

Теоретичний аналіз функціонування партійних систем в аспекті участі політичних партій у виборчих процесах є, звичайно, неповним без використання числових індикаторів. Можна запропонувати перелік таких індикаторів для аналізу функціонування і розвитку партійних систем: 1) загальна кількість партій; 2) кількість впливових партій (стійкі партії, партії, які мають «шантажистський або коаліційний потенціал»); 3) індекс фракційності; 4) індекс агрегації; 5) індекси ефективної кількості парламентських та електоральних партій; 6) індекс усталеності партійних уподобань; 7) характеристика шкали «ліві – праві»; 8) частка комуністичних, фашистських, протестних партій; 9) частка етнічних партій; 10) рівень партійної ідентифікації; 11) індекс диспропорційності.

Таким чином, враховуючи вищевказані емпіричні індикатори та відповідну

теоретико-методологічну основу, можна зробити узагальнену характеристику особливостей участі політичних партій в електоральних процесах.

В основу визначень електоральної поведінки покладено дві провідні ідеї: ідея народного представництва, згідно з якою, по-перше, не всі можуть брати участь у відправленні влади, але всі можуть претендувати на таку участь шляхом виборів і, по-друге, інтереси громадян представляють у виборних органах влади обрані ними представники; ідея народного суверенітету, сутність якої полягає в тому, що народ трактується єдиним верховним джерелом влади у суспільстві [39, с. 15]. Вибори, в такому разі, образно нагадують ситуацію, яку С. Макеев характеризує в книзі «Медіа в виборах» наступним чином: «партії та владна еліта відступили і завмерли в очікуванні, звільнивши політичний простір і запрошуючи в нього тих, хто надає владі легітимності, тобто виборців» [40, с. 25]. Саме виборці шляхом голосування і заповнюють утворений «владний вакуум». У політичній науці під виборами розуміють «передбачену Конституцією та законами форму прямого народовладдя, яка є безпосереднім волевиявленням народу шляхом таємного голосування щодо формування конституційного складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування чи обрання та наділення повноваженнями посадової особи» [41, с. 14]. Вибори в політології досліджуються як політичний інститут і як процес.

Під «електоральною поведінкою» слід розуміти «сукупність дій, що виражають політичні орієнтації виборців щодо делегування їх владних повноважень і яка виявляється в участі (або не участі) їх в голосуванні» [42, с. 84].

Іншими словами, електоральна поведінка – це один із видів політичної участі громадян, який являє собою спосіб реалізації соціально-політичних орієнтацій виборця в умовах виборчого процесу і є результатом впливу на нього цілої низки об'єктивних і суб'єктивних факторів. Причому форми прояву такої участі, як відзначають у своїх працях чимало вітчизняних дослідників, такі:

1. Участь в акціях передвиборної кампанії (збір підписів, участь у виборчих штабах та ін.).
2. Безпосередня участь (або не участь) у процедурі голосування.
3. Дії виборців, які спрямовані на контроль за діяльністю своїх обранців (так звана «реалізована електоральна поведінка») [43].

Визначення базових категорій електорального дослідження дають змогу зробити такі висновки:

- по-перше, виборчий процес відбувається в рамках правил, установлених виборчою системою;
- по-друге, виборчий процес відбувається в умовах певного соціокультурного середовища. Як правові норми, так і соціокультурне середовище на термін проведення виборів є величинами умовно сталими. Вони є немов би системою координат, яка задає направленість і особливість перебігу виборчої кампанії;
- по-третє, головною динамічною складовою виборчого процесу є голосування виборців – електоральна поведінка, форми вияву якої, її обумовленість найбільше цікавлять дослідників [44, с. 33].

Перші електоральні дослідження започатковані у США на початку XIX ст. Відтоді в західній політичній науці формується ряд методологічних підходів до

вивчення електоральних процесів:

- біхевіористський підхід, який вивчає соціально-структурні аспекти електоральної поведінки, аналіз опитування громадської думки, географічні дослідження територіальних аспектів електоральної поведінки;
- інституціональний підхід – аналіз ефектів впливу різних виборчих систем на політичне життя суспільства, поведінку виборців тощо;
- транзитологічний підхід – аналіз впливу виборів на трансформативні процеси в суспільстві.

Біхевіористський підхід. У рамках підходу виокремлюють чотири основні теорії (моделі) електоральної поведінки: соціологічну, що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними групами; соціально-психологічну, яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями; теорію раціонального вибору та екологічну теорію. Історично першим виникає «соціологічний підхід» до пояснення електоральної поведінки. Теоретичне обґрунтування такого підходу було зроблено в 1948 р. групою відомих американських учених з Каліфорнійського університету під керівництвом П. Лазарсфельда. Їхні дослідження показали, що під час голосування вибір виборців визначається не свідомими політичними установками, а належністю до великих соціальних груп. Кожна подібна група забезпечує стабільну електоральну підтримку тій чи іншій партії, тому чи іншому кандидату. Сам акт голосування при цьому є не стільки вільним волевиявленням, скільки проявом солідарності з певною соціальною групою. Така поведінка виборців дістала назву експресивної. «Висновки групи П. Лазарсфельда, – відзначає російський політолог Г. Голосов, – дістали підтвердження в роботах західноєвропейських учених, які показали плідність застосування «соціологічного підходу» в більшості ліберальних демократій» [45, с.48].

Важливу роль у подальшому розвитку соціологічної теорії електоральної поведінки, на думку Г. Голосова, відіграла стаття С. Ліпсета і С. Роккана [46]. У своїй статті американські дослідники обґрунтовують «генетичну модель» формування партійних систем і відповідних груп виборців та виділяють основні види соціальних груп, які визначають електоральну поведінку виборців у США та країнах Західної Європи. Порівняльний аналіз впливу статусно-класових та релігійно-ідеологічних розбіжностей на електоральну поведінку виборців Америки та Європи впродовж 60 – 70-х рр. було зроблено американським політологом і соціологом Дж. Бінгхемом Пауелом-молодшим. Схематично «соціологічну» модель електоральної поведінки можна зобразити таким чином (Рис. 2.3.1.):

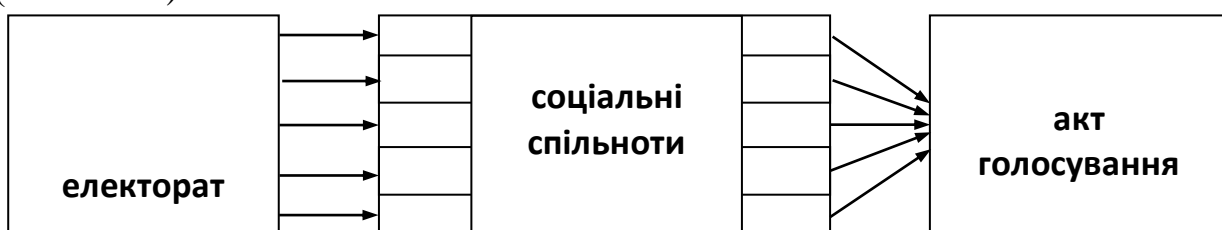

Рис.2.3.1.

Якщо б модель, зображена на схемі, ідеально спрацьовувала під час виборчого процесу, то було б досить просто зробити прогноз і аналіз електоральної поведінки. Але емпіричні результати виборів у різних країнах світу свідчать про обмеженість її пізнавальних і прогностичних можливостей.

По-перше, в рамках цієї моделі неможливо дістати відповідь на запитання, яке в своєму дослідженні виборчого процесу О. Петров формулює таким чином: «чому люди, які належать до однієї соціально-класової групи, можуть у процесі виборчої кампанії робити різний вибір? І, навпаки, чому люди, які належать до різних соціальних класів, соціально-демографічних груп, можуть робити однаковий вибір, голосуючи за одного і того ж кандидата чи партію?» [47, с.8].

Таку ж особливість електоральної поведінки відзначає в своїй праці і французький учений П. Бурдьє: «Зв'язок, який спостерігається у всіх сферах соціальної практики між соціальним класом і діяльністю чи думками людей, є досить слабким у випадку електоральної поведінки. Причому цей зв'язок настільки слабкий, що дехто, не вагаючись, робить висновок про відсутність всякого зв'язку між соціальним класом і фактом голосування за «правих» чи «лівих» [48, с.117].

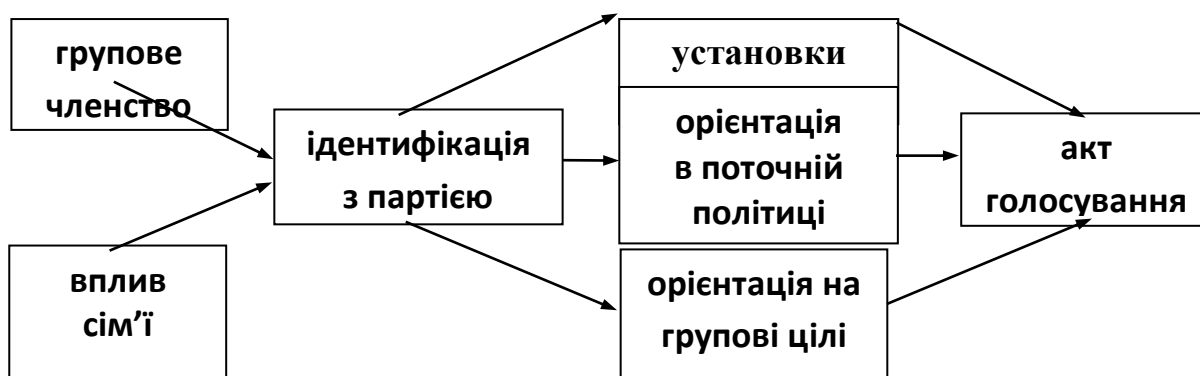
І, по-друге, хоча вплив статусних характеристик на електоральну поведінку простежується, він не має безпосереднього характеру, на зразок біхевіористського трактування поведінки: «стимул – реакція». «Реакція», а в нашому випадку вибір, залежить не тільки від статусних характеристик, він опосередкований цілою низкою чинників: сім'я, найближче оточення, домінуючі цінності, регіональна специфіка тощо. Саме останні фактори стали предметом особливої уваги у теоретиків соціально-психологічної теорії електоральної поведінки, розробленої у 60-х рр. колективом дослідників Мічиганського університету під керівництвом А. Кемпбела. У рамках цього підходу електоральна поведінка знову ж таки розглядалась як експресивна, але об'єктом, з яким солідаризуються виборці, є не велика соціальна група, а партія. Згідно з теоретичними положеннями прихильників «соціально-психологічного» підходу електоральна поведінка розглядалась в рамках взаємодії партій і виборців, причому мотивація для підтримки певної партії виробляється в індивідів у процесі ранньої соціалізації. Тому людина досить часто просто голосує за ту партію, за яку голосували її дід, батько або навіть і більш далекі родичі. Подібний вибір партії визначається як партійна ідентифікація [49, с.35].

Таким чином, головна увага при аналізі електоральної поведінки приділялась партійній ідентифікації та здатності партій через механізми політичної мобілізації організувати участь населення у голосуванні. Таку електоральну поведінку можна умовно назвати «елітно-направленою». Елітно-направлена поведінка була характерною в кінці ХІХ століття – першій половині ХХ століття, коли населення тільки-но починало брати участь у політичному процесі, насамперед у виборах через бюрократичні партії, не маючи при цьому відповідних навиків політичної участі. Еліти, відповідно, і виконували функцію управління поведінкою.

Ідентифікація з партією, на думку російського політолога В. Попова, виконує спрощувальну функцію, відгороджуючи виборця від опрацювання

широкого потоку політичної інформації» [50, с. 35]. І, немовби продовжуючи думку В. Попова, український дослідник Н. Дзюба стверджує, що «партійна ідентифікація впливає на голосування двояко: по-перше, вона діє як певний сприймаючий екран, фільтруючи політичне світосприйняття виборців, та, так би мовити, надає відтінків думці про кандидатів та питанням, що порушувалися» [51, с.118]. Таким чином, соціально-психологічна модель репрезентує досить-таки залежного виборця, в якого відсутній автономний вибір.

Схематично «соціально-психологічну» модель голосування В. Попов зображує таким чином (Див.: Рис. 2.3.2.) [52, с. 36]. Ідентифікація з партією в цій моделі голосування виконує чотири основні функції: 1) впливає на формування думок виборців; 2) впливає на електоральну поведінку; 3) посилює психологічну мотивацію участі в політичних процесах; 4) високий рівень ідентифікації з існуючими партіями гальмує процес утворення нових партій, стабілізуючи при цьому функціонування політичної системи суспільства.

Рис. 2.3.2.

Соціально-психологічний підхід до аналізу поведінки виборців досить успішно використовувався і використовується при вивченні електоральної поведінки в країнах Західної Європи та США. Його вплив був настільки сильним, що і в наш час поняття «партійна ідентифікація» можна вважати одним із найважливіших в електоральних дослідженнях.

Але, так як і попередня, «соціально-психологічна» модель має свої недоліки. По-перше, виходячи з цієї моделі досить важко пояснити поведінку виборців у тих країнах, де немає усталеної партійної системи, партійних традицій голосування, існує велика кількість партій. І, по-друге, на сьогоднішній день роль класового, партійного голосування менш значима, ніж у 50 – 60-х рр. ХХ століття. «Наслідком цього, – вважає С. Пшизова, – є скорочення гарантованої підтримки партій, при цьому збільшується флуктація голосів, а електорат стає все більш «плаваючим» [53, с.79].

Усвідомлення неадекватності експресивної (соціологічна та соціально-психологічна) теорії електоральної поведінки новим реаліям політичного життя стимулювало вчених до пошуку нових підходів до аналізу електоральної

поведінки, які б могли стати більш надійною основою для інтерпретації емпіричних даних.

Перший поштовх до розробки такого підходу був зроблений Е. Даунсом у його класичній праці «Економічна теорія демократії», яка з'явилась у 1957 р. [54]. Пізніше цей підхід дістав назву «раціонально-інструментального підходу» або теорії раціонального вибору. Сьогодні існує низка модифікацій раціонально-інструментального підходу: модель виборця-споживача, теорія економічного голосування тощо.

Фундаментальний принцип цієї концепції полягає в тому, що «кожний громадянин голосує за ту партію, яка, як він вважає, приносить йому більше користі, ніж інша». Точка зору Е. Даунса базується на феномені політичної конкуренції, яка порівнюється з економічним обміном. Політик пропонує програму, подібно тому, як ринок пропонує набір товарів, а виборці вибирають ту, яка, на їхню думку, є найкращою.

В основу раціонально-інструментального підходу покладена теорія «раціональної дії» М. Вебера [55, с. 610]. Трактатування раціонального вибору електорату Е. Даунса суперечило даним емпіричних досліджень, які не підтверджували високий рівень ідеологічної ідентифікації виборців та їх глибоке знання політичних програм партій.

Рішучий крок до подолання недоліків схеми Е. Даунса зробив М. Фіоріна, який переглянув уявлення першого стосовно значення ідеології для формування уподобань електорату [56]. «Як правило, – вважає М. Фіоріна, – громадяни володіють лише одними порівняно «твердими» знаннями: вони знають, як їм жилося при цій адміністрації. Їм не потрібно в деталях знати сутність економічної чи зовнішньої політики діючої адміністрації, для того щоб робити вибір» [57, с. 67]. Іншими словами, існує прямий зв'язок між становищем в економіці й результатами виборів. Це не означає, що люди розуміються в економіці більше, ніж у політиці. Просто голосуючи, виборець виходить з того, що саме уряд несе відповідальність за стан народного господарства. Якщо жилося добре – голосують за уряд, якщо гірше – за опозицію. Така поведінка є раціональною в тому аспекті, що індивід мінімізує власні зусилля для збору інформації, необхідної для прийняття рішення.

Представлена в працях М. Фіоріни теорія «економічного голосування» перевірялась як на західноєвропейських, так і на американських масивах електоральних даних, і отримані результати підтверджували її. «Класичним прикладом такого впливу, – пише в своїй монографії Г. Почепцов, – є виборча кампанія Р. Рейгана в 1980 р.» [58, с.27]. Р. Рейган запам'ятався виборцям своїм запитанням: «Чи стали Ви жити краще за попередні чотири роки?». Негативна відповідь на нього виборців принесла йому перемогу. У 1984 р. на це ж запитання виборці відповіли «так», і це знову принесло перемогу Р. Рейгану.

Але, як і всяка теорія, теорія економічного голосування має свої недоліки. По-перше, виходячи з неї не до кінця зрозумілим є те, на чому базується електоральний вибір: на оцінці виборцями власного економічного становища («егоцентричне голосування») чи результатах роботи народного господарства в цілому («соціотропне голосування»). Емпіричні дані по США і Західній Європі

свідчать на користь другої моделі. По-друге, немає однозначності серед фахівців щодо того, що важливіше для виборця – оцінка результатів попередньої діяльності уряду («ретроспективне голосування») чи сподівання, наскільки успішною буде його діяльність у випадку обрання («перспективне голосування»). По-третє, пояснювальні можливості цієї моделі, на думку Н. Дзюби, ускладнюються такими об'єктивними причинами: «люди можуть діяти інколи ірраціонально, а реальні ситуації, в яких люди прагнуть діяти раціонально, більш складні, ніж передбачено в теоретичній моделі» [59, с.119].

Кожна з трьох вище проаналізованих моделей має свої як вади, суперечності, так і позитивні характеристики. Їх порівняльний аналіз, виходячи із трьох компонентів (соціологічні характеристики, ідеологія, раціональність), які структурують пізнавальні моделі електоральної поведінки, досить вдало зроблено російським політологом Ю.Шевченко [60, с. 131] (Див.: Табл.2.3.1.).

Таблиця 2.3.1.

Порівняльний аналіз експресивної та раціональної моделей електоральної поведінки

	Експресивна теорія	Інструментальна теорія
Соціологічні характеристики	Високозначимі в соціологічній версії. Голосування – акт солідарності з групою	Присутні, але побічно
Ідеологія	У версії партійної ідентифікації роль несуттєва, але має ключове значення в моделі ідеологічної ідентифікації	Практично не відіграє ніякої ролі при економічному голосуванні, але важлива, якщо виборець робить вибір на основі партійної ідеології
Раціональність	Присутня в партійній ідентифікації як засіб мінімізувати зусилля з вибору серед партій	Основа електоральної поведінки виходячи як з економічних, так і з ідеологічних уподобань

На відміну від попередніх основною базою даних для вивчення електоральної поведінки в рамках екологічної моделі є статистика підсумків голосувань. Слово «екологічний» у назві слід розуміти як «поселенський», оскільки поведінка виборців аналізується залежно від місця їх проживання. Згідно з його головним принципом, дослідження у сфері електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і факторів, які ці результати можуть пояснити. У межах такого підходу соціальні, економічні, етнічні,

природно-кліматичні та інші характеристики територій слід просто зіставляти з підсумками голосувань на цих територіях. Такий підхід дозволяє враховувати довгострокові і системоформуючі фактори, які впливають на поведінку виборців. У рамках екологічного підходу досліджується здійснена поведінка виборців, яка багато в чому детермінується впливом соціального середовища, вираженого у просторовому плані [61, с.5].

Порівняльний аналіз цих моделей електоральної поведінки дає змогу зробити висновок, що, по-перше, при аналізі поведінки виборців доцільно використовувати пізнавальні та пояснювальні можливості всіх вище охарактеризованих моделей у комплексі. Кожна окрема модель поведінки електорату не в змозі до кінця пояснити особливості електоральної участі та електорального вибору. По-друге, вищевказані теоретичні моделі поведінки електорату базуються на масивах електоральних даних високорозвинутих країн Західної Європи та США, а тому вони не можуть бути адекватно використані для пояснення поведінки виборців у країнах, де відбуваються посткомуністичні трансформаційні процеси. Ефективному застосуванню названих моделей поведінки виборців у країнах, де відбуваються трансформаційні процеси, заважають як суб'єктивні, так і об'єктивні фактори: нестабільність економічного розвитку, відсутність чіткої соціальної структури суспільства, стійких партійних уподобань, вплив на виборчий процес органів державної влади тощо.

У рамках інституційного підходу вивчається вплив інституційних чинників на електоральну поведінку. Важливість вивчення впливу інституційних факторів на електоральну поведінку саме в пострадянських країнах пояснюється тим, що в умовах транзиту інституційний дизайн нестабільний, що призводить до виникнення відносно нестійких «правил гри». Саме цим спричиняється актуальність питання, як новостворена система інститутів і часто змінювані «правила гри» впливають на стратегії поведінки виборців.

Важливе місце в поясненні електоральної поведінки, перш за все, посідають такі інституційні фактори, як тип розподілу влади і виборча система. Також серед інституційних особливостей найчастіше виділяють тип інституту, що обирається, а також ту роль, яку вибори відіграють у формуванні уряду. Існують також інші інституційні чинники: спосіб реєстрації виборців (вимога заповнювати для цього особисте подання, що діє у США, очевидно, має певний стимулюючий ефект); частота виборів (рівень участі виборців у голосуванні загалом перебуває в оберненій пропорції до неї) тощо.

На думку львівської дослідниці В. Бунь, виборча система є досить багатообіцяючим полем для «політичної інженерії», адже поміняти виборчі правила набагато легше, ніж інші складові політичної системи. Варто зазначити, що вона справляє вплив не тільки на політичні стратегії партій і кандидатів, але й на поведінку виборців, формуючи таким чином не лише пропозицію, а й попит на електоральному ринку [62].

Наприклад, М. Дюверже виділив механічний і психологічний ефекти виборчих систем. Механічний ефект виявляється в результаті розподілу місць у парламенті за допомогою тієї чи іншої електоральної формули. У такому разі

виборча система «сприяє» одним політичним партіям і «карає» інших. Цей ефект було описано нами у попередньому параграфі роботи.

Вплив виборчої системи також виявляється в інших тенденціях. Вважається, що при мажоритарній системі як політичні партії, так і уподобання виборців мають тенденцію організовуватися щодо одного соціально-економічного або ліво-правого виміру. Навпаки, система пропорційного представництва сприяє формуванню багатовимірної системи соціополітичних поділів. Також дослідники наголошують, що система двох турів сприяє формуванню ліво-правих орієнтацій, оскільки, як правило, остаточний вибір здійснюється між двома кандидатами, які представляють лівий і правий полюси політичного спектру [63, с. 226]. В умовах пропорційної виборчої системи виборці голосуватимуть відповідно до своїх уподобань. А мажоритарна виборча система сприятиме стратегічному голосуванню.

В Україні на виборах як 1998, так і 2002 рр. спостерігалась дія механічного ефекту, тоді як на парламентських виборах 2006, 2007 та 2012 рр. – дія психологічного ефекту.

Інституційний дизайн політичної системи справляє не лише безпосередній, але й опосередкований вплив на уподобання виборців. Наприклад, М. Шугарт і Д. Кері виділяють деякі потенційні переваги президентської демократії перед парламентською. Серед них особлива увага звертається на підзвітність. Ця характеристика сприяє встановленню більш прямого зв'язку між виборцями і керівниками. У результаті виборець може здійснити більш обдуманий і якісний вибір [64].

Різниця повноважень парламенту і президента роблять різними в очах виборців не лише функції органу, що обирається, але й «ціну» виборів і голосування з точки зору їхніх політичних наслідків. Для того, щоб описати вплив, який здійснюють повноваження виборних інститутів на електоральну поведінку, К. Рейф і Г. Шмітт ввели поняття виборів «першого» і «другого» порядку [65].

Вибори «першого порядку» пропонують виборцям зробити вибір того, хто повинен управляти країною, що є більш важливим за своїми політичними результатами. До цієї категорії відносять парламентські вибори в парламентських системах і президентські в президентських. Тому парламентське голосування стає свого роду «виборами другого порядку», у порівнянні з «головними» президентськими виборами в президентських системах.

Можна виділити певні особливості виборів «другого порядку». Це по-перше, більш низька явка у порівнянні з виборами «першого порядку». По-друге, результат другорядних виборів більшою мірою визначається ідеологічними конфліктами між політичними партіями, їх популярністю, ніж короткостроковими проблемами або особистостями кандидатів. Але головною особливістю другорядних виборів є те, що на них масову підтримку дістають партії опозиційні, тимчасом проурядові партії, як правило, програють. Таке голосування стає протестним. Цей парадокс електоральної поведінки породжений диспропорційним розподілом владних повноважень між політичними інститутами [66, с. 180].

Ефект виборів як першого, так і другого порядку можна спостерігати в Україні. «Другорядними» в Україні до 2006 р. були вибори парламенту. Модель президентсько-парламентської республіки, закріплена в Конституції 1996 р., передбачала наявність у президента значно більшого обсягу повноважень, ніж у парламенту. Уряд формувався фактично позапарламентським шляхом і фактично підпорядковувався президенту. Зокрема, президент мав право звільняти окремих членів уряду, а процедура парламентської відповідальності уряду була досить складною і не передбачала можливості зміни парламентом окремих членів Кабінету Міністрів. Тому президентські вибори з точки зору визначення курсу держави мали більше значення, ніж парламентські. Саме це і робило парламентські вибори виборами «другого» порядку, суттєво зменшуючи «ціну» голосування з точки зору його політичних наслідків.

На користь висунутої гіпотези про «другорядний» характер парламентських виборів в Україні свідчить те, що перемогу на них здобули опозиційні партії (в 1998 р. – КПУ, ПСПУ, ВО «Громада», ВБ СПУ-СелПУ, в 2002 р. – «Блок Віктора Ющенка «Наша Україна», КПУ, СПУ, БЮТ). На виборах 2002 р. провладні ВБ «За Єдину Україну!» і СДПУ(о) виборчий бар'єр подолали, але опинилися відповідно на 3 і 6 місці [67].

Також дослідники наголошують на тому, що на електоральну поведінку значний вплив може справляти так званий «електоральний розклад» (черговість парламентських і президентських виборів). Наприклад, частка голосів, здобутих президентською партією, зазвичай вища, якщо парламентські вибори проводяться перед президентськими, і нижча, якщо вони йдуть після президентської кампанії. Таким чином, голосування за опозиційну більшість виступає наслідком того, що перед цим відбулась президентська кампанія. Цей феномен заснований на динаміці електоральних циклів і може абсолютно не залежати від економічної ситуації в країні [68, с. 235].

У рамках транзитологічного підходу вивчається, як виборчі процеси впливають на перебіг демократичного транзиту, а також як транзит впливає на структурування поведінки виборців, і передусім за рахунок інституціоналізації соціополітичних поділів.

Особливості перебігу транзитивних процесів у пострадянських країнах також впливають на структуру соціополітичних поділів. Зокрема, складності перехідного періоду, погіршення економічного становища виборців, невдоволення політикою нових демократичних урядів і демократією загалом сприяють формуванню поділу між виборцями, які дістали «бонус» від транзиту, і виборцями, для яких перехідний період лише погіршив ситуацію [69, с. 45–47].

Саме тому зв'язок між соціополітичними поділами і партіями, а також зв'язок між партіями і виборцями не завжди простежується. Партії не прагнуть вписуватись у дизайн існуючих соціополітичних поділів, оскільки створювалися не відповідно до соціополітичних поділів, а орієнтувалися на певні кон'юнктурні проблеми, маючи на меті здобуття влади. Тому у форматі транзиту посткомуністичних, пострадянських країн поділи, партії і виборці інколи ніби існують у різних площинах, незалежно один від одного.

Досліджувати вплив тих чи інших факторів на електоральний вибір досить

складно, оскільки неможливо кількісно виразити їхню дію. Але в політичній науці є чимало методологій, що дозволяють досліднику робити певні висновки про те, якими факторами зумовлений електоральний вибір. Таким чином, методологічною основою такого аналізу можуть бути:

а) теоретичні дослідницькі моделі електоральної поведінки: соціологічна (П. Лазарсфельд), соціально-психологічна (А. Кемпбел), раціонально-інструментальна (Е. Даунс, М. Фіоріна), екологічна;

б) методологія дослідження чинників впливу на електоральний вибір, яка вперше була використана А. Кемпбелом та його колегами і названа ними «воронкою причинності» [79; 637].

Логіка застосування основних моделей електоральної поведінки може бути побудована на основі такої дослідницької стратегії:

а) завжди є випадки, які істотно відхиляються від положень тієї чи іншої моделі;

б) детальне вивчення випадків, котрі не описуються теорією, дає змогу зробити висновок про межу застосування тієї чи іншої теорії;

в) необхідно зафіксувати дію тих факторів, які не описуються теорією, але мають вирішальний вплив на мотивацію вибору.

Використання методології «воронки причинності» передбачає здійснення політичного аналізу факторів електорального впливу, що послідовно звужує фокус дослідження від макро до мікрорівнів. Ця методологія дозволяє здійснити поєднання методології вивчення електоральної поведінки на загальнонаціональному, регіональному та рівні малих соціальних груп. Відповідно до цієї методологічної моделі чинники, що впливають на мотивацію електорального вибору, можна аналізувати на п'яти умовних рівнях змінних (від найпоширенішого макrorівня до максимально звуженого мікрорівня):

1. *Зовнішньополітичні чинники* (зацікавленість міжнародних бізнесово-фінансових угруповань у перемозі тих чи інших політичних сил, латентний вплив урядів деяких країн, впливовість політичних партій (особливо в країнах, з якими межує Україна) тощо).

2. *Загальнонаціональний рівень*. Характер і зміст національної свідомості й політичної діяльності як на рівні суспільства, так і на рівні груп окремих особистостей залежать від таких макросоціальних факторів:

- тип суспільства, що визначає зміст і характер абсолютно всіх процесів, які відбуваються у всіх сферах його життєдіяльності;
- етап (фаза, цикл) розвитку суспільства, який при збереженні загального змісту визначає характер процесів, що відбуваються в економічній, політичній і духовній сферах;
- пануючий тип економічних відносин, який певною мірою формує «правила гри» у політичних стосунках і процесах;
- характер і ступінь міцності соціальної структури суспільства, що зумовлюють різноманіття і характер переплетіння соціальних інтересів;
- ступінь розвитку демократичних процесів у суспільстві, гарантія конституційних прав і свобод громадян;
- наскільки менший історичний період функціонування тоталітарного

режиму на території тієї чи іншої держави, настільки кращими будуть умови для розвитку політичної свідомості й політичної активності населення;

- політико-правове регулювання виборчої кампанії;
- рівень політичної культури та специфіка процесу політичної соціалізації;
- адмінресурс.

3. *Регіональний рівень.* У цьому аспекті важливі такі дві групи особливостей: по-перше, об'єктивні особливості самих регіонів, а по-друге, ступінь важливості регіонального фактора в системі електоральних орієнтацій людей.

Першу групу особливостей частково досліджено у працях вітчизняних і зарубіжних політологів та соціологів. Мова про те, що за аксіому приймаються відмінності регіонів: за природнокліматичним і сировинним ресурсом; співвідношенням частки промислового і сільськогосподарського виробництва; рівнем соціально-економічного розвитку; кількістю, щільністю, демографічним і соціально-професійним складом населення; розподілом населення за типами населених пунктів; рівнем зайнятості населення; етнічним складом населення; наявністю і дієвістю політичних партій і рухів, профспілкових об'єднань, релігійних об'єднань різних конфесій; політичними орієнтаціями і рівнем соціально-політичної активності різних груп населення.

Регіональний фактор у системі електоральних орієнтацій людей насамперед впливає:

а) на рівень електоральної активності населення. Чим більше сільського населення в регіонах, тим, як правило, вищий рівень його електоральної активності. Проте електоральна активність у сільських районах, що прилягають до міст, особливо мегаполісів, нижча, ніж у віддалених від них регіонах;

б) на діапазон політичного вибору населення. Чим більше урбанізований регіон, чим більше насичена його соціально-професійна структура, тим більше політичних партій і блоків мають шанс здобути голоси електорату;

в) на персоналізацію електорального вибору населення. Переважно у сільських регіонах, а також регіонах компактного проживання національних меншин фактор особистості лідера партії чи руху, а також фактор кандидата, висунутого по мажоритарному округу, має більше значення, ніж в урбанізованих промислових регіонах, де фактор політичної програми партії, руху чи окремого кандидата має більшу вагу.

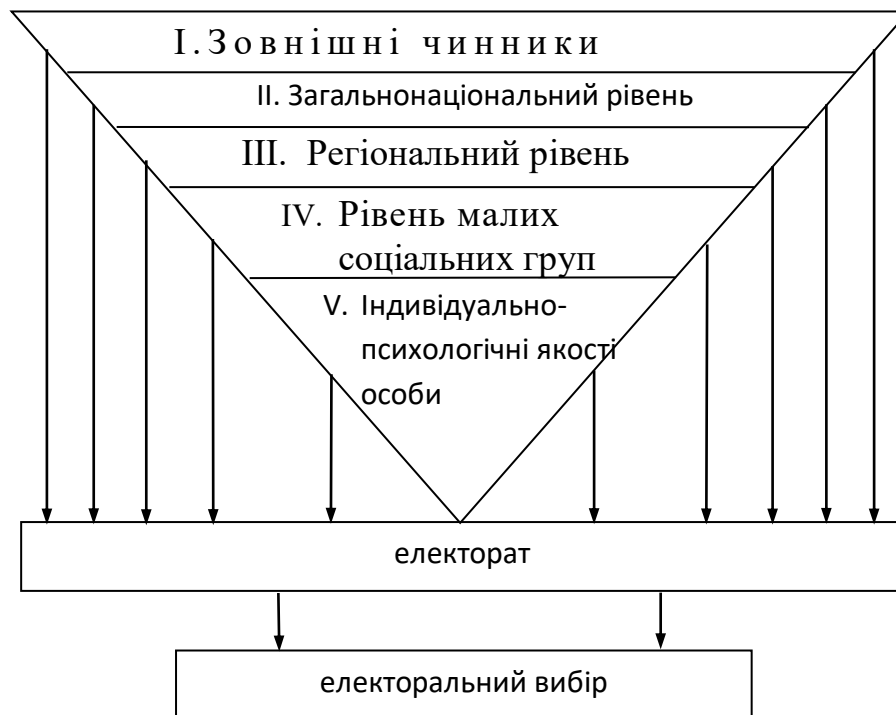
4. *Рівень малих соціальних груп,* до яких включені громадяни (наприклад, трудові колективи, академгрупи, сім'ї, коло друзів). Згідно з результатами соціологічних опитувань, сім'я, коло друзів мають вирішальне значення при голосуванні.

5. Індивідуально-психологічні характеристики виборців регіону [71, с. 135–144].

Власне кажучи, в цьому звуженні фокусу дослідження аналізу й полягає сама ідея методології «воронки причинності». При цьому спуск з макро- на мікрорівень дозволяє поєднати структурні і процедурні методи аналізу. Це, звичайно, не виключає можливості спеціалізованого аналізу якогось із цих рівнів,

узятого окремо.

Схематично описану дослідницьку модель можна зобразити таким чином, де чітко прослідковуються основні чинники впливу на поведінку виборців (Див.: Рис.2.3.3).

Рис. 2.3.3

«Воронка причинності» – просторова схема чинників впливу на поведінку виборця

Отже, використовуючи описану методологію, необхідно, по-перше, пам'ятати, що це один із варіантів того, як можуть досліджуватись чинники електорального впливу. По-друге, прогнозні можливості дослідження електоральної поведінки завжди є обмеженими, що пов'язано з самою специфікою виборчого процесу: «точно так, як мало хто бажає знати дату власної смерті, так само мало бажають знати точні результати виборів (для когось це «політична смерть» – Ю.О.). Точний прогноз виборів, наприклад, за місяць до виборів, залишить без усякого сенсу подальше політичне життя» [72, с.36]. По-третє, слід враховувати специфіку виборчої кампанії. По-четверте, запропонована методологія може бути ефективною тільки тоді, коли буде поєднана з моніторингом (опитуванням, вивченням) суспільної думки.

Теоретичний аналіз електоральної поведінки є неповним без використання емпіричних методів дослідження. До основних напрямів емпіричного дослідження поведінки виборців можна віднести статистичний аналіз результатів виборів, вивчення суспільної думки шляхом опитування громадян, розрахунок індексів.

Дослідження статистичних матеріалів результатів виборів використовується досить давно. Вже Е. Берк і І. Бентам робили спроби застосувати аналіз такого

типу. Реформатори англійського парламенту в першій половині XIX століття користувалися статистичними підрахунками для аргументації своїх проєктів. «Наприкінці XIX ст. О. Ліббей розробив статистичну географію виборів, а в першій половині XX ст. цей напрям було застосовано в роботах великої групи вчених, серед яких виділяються Г. Гознелл і Т. Тінгстен, які розробили теоретичні основи систематичних досліджень поведінки виборців на базі статистичних даних», – відзнає в своїй роботі польський учений Є. Вятр [73, с.122].

Ідеї Г. Гознелла і Г. Тінгстена щодо використання статистичних даних при вивченні поведінки виборців широко використовуються вченими і в наш час. Цей метод дослідження поведінки електорату дозволяє зробити низку теоретичних узагальнень, які неможливо здійснити іншими методами і які не перекреслюються подальшими дослідженнями виборчого процесу. Але є і чимало проблем, які неможливо вирішити, використовуючи статистичний метод дослідження. Як правило, виборча статистика тільки частково, і тільки в деяких країнах дозволяє простежити зв'язок між демографічними і соціальними характеристиками та результатом вибору. З іншого боку, результати виборів свідчать про політичні пріоритети на момент голосування і нічого не говорять про мотиваційні чинники вибору.

Одним із найбільш поширених емпіричних методів є аналіз і вивчення суспільної думки на основі опитування громадян за допомогою цілої низки опитувальних технологій. Термін «суспільна думка» вперше було використано англійським державним діячем Д. Солсбері для позначення моральної підтримки парламенту населенням країни. Предметом спеціального наукового аналізу її зробив Г.Тард [74, с. 24].

«Перше опитування громадської думки, безпосередньо пов'язане з організацією виборчої кампанії, – відзначає у своїй статті Е. Слободянюк, – було проведене у США ще в 1824 р.» [75, с.55]. Газета «Харрісберг Пенсільванієн» через своїх кореспондентів вивчала настрої громадськості у декількох округах щодо шансів чотирьох претендентів на президентський пост. Прогноз газети виявився досить вдалим. «Перше відоме опитування про ставлення до різних кандидатів, – на думку В. Кушерець, – було проведене в 1851 р. в штаті Мічиган» [76, с.30].

Але особливого резонансу набули опитування громадян, пов'язані з електоральними намірами, які були проведені журналом «Літерарі Дайджест» на початку XX століття, використовуючи метод бюлетенів. Так, у 1924 р. журналом було розіслано 16,5 млн. бюлетенів власникам телефонів і автомобілів. Прогноз перемоги республіканців при цьому був зроблений із похибкою 5,1 відсотка. У 1932 р. журналом поштою було розіслано 20 млн. бюлетенів (у редакцію повернулося 3 млн.). З точки зору правильності це було найбільш вдале опитування. Помилка становила 0,9 відсотка. Опитування цього журналу незабаром стали всесвітньовідомими. Складалося враження, що знайдено спосіб прогнозування результатів голосування і ніщо не може завадити популярності видання у сфері опитування. Але в 1936 р., використовуючи ту ж саму методику, журнал розіслав 10 млн. бюлетенів і помилився в прогнозах на 19,6 відсотка. Це була найбільш велика помилка, яка коли-небудь фіксувалась на той час при

загальнонаціональних опитуваннях [77, с. 123].

Поряд із результатами опитувань різних газет і журналів у США почали регулярно публікуватись результати досліджень громадської думки двох дослідницьких комерційних центрів – фірми Е. Роупера («The Fortuna Survey») та Американського інституту громадської думки Дж. Геллапа. Значному зростанню престижу і авторитету цих центрів сприяли результати правильно спрогнозованих ними президентських виборів.

Таким чином, з 30-х рр. ХХ століття у США починається новий етап у практиці вивчення суспільної думки. Для нього характерними є такі ознаки: по-перше, застосування чітких наукових методів аналізу з використанням теорії відносності і математичної статистики дозволили проводити вибіркові опитування; по-друге, використання вивіреного інструментарію, який мінімально впливає на результати опитування; по-третє, діяльність спеціальних інститутів із вивчення суспільної думки, найбільш відомими з яких є відкритий у 1935 р. Дж. Геллапом Американський інститут суспільної думки. «Відтоді, – відзначає Е. Слободянюк, – у США останнє перед виборами опитування громадян, як правило, точно називає переможця (винятком стали в 1948 р. обрання Г. Трумена, у 1968 р. – Л. Джонсона, у 1976 р. – Дж. Картера)» [78, с.55].

«На сьогоднішній день, – пише В. Кушерець, – у США нараховується більше 500 дослідницьких інститутів і центрів, які займаються вивченням громадської думки. В Західній Європі таких установ більше 300. Крім того, майже в усіх країнах існують різні приватні фірми, які цим займаються. Лише в Парижі таких фірм більше 200» [79, с.37]. Серед усього розмаїття існуючих у західних країнах різновидів опитування громадян з приводу електоральних уподобань можна виділити відкриті загальнонаціональні та регіональні опитування, результати яких широко публікуються, і закриті (конфіденційні), які проводяться на замовлення окремих політичних діячів, партій тощо.

Таким чином, якщо для США потрібно було більше сто років, щоб пройти дистанцію від «солом'яних опитувань» до наукового моніторингу суспільної думки, то в Україні цей процес відбувається дуже швидко. Слід відзначити, що «перші електоральні опитування, – пише в своїй праці О. Вишняк, – були проведені в 1989 р. сектором соціально-психологічних проблем громадської думки відділення соціології Інституту філософії АН УРСР по виборах народних депутатів СРСР» [80, с.81]. Відтак, в Україні з кожним роком з'являється все більше соціологічних центрів з вивчення громадської думки як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівнях.

Аналіз наявної, хоча і незначної, вітчизняної та досить серйозної зарубіжної практики проведення виборчої кампанії, дозволяє вирізнити чотири головні типи опитувальних досліджень у процесі проведення виборів: базові дослідження і технології; пропагандистські дослідження і технології; прогнозні дослідження і технології; після виборні дослідження і технології.

Результати опитувань поряд з аналізом статистичного матеріалу – це той емпіричний матеріал, який дає змогу фахівцю вивчати поведінку виборців. «Головна мета базових досліджень, на думку О. Петрова, це забезпечення виборчої кампанії інформацією, необхідною для її стратегічного планування» [81,

с.60]. Починаються такі дослідження задовго до виборчої кампанії і закінчуються перед заключним етапом виборів. До завдань такого типу досліджень відносять: а) вивчення соціально-політичної ситуації в країні та у виборчому окрузі; б) визначення проблем, які особливо хвилюють виборців; в) аналіз ставлення електорату до соціальних інститутів суспільства, політичних партій, політичних діячів; г) дослідження іміджу кандидатів; д) дослідження соціальної структури виборчого округу та інші.

Пропагандистські виборчі технології мають вирішувати наступні завдання в ході виборчої кампанії: а) визначення основних пропагандистських напрямів виборчої кампанії; б) виявлення найбільш ефективних інформаційних каналів; в) визначення ступеня довіри електорату різним джерелам інформації; г) пошук «лідерів думок» та інші.

Надзвичайно актуальним для аналізу поведінки виборців є пошук «лідерів думок». Західні вчені на основі аналізу виборчого процесу дійшли висновку, що не завжди спостерігається взаємозв'язок між інтенсивністю діяльності ЗМІ та електоральною поведінкою. Таким чином, була відкрита двоступенева модель потоку комунікації (ДПК) американськими вченими П. Лазарсфельдом і Б. Берельсоном. Сутність відкритого ефекту полягає в тому, що засоби масової комунікації (ЗМК), як правило, діють не безпосередньо на аудиторію, виборців, а немовби через «фільтр», через посередників, яких і було названо «лідерами думок».

Суттєве значення для вивчення поведінки виборців мають прогностичні соціологічні технології. Починаються вони, як правило, за місяць або два до виборів і закінчуються так, як це передбачено законами про вибори.

Однією з найбільш точних методик прогнозування результатів виборів є методика, яка була розроблена західними вченими і дістала назву *exit polls* (опитування на виході). Сутність методики полягає в тому, що в день виборів опитують тих громадян, які вже взяли участь у голосуванні. У такий спосіб уникають двох труднощів, властивих передвиборним опитуванням: потребі в ідентифікації тих, хто найвірогідніше братиме участь у голосуванні, та в оцінці частини тих, хто приймає рішення в останню хвилину. В Україні опитування за методом «*exit polls*» було вперше проведено в день парламентських виборів 1998 р. Фірмою «Соціс-Геллап» було опитано 10000 виборців, і результат був досить вдалим [82].

Не менш важливими для пояснення електоральної поведінки є і післявиборні опитувальні технології. Серед регулярних опитувань громадської думки електорату виборчого округу між виборами найзначущим є перше поствиборне опитування, проведене за місяць-півтора по завершенні виборів, коли «пристрасті вгамувалися» й усі учасники виборів, які щойно відбулися, «набули здатності» розумно, неупереджено відповідати на запитання соціологів.

Отже, опитування та вивчення громадської думки важливе для аналізу поведінки виборців з багатьох причин. По-перше, як стверджують американські політологи Д.Мангейм та К.Річ, «опитування надає досліднику інформацію п'яти типів: факти, знання, думки, ставлення, установки і звіти про поведінку респондентів» [83, с.184]. По-друге, опитування дозволяють виявити основні

проблеми, що хвилюють виборців. По-третє, опитування відкривають приховані важелі, за допомогою яких можна впливати на установки електорату. По-четверте, моніторинг суспільної думки дає можливість для створення бази даних щодо поведінки електорату. По-п'яте, опубліковані результати опитувань самі по собі справляють величезний ідеологічний вплив. Його американські фахівці називають ефектом «фургона з оркестром» («*band wagon*»). Ззовні все виглядає досить просто: кандидат йде попереду з відривом, і до нього приєднується більшість виборців. Відомий дослідник масової комунікації Дж.Клеппер в одній зі своїх праць наводить слова американця, що ілюструють психологію цього ефекту: «Мені було однаково, але я хотів голосувати за переможця» [84, с.56]. Проте, слід відмітити, такий вплив є неоднозначний і інколи має зворотний ефект.

Дослідники дійшли висновку, що все залежить від масштабів виборів і політичної культури виборців. За загальнонаціональної кампанії на виборців впливає така значна сукупність чинників, що вплив «фургона з оркестром» є мізерним. У разі виборів до місцевих органів управління цей ефект вдало працює на кандидата, широко відомого виборцям. Крім цього, слід також відзначити, що ефект «фургона з оркестром» впливає головним чином на людей без чітких політичних переконань.

Але є й інший бік опитування, пов'язаний з фальшивою інформацією, з маніпулюванням суспільною думкою. Тому у багатьох країнах світу існують спеціальні комісії, щоб протидіяти цьому. Автори колективної монографії «Американська суспільна думка і політика» наводять слова Дж. Геллапа, який підкреслює, що «його інститут і йому подібні становлять лише 5 відсотків усіх організацій, які проводять опитування, – 95 відсотків припадає на фірми полстерів, що займаються опитуванням на замовлення приватних клієнтів. І якщо 5 відсотків організацій дотримуються певних правил у своїй діяльності, то примусити додержуватись тих самих правил і решту 95% практично неможливо» [85, с.36].

Крім соціологічних опитувань і статистичної обробки інформації, в електоральних дослідженнях використовують чимало різного роду індексів, які вимірюють пропорційність / диспропорційність виборчих систем, ефективну кількість електоральних та парламентських партій, неусталеність партійних уподобань у ході виборів тощо. З одного боку, кількісні показники є досить очевидними, а з іншого, кількість голосів та місць, які отримує кожна партія в результаті виборів, є найкращими та найбільш точними даними.

Індекс ефективної кількості партій. Цей індекс запропонували М. Лааксо і Р. Таагеперою в 1979 р. Індекс обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Є два варіанти визначення розміру такої підтримки:

- а) на підставі виборів до парламенту (ефективне число електоральних партій);
- б) на підставі кількості депутатських місць, які належать тій чи іншій партії і виражені у процентному відношенні (ефективне число парламентських партій).

Індекс ефективної кількості партій, що взяли участь у виборах,

розраховується за формулою: $ENPV = 1/\sum v_i^2$, де v_i – частка голосів i -тої партії. Обраховуючи індекс за умови участі великої кількості партій, слід робити обмеження (як правило, враховувати показники партій, які набрали на виборах більше 1 % голосів виборців).

Ефективна кількість парламентських партій розраховується за такою формулою: $ENPP = 1/\sum s_i^2$ для всіх партій, що отримують місця, де s – частка мандатів i -тої партії.

Вказані індекси досить часто різняться між собою. Ця відмінність полягає у неможливості забезпечити 100% трансформацію отриманих партією голосів на виборах у відповідну частку депутатських мандатів. Така невідповідність обумовлена, передусім, різними типами електоральних формул.

Окрім показників ефективної кількості партій та ефективних парламентських партій, є й інші мірила аналізу партійної системи: індекс агрегації, індекс фракційності, індекс урядової істотності [86, с. 23–25].

Індекс фракційності. Цей індекс був запропонований Д. Рає в книзі «Політичні умови електорального права» (1967 р.). У досконалій двопартійній системі, де кожна з партій отримує приблизно 50% голосів, індекс фракційності становить 0,5. Індекс фракційності між 0,5 та 0,67 свідчить про конкуренцію 2 партій. Індекс, вищий за 0,7 – це ознака багатопартійності, а рівень, нижчий за 0,5, свідчить про появу домінуючої партії. Таким чином, значення індексу фракційності є континуумом від досконалої однопартійної системи, коли одна партія отримує всі голоси виборців ($F=0$), до цілком фракціонолізованої системи, у якій кожний окремий виборець віддав голос за якусь партію ($F=1$) [87, с. 325].

Індекс агрегації (Л. Маєр). Цей індекс вимірює ступінь сконцентрованості партійних систем. Чим він більший, тим більше партій домінує в парламенті. При двопартійній системі він більше 10. Індекс розраховується як відношення відсотка парламентських місць найбільшої партії до кількості політичних партій, представлених у парламенті: $A = S / N$, де S – відсоток місць політичних партій у парламенті, а N – кількість політичних партій, представлених у парламенті.

Ступінь пропорційності / диспропорційності виборчих систем. Виборчі системи можна порівнювати за ступенем їх пропорційності чи диспропорційності, обраховуючи один або декілька показників співвідношення між часткою голосів, які отримали партії-учасники виборів, та часткою місць представницького органу, яку вони отримали.

Одним з найперших варіантів вимірювання ступеня диспропорційності став показник Д. Рає, запроваджений у 1964 р. Цей показник є фактично середнім різниці у відсотках отриманих партіями голосів та місць: $RI = 1/n \sum |v_i - s_i|$, де n – кількість партій, включених до підрахунку, v_i – відсоток голосів, отриманих i -ю партією, s_i – відсоток місць, отриманих i -ю партією. Для того, щоб не залучати до підрахунку найменші партії, Д. Рає запропонував вводити бар'єр 5 % голосів виборців. Але запровадження порогу все ще не позбавляє показника занадто великої залежності від маленьких партій та часток отриманих ними голосів. Він не дозволяє побачити, які саме партії (ті, які отримали порівняно великі частки голосів, чи невеликі партії) отримали найбільший бонус у вигляді парламентських місць за рахунок функціонування тієї чи іншої системи.

З метою уникнення недоліку індексу диспропорційності Д. Рає у 1971 р. Дж. Лузмор та В. Хенбай запропонували індекс, що став іменуватися за їхніми іменами, у якому сума різниць у голосах та місцях ділиться не на кількість партій, а на 2: $LNI = 1/2 \sum |v_i - s_i|$.

На сьогодні найпоширенішим показником для вимірювання пропорційності результатів виборів є показник найменших квадратів М. Галлагера,

запроваджений у 1991 р., який обчислюється таким чином: $\sqrt{\frac{1}{2} \sum_i (v_i - s_i)^2}$, де v_i – відсоток голосів, який отримала i -а партія чи кандидат, s_i – відсоток місць у законодавчому органі, яку отримала i -а партія або кандидат, і може набирати значення від 0 до 100. 0 означає ідеальну пропорційність, а 100 – що якимось чином кандидат (або партія), що не давав жодного голосу, отримав місце [88, с. 209]. Таким чином цей індекс дозволяє найбільше зафіксувати великі відхилення, надаючи меншу вагу невеликим відхиленням.

У пропорційних системах зазвичай показник диспропорційності становить менше 1. Непропорційні системи з низькими рівнями диспропорційності мають цей показник у межах від 1 до 6; системи з середнім рівнем диспропорційності – від 7 до 12; з високим – 13 – 20. Не існує верхнього показника диспропорційності, але він рідко перевищує 20 – 25.

Показник може враховувати політичні партії, які не здобули місць у парламенті, таким чином оцінюючи пропорційність виборчої системи як такої. Також показник може фокусуватися тільки на тих партіях, які пройшли до парламенту, тоді він оцінює пропорційність результатів виборів. У цій роботі перевагу віддано першому варіанту, який досліджує пропорційність системи у цілому.

Свій варіант обчислення індексу диспропорційності запропонував А. Лейпхарт. Він пропонує цей індекс враховувати як середню величину між відсотком отриманих голосів і місць у парламенті двох найбільших партій.

$$L = \frac{|V_1 - S_1| + |V_2 - S_2|}{2}$$

Поширеним у порівняльній політології для оцінки виборчих систем є *Індекс пропорційності Р. Гюнтера*. Вимірює пропорційність і результати виборів. Теоретично найбільшим індексом пропорційності може бути 100. Високий рівень індексу означає, що всі партії, які входять до складу парламенту, мають приблизно однаковий розподіл. Низький означає, що виборча система сприяє виключно великим партіям.

$$Ip = 100 - \frac{|V_1 - S_1| + \dots + |V_n - S_n|}{2}$$

V – відсоток голосів, отриманих на виборах;

S – відсоток отриманих мандатів [89, с. 29–35].

Вплив партій і виборів на демократизацію вивчаються за допомогою *індексу Т. Ванханена*. Він використав два кількісні індикатори для виміру демократизації:

1) рівень конкуренції визначається за часткою голосів, які отримали опозиційні

партії на виборах. Ця частина вираховується відношенням відсотків голосів, які отримала урядова партія від ста;

- 2) рівень електоральної участі визначається як частина населення, яка взяла участь у голосуванні. Ця частина вираховується у процентах від усього населення країни.

Індекс розраховується за формулою:

$$I_d = \frac{K \times Y}{100}$$

Індекс електоральної неусталеності (мінливості) партійних уподобань. За допомогою показника електоральної мінливості можна визначити, наскільки перерозподілилася підтримка виборців між політичними партіями від одних виборців до інших [90]. Електоральна мінливість підраховується додаванням чистої зміни у процентах голосів, отриманих або втрачених кожною партією від одних виборів до інших, що потім ділиться на два. Цей показник в індустріалізованих демократіях становить 9,7, у старих латиноамериканських демократіях – 20,5, у трьох південноєвропейських країнах – 15,7, у восьми нових латиноамериканських країнах – 30,0, пострадянських країнах – 35,3 [91].

Чиста мінливість розраховується з використанням офіційно опублікованих результатів виборів. У 1979 р. М. Педерсен запропонував для розрахунку чистої мінливості таку формулу: $V_t = \frac{1}{2} \sum |\Delta p|$, де Δp – зміна у відсотку голосів, які отримала партія під час двох виборів підряд [92]. Вона успішно використовувалася протягом майже 20 років, але останнім часом неодноразово пропонували її модифікувати або доповнити показник чистої мінливості ще одним показником [93].

Така ситуація пов'язана зі складністю обрахунку чистої мінливості для країн Центрально-Східної Європи та нових незалежних держав. Проблема полягає в тому, що в країнах цього регіону з нестабільною партійною системою партії виникають і зникають, не перейшовши межу двох виборів, що вносить суттєву неточність у показник мінливості.

Отже, аналіз виборчого процесу, електоральної поведінки повинен поєднувати в собі як специфічні теоретичні, так і емпіричні методи, тому що тільки в результаті їх вдалого поєднання можна отримати якісні результати дослідження поведінки виборців.

1. Жеребцов М. Метод «CASE-STUDY» в прикладных политологических исследованиях. *Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество)*. 2004. №1. С. 1–16.
2. Яковлев М. Застосування кейс-стаді як методу політичних досліджень: спроба типологізації. *Наукові записки НаУКМА. Т. 121. Політичні науки*. 2011. С. 13–16.
3. Гельман В.Я. Избирательные кампании в России: испытание электоральной формулы. *Полис*. 1996. №2. С.84–100.
4. Сморгун Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.

5. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. К.: Парламентське видавництво, 2000. 52 с.
6. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. Л. : ЦПД – «Астролябія», 2005. 348 с.
7. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. К., 2009. 500 с.
8. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. К.: АртЕк, 2001. 224 с.
9. Романюк А. Названа праця.
10. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 750 с.
11. Там само.
12. Романюк А. Названа праця.
13. Там само.
14. Шведа Ю. Політичні партії у виборах: теорія та практика виборчої кампанії: навч.-мет. посіб. К.: Знання, 2012. 373 с.
15. Шведа Ю. Партії та вибори: енциклопедичний словник.
16. Романюк А. Названа праця.
17. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів: Монографія. Ужгород: Поліграф центр «Ліра», 2016. 412 с.
18. Романюк А. Названа праця.
19. Остапець Ю. Названа праця.
20. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія / Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. / Серія «StudiaRegionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
21. Растоу Д. Переходи к демократии: попытка динамической модели. *Полис.* 1996. № 5. С. 5–15.
22. Бурдые П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. 336 с.
23. Елисеев С. Социальные и политические размеживания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите. *Политическая наука: Социально-политические размеживания и консолидация партийных систем.* 2004. № 4. С. 64–89.
24. Щербак А. Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины). *Общественные науки и современность.* 2003. № 4. С. 47–62.
25. Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации. *Полис.* 1998. №1. С.106–130.
26. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.

27. Дюверже М. Политические партии. М., 2002. 560 с.
28. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность. *Политические исследования*. 1992. № 5–6. С. 156–163.
29. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. М.: АспектПресс, 2008. 367.
30. Кац Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр. *Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире*. М.: ИНИОН РАН, 2006. С. 27–45.; Михалева Г. Российские партии в контексте трансформации. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 352 с.
31. Сморгунюв Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.
32. Janda K. *Political Parties: A Cross-National Survey*. New York: The Free Press, 1980. 178 p.
33. Там само.
34. Теория партий и партийных систем: Учебное пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. М.: АспектПресс, 2008. 367.; Sartori G. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 370 p.
35. Лідери та їхні блоки: в кого більший рейтинг. *Дзеркало тижня*. 2002. 8 березня.
36. Подгорна В.В. Формування партійної системи в Україні / В. Подгорна [електронний ресурс] // Режим доступу: www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama
37. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституціональний вимір. Львів: Тріада плюс, 2004. 392 с.
38. Романюк А. Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз / А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблоцька. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 462 с.
39. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: Монографія / Ю. Остапець, М. Токар. Ужгород: Вид-во «Карпати», 2009. 408 с.
40. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы) / Под ред. Н.Костенко. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. 218 с.
41. Концепція кодексу про вибори, референдуми в Україні. К.: Парламентське видавництво, 2000. 52 с.
42. Шведа Ю. Названа праця.
43. Візниця Ю.В. Особливості українського електорату в процесі демократизації та становлення національної державності: автореф. дис. на здобут. наук. ст. канд. соціол. наук. Київ, 1993. 19 с.; Князева Е. Электоральное поведение как социокультурное явление: Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук / Е. Князева. Харьковский госуниверситет, 1996. 180 с.

44. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів.
45. Голосов Г.В. Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов. *Полис*. 1997. №4. С.44–57.
46. Лідери та їхні блоки: в кого більший рейтинг.
47. Петров О. Социологические избирательные технологии. Днепропетровск: «Арт-Пресс», 1998. 164 с.
48. Бурдые П. Указанная работа.
49. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів.
50. Попов В. Избирательные технологии: социально-политический аспект. *Политический маркетинг*. 1999. №9. С.29–45.
51. Дзюба Н. Деякі аспекти дослідження електоральної поведінки. *Соціальні виміри суспільства*. Вип. 3. К.: НАН, Інститут соціології, 1999. С.110–121.
52. Попов В. Указанная работа.
53. Пшизова С.Н. Какую партийную модель воспримет наше общество. *Полис*. 1994. №4. С.76–89.
54. Downs A. *An Economic theory of Democracy*. New York: Harper, 1957.
55. Вебер М. Основные социологические понятия. *Избранные произведения*: Пер. с нем. М.: Прогресс, 1990. С. 602 – 643.
56. Fiorina M. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press, 1984.
57. Голосов Г.В. Указанная работа.
58. Почепцов Г. Как становятся президентами. Избирательные технологии XX века. Киев: «Знання», 1999. 396 с.
59. Дзюба Н. Названа праця.
60. Шевченко Ю. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России. *Полис*. 1998. №1. С. 103–136.
61. Черкашин К.В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах: Автореф. дис. к. політ. н. 23.00.02 / Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського. Сімферополь, 2005. 22 с.
62. Бунь В. Побудова інтегративних моделей електорального вибору на основі методології «лійки причинності». *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Випуск 5. 2014. С. 177–188.
63. Шевченко Ю. Д. Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг. *Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.)* / Под ред. Гельмана В. Я., Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. М.: Весь мир, 2000. С. 212–237.
64. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір. *Формування органів влади як результат виборчого процесу 2006: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції*. Львів: ЦПД ЛНУ ім.І.Франка, 2006. С.22–28.
65. Бунь В. Вплив інституційних факторів на електоральний вибір.

66. Шевченко Ю. Д. Политические институты и избиратели. *Политическая социология и современная российская политика* / Под ред. Голосова Г. В., Мелешкиной Е. Ю. СПб.: "Борейпринт", 2000. С.156-180.
67. Бульбенюк С. Десятиріччя здійснення системної модернізації в Україні та Росії: досягнення та втрати. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 33–40.
68. Шевченко Ю. Д. Подводя итоги: результаты российских выборов 1993 – 1996 гг. *Первый электоральный цикл в России (1993 – 1996 гг.)*.
69. Вонсович С. Реверсивний вектор транзиту в контексті соціополітичних поділів. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2013. Вип. 6. С. 45– 49.
70. Бунь В. Побудова інтегративних моделей електорального вибору на основі методології «лійки причинності». *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. Випуск 5*. 2014. С. 177–188.
71. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів.
72. Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент анализ политической прессы) / Под ред. Н.Костенко. К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. 218 с.
73. Вятр Е. Социология политических отношений. М.: «Прогресс», 1979. 463 с.
74. Сурмин Ю. Теория общественного мнения. К.: МАУП, 1999. 72 с.
75. Слободянюк Е. Соціологічні дослідження – фундамент виборчої кампанії. *Нова політика*. 2000. №3. С.55–60.
76. Кушерець В. Опитування і вибори: зарубіжна практика. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. №3. С.28–38.
77. Американское общественное мнение и политика. М.: Наука, 1978. 265 с.
78. Слободянюк Е. Названа праця.
79. Кушерець В. Названа праця.
80. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи. Київ: ЗАТ «Віпол», 2000. 310 с.
81. Петров О. Опитувальні технології у виборчій кампанії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* / О. Петров, В. Полторак. 1998. №4–5. С.56–76.
82. Чурилов М. 10000 виборців були опитані фірмою «Соціс-Геллап» у день виборів: спроба проведення першого «Exit poll» в Україні / М. Чурилов, С. Потоцька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1998. №3. С.75–88.
83. Мангейм Д. Политология. Методы исследования / Д. Мангейм, Р. Рич. М.: Весь мир, 1997. 544 с.
84. Слободянюк Е. Названа праця.
85. Американское общественное мнение и политика.
86. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України: Монографія / Гайданка Є., Ключкович А., Марадик Н. / Серія «Studia Regionalistica» / № 8; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський національний університет»; Агенція досліджень регіонального соціуму «Карпатія». Ужгород: ПП Данило С. І., 2014. 256 с.
87. Сморгунув Л. Современная сравнительная политология. М.: РОССПЭН, 2002. 472 с.

88. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін. *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. С. 331–342.
89. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України.
90. Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации. *Полис*. 1998. №1. С.106–130.
91. Остапець Ю. Президентські вибори 2010 року в Закарпатській області: аналіз результатів / Ю. Остапець, М. Токар. *Політологічні та соціологічні студії: Т. Х. Вибірчі процеси в Україні та постсоціалістичних країнах : Зб. наук. праць* / наук. ред. А. М. Круглашов. Чернівці : Букрек, 2011. С. 316–345.
92. Голосов Г.В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации.
93. Остапець Ю. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України.

ЕТНІЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ РОМСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЕТНОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ НА ЗАКАРПАТТІ

In this article analyzes the process of ethnic consolidation of the Roma ethnic group and its influence on the ethno-political situation in Transcarpathia. The analysis was performed according to the defined criteria: linguistic stability; dominance of ethnic identity; preservation of cultural traditions and values; activities of civic organizations and consolidation of the Roma ethnic elite. The presence of each of these indicators is estimated at 1 point, and the total score is converted into the rating levels. The level of ethnic consolidation of the Roma in Transcarpathia corresponds to a "middle" level. Despite certain manifestations of destructive behavior among representatives of the Roma ethnic group, its ethnonational factor hasn't destructive influence on the ethno-political situation in the region.

Ромська етнічна група залишається найменш інтегрованою в українське суспільство. Вона часто піддається дискримінації, а у суспільстві склалося стійке упередження щодо представників цієї етнонаціональної спільноти. Хоча останнім часом в Україні, на Закарпатті зокрема, докладається чимало зусиль, щоб виправити таку ситуацію. На сучасному етапі вивчення ромського питання також значно актуалізувалося у науковому дискурсі України та Закарпаття. Зважаючи на це, не викликає сумніву потреба у детальнішому аналізі процесу етнічної консолідації ромської спільноти в Закарпатті, де частка ромів у питомій вазі населення регіону є найбільшою в Україні. Адже етнічна консолідація – це природний етап розвитку спільноти, що безперечно веде до покращення внутрішньогрупових зв'язків, але може й викликати непорозуміння у міжетнічній взаємодії через актуалізацію етнічності у процесі консолідації. Крім того, визначення рівня етнічної консолідації дасть змогу через аналіз відібраних критеріїв проаналізувати й етнонаціональний фактор колективного агента (в даному випадку ромської етнічної групи як цілого) на наявність у ньому конструктивних чи деструктивних впливів на етнополітичну ситуацію в регіоні. Адже це дозволяє прогнозувати та керувати етнополітичними процесами і підтримувати етнополітичну стабільність.

Основною метою є аналіз процесу і визначення рівня етнічної консолідації ромської спільноти Закарпаття задля визначення конструктивності чи деструктивності впливу, який несе її етнонаціональний фактор у регіоні.

Для такого аналізу послуговуємося результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., інформаційно-аналітичними матеріалами Міністерства культури України, Центру культур національних меншин Закарпаття, загальнодержавних і регіональних ЗМІ.

Роми – п'ята за питомою вагою етнонаціональна спільнота Закарпатської області. Особливістю її розселення на території області є те, що саме тут ромська етнічна група має постійні місця компактного проживання.

Чисельність етнонаціональної спільноти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у Закарпатті становила 14 004 особи, що відповідало 1,1% населення області [14]. Хоча питання чисельності ромської громади в Україні та на Закарпатті залишається відкритим, бо, на думку представників органів державної влади, науковців та самих ромів, дані перепису 2001 р. не відображають їх реальну кількість і є суттєво заниженими. До прикладу, голова Ромської ради України Ю. Іваненко вказує, що в Україні проживає понад 300 тисяч ромів: «Ми ж рахуємо ромів через осередки Ромської ради по регіонах — таких діє 47, і кожен знає, скільки представників національності мешкає в його регіоні. Найбільше ромів живуть на Закарпатті — близько 60 тисяч. Багато на Одещині, в Харкові та Дніпрі» [9].

Рівень етнічної консолідації ромської спільноти визначатиметься за такими критеріями:

- мовна стійкість в умовах іноетнічного середовища;
- переважання етнічної ідентичності над національно-державною;
- збереження культурних традицій і цінностей;
- ефективна діяльність національно-культурних товариств, громадських організацій чи політичних партій (якщо такі є);
- сконсолідована діяльність етнічної еліти для захисту інтересів представників етнонаціональної спільноти.

Наявність кожного з цих показників буде оцінено одним балом (за прикладом методології М. Дністрянського [4, с. 381-382]), а відповідні бали переведені у рейтингові рівні, де 1 – дуже низький, 2 – низький, 3 – середній, 4 – високий, 5 – дуже високий рівень етнічної консолідації.

Мовна стійкість в умовах іноетнічного середовища – 0 балів. Рівень мовної стійкості ромів на Закарпатті є дуже низьким в порівнянні з іншими спільнотами регіону та й з іншими регіонами України теж. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. вважали рідною мову своєї національності тільки 20,7% ромів Закарпаття. Вони піддаються мовній асиміляції, особливістю якої є те, що в Закарпатській області така асиміляція найбільше відбувається не в україномовне, а в угорськомовне середовище, що проілюстроване у таблиці 1 [13].

Таблиця 1. Мовний склад населення Закарпатської області

	Вважали рідною мовою (%)			
	мову своєї національності	Українську	російську	Іншомову
Українці	99,2	X	0,5	0,3
Угорці	97,1	2,6	0,3	0,0
Румуни	99,1	0,6	0,0	0,3
Росіяни	91,6	8,1	x	0,3
роми (цигани)	20,7	16,4	0,0	62,9
Словаки	43,9	42,1	1,8	12,2
Німці	50,0	38,9	5,6	5,5

Ромська мова має різні діалекти і не є кодифікованою в Україні, що не дозволяє вести нею навчальний процес у школах. Саме тому офіційно у Закарпатській області не існує шкіл з ромською мовою навчання. Громади ромів,

які проживають дуже компактно, якщо мають доступ до освіти, то цев більшості випадків сегрегована освіта - школи, в яких навчаються виключно роми[9]. Наприклад, школи №13 та №14 в м. Ужгород, №14 у м. Мукачево, де навчання ведеться українською (Ужгород) та угорською (Мукачево) мовами, носять назву ромських тому, що їх відвідують ромські діти[1]. Діти представників інших етнонаціональних спільнот такі школи не відвідують через негативні стереотипи щодо ромів в українському суспільстві. Подібних шкіл в Закарпатській області нараховується більше 10.

Крім того, багато ромів не отримують середню освіту взагалі або отримують тільки неповну середню освіту. Основні причини: мовний бар'єр, слабка мотивація, бідність, особливості національного побуту та культури. Ромські діти часто не розмовляють українською мовою; не ходять у школу, бо туди не ходили їх батьки; не мають потрібного шкільного приладдя або одягу, щоб її відвідувати; рано починають допомагати батькам, працювати або одружуються. Як вихід із ситуації, що склалася, у деяких місцях компактного проживання ромів організовані класи чи навіть школи, часто це недільні школи, які відвідують діти різних вікових категорій, щоб навчитися хоча б елементарного: читати і писати [1].

Мовна стійкість у ромів Закарпатської області знаходиться на низькому рівні. Вони піддаються мовній асиміляції не в останню чергу і через своє ізольоване становище в суспільстві, а також особливості етнічної ідентифікації, про які йтиметься нижче.

Переважає етнічної ідентичності над національно-державною – 1 бал. Процес ідентифікації ромів має свої особливості, які не притаманні іншим етнонаціональним спільнотам, через ряд причин. Основною причиною є ізоляція у суспільстві, що спричинена упередженим ставленням до представників цієї спільноти і супроводжується ксенофобією та дискримінацією. Через побоювання стикнутися з цими явищами багато ромів взагалі не ідентифікують себе з власною етнічністю. Частково така практика поширена серед ромів, що досить добре інтегровані у суспільство. Громадський діяч, журналіст і етнічний ром із Закарпаття В. Човка вважає це проблемою: «Сьогодні, як і раніше, багато освічених ромів не видають свою ідентичність, не говорять, що вони роми, тому що існує багато стереотипів щодо нас. Тому у суспільстві складається враження, що роми є тільки на вулиці, що роми лише такі» [11]. Тобто успішні роми не говорять про свою етнічну ідентичність, бо бояться упередженого ставлення, а суспільство підкріплює негативні стереотипи тим, що бачить серед представників ромської ідентичності в більшості тих, хто займається незаконним промислом або безробітних жебраків.

Крім того, на основі такої вимушеної ізоляції у ромському середовищі поширена практика мовної, а не етнічної ідентифікації. До прикладу, значна частина ромів під час Всеукраїнського перепису 2001 р. записувалася як угорці, українці або словаки [5, с. 70]. На сучасному етапі багато ромів Закарпаття, які мають таку можливість, отримують угорське громадянство і користуються привілеями, які надає ця країна для своїх закордонних громадян.

Щодо національно-державної ідентичності, тобто відчуття належності до української нації і держави, то її зростанню заважають ксенофобські настрої більшості населення і в ситуації ізоляції вона відходить на задній план. Зростанню важливості національно-державної ідентичності у ромському середовищі може сприяти тільки інтеграція в українське суспільство. Інтеграції й ідентифікації з Україною заважає і така проблема у середовищі ромської спільноти як відсутність документів. У м. Мукачево, наприклад, більшість ромів не мають документів. Утім, завдяки існуванню центрів надання безоплатної допомоги й усвідомленню ромами значущості документів, ситуація все ж покращується. Сприяють паспортизації і виплати на дітей, які можна отримати лише за наявності документів [15].

На даному етапі особливістю ромської спільноти Закарпаття є ізоляція, яка, на відміну від самоізоляції румунської або угорської меншини, є вимушеною. На основі такого становища у суспільстві етнічна ідентичність виходить на перший план в ієрархії ідентичностей. Хоча вона має свої особливості: часто приховується або тісно пов'язується з мовною ідентичністю. В останньому випадку вона не завжди є ромською, бо багато ромів Закарпаття мають етномовну угорську ідентичність.

Збереження культурних традицій і цінностей – 1 бал. Унікальні традиції і звичаї культивуються у ромських поселеннях та зберігаються завдяки їх ізолюваності. Головною родинною цінністю, за словами голови «Об'єднання ромів Ужгорода» М. Горвата є зберігати культуру народу, мову, навчати молодших повазі до старших, до родини і до традицій [3]. Збереглася унікальний ромський суд та традиційна ромська соціальна ієрархія. Їх збереженню опомередковано сприяє поширена у ромській етнічній групі практика ендогамії, тобто майже повна відсутність змішаних шлюбів із представниками інших етнічностей.

Розвитку культури сприяють і ромські громадські організації та їх активісти. За підтримки Закарпатського культурно-просвітнього товариства ромів «Романі Яг» з 1999 р. виходить періодичне видання «Романі Яг», яке з 2002 р. має всеукраїнський статус [6]. За сприяння активістів із числа ромів вийшли друком такі видання як: «Українсько-ромський розмовник» (2003 р.), «Білий камінь з чорної катівні» (2006 р.), методичний посібник «Історія та культура ромів» (2007 р.), «Сповідь. Живі свідчать» (2012 р.), «Прикмети та забобони ромів Закарпаття» (2017 р.) [2]. Остання, до прикладу, написана ромською мовою на ужгородському діалекті. З 2017 р. на базі Ужгородського національного університету за підтримки ромської програмної ініціативи Міжнародного фонду «Відродження» запроваджена інтегрована сертифікатна програма «Ромські студії в УжНУ», перші слухачі якої у травні 2018 р. отримали сертифікати про її проходження [12].

У межах філії ПАТ НСТУ «Закарпатська регіональна дирекція» працює об'єднана редакція телепрограм російською, ромською та русинською мовами, в межах якої транслюються щотижневі передачі ромською мовою, які висвітлюють питання життєдіяльності ромської національної меншини та заходів щодо забезпечення її захисту та інтеграції в українське суспільство. До прикладу,

телепрограма «Романоджівіпен», що висвітлює важливі події життя ромського населення не тільки Закарпаття, але й України [8].

Уже традиційними для Закарпаття стали Закарпатський обласний фестиваль ромського народного мистецтва та Міжнародний фестиваль джазового мистецтва «Пап-Джаз-Фест». У 2016 р. на виконання Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року за організаційної та фінансової підтримки Закарпатської облдержадміністрації було проведено: Обласний фестиваль ромського народного мистецтва, що був приурочений до Міжнародного дня ромів, заходи Міжнародного дня голокосту ромів, Міжнародний фестиваль джазового мистецтва «Пап-Джаз-Фест – 2016», концерт, присвячений 20-річчю творчої діяльності джазового ансамблю «Пап-джаз-квартет» та концерти дитячого ансамблю музичної культури циган Закарпаття «Лаутарі» у ромських таборах області [8].

У місцях компактного проживання ромів майже всюди існують ромські художні колективи, які беруть участь у обласних та міжнародних фестивалях, бо унікальні народна музика і танці є важливою частиною культурного надбання ромської етнічної групи. У 2016 р. хореографічний колектив ромського танцю «Ром Сом» брав участь у Міжнародному фестивалі ромського мистецтва, що проходив в Угорщині. А дитячий ансамбль «Лаутарі» і колектив «РоманоКгелибе» брали участь у Ромському фестивалі музичної культури, приурочений до святкування Міжнародного дня ромів у 2018 р. [7].

Ефективна діяльність національно-культурних товариств, громадських організацій чи політичних партій (якщо такі є) – 1 бал. Мережа громадських об'єднань ромської етнічної групи на Закарпатті є найчисельнішою серед інших. Станом на лютий 2018 р. у області зареєстровано 18 громадських організацій з обласним статусом [16].

Ці громадські організації створені здебільшого для захисту соціально-економічних, побутових інтересів ромів, а також для відродження культури, традицій, ромської мови тощо. Наприклад, громадська організація «Товариство циган Закарпаття «Рома» є першим громадським об'єднанням ромів в області, діє з 1991 р. і об'єднує понад 3 тис. членів. Його основна мета – розвиток соціальної активності ромського населення Закарпаття, вирішення проблем соціально-економічного характеру, відродження ромської культури та ремесел, підвищення освітнього рівня, правовий захист ромів. З цією метою активом товариства ініційовано та проведено дослідження економічного, соціального становища та рівня освіти ромського населення області, створено відповідну базу даних [17]. Також закарпатське культурно-просвітнє товариство ромів «Романі Яг», створене у 1993 р., серед своїх основних напрямів роботи визначає допомогу бідним, організацію гуманітарної допомоги, правозахисну діяльність для ромського населення, навчання ромських дітей, розвиток та пропаганду надбань ромської культури. За період діяльності товариства проведено цикл семінарів, міжнародних конференцій, круглих столів з питань підвищення правової освіти ромів, практики їх юридичного захисту в міжнародних і судових установах України [6]. У м. Ужгород діє ромський культурний центр, створення якого ініціювало товариство «Романі Яг».

Громадські організації ромів постійно взаємодіють як з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, так і з міжнародними інституціями. З метою вирішення соціальних проблем ромів та посилення їхньої інтеграції в українське суспільство у 2016 р. при Закарпатській облдержадміністрації було утворено Громадську раду ромської національної меншини Закарпаття. Її керівником обрано Б. Бучка, голову Закарпатського обласного товариства ромів «Романі чгіб». Департаментом соціального захисту населення Закарпатської облдержадміністрації налагоджено співпрацю із Закарпатським обласним благодійним фондом «РоманоЛунгоТрайо» у напрямку надання правової консультативної допомоги з питань соціального захисту [8]. Товариства «Рома» та «Романі Яг» активно реалізують проекти за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», Карпатського фонду тощо.

Щодо політичного представництва у органах влади та місцевого самоврядування, то активні діячі ромських громадських організацій Закарпаття обираються депутатами місцевих рад у населених пунктах компактного проживання ромського населення на загальних засадах. Яскравим прикладом є М. Горват – депутат Ужгородської міської ради, голова Закарпатського обласного молодіжного ромського об'єднання «Романі черхень», голова організації «Об'єднання ромів Ужгорода».

Крім того, політичне представництво для ромів – це найбільш дієвий спосіб забезпечення потреб власної спільноти і мінімізації негативів від ізольованого проживання у суспільстві. Як приклад, сваявське поселення, де проживає близько двох тисяч ромів, лідер якого уже понад 10 років є депутатом. Він пішов у владу, аби захищати інтереси свого народу. Провів воду в поселення, побудував будинки для молоді, у поселенні всі діти ходять до школи і вивчають українську мову [15].

Сконсолідована діяльність етнічної еліти для захисту інтересів представників етнонаціональної спільноти – 0 балів. Загалом, останніми роками можна констатувати активізацію ромського громадянського суспільства, основними причинами цього є наявність молодішої генерації активних громадських лідерів, яким довіряють самі роми; інституцій, місцевих і міжнародних, які прагнуть співпраці з ромськими організаціями для допомоги (у тому числі й фінансової) усій ромській громаді. Як зазначив у своєму інтерв'ю М. Горват: «Ромські лідери позитивно впливають на інтеграцію ромів в українське суспільство. Показують на своєму прикладі, як потрібно жити» [18]. Постає саме цього лідера, на думку авторів монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття» яскраво виділяється на сучасному етапі в ромському середовищі Закарпаття [5, с. 96].

Водночас, саме через те, що така активізація почалася відносно нещодавно, то етнічній еліті бракує консолідації на регіональному рівні. Перешкоджає консолідації й багаторічний конфлікт між керівниками найбільших ромських організацій. Із початку 1990-х рр. в елітному середовищі ромів виділилися два лідери – А. Адам (товариство «Романі Яг») та Й. Адам (товариство «Рома»). Їхнє протистояння згодом стало передумовою створення потужних мега-організацій. Так, в 1998 р. виникла Закарпатська асоціація ромських громадських організацій

«Єкгіпе», яку очолив А. Адам, а в 2000 р. – Конгрес ромів Закарпаття «Праліпе» на чолі з Й. Адамом [5, с. 95]. При чому, як Асоціація, так і Конгрес мають на меті координацію та консолідацію ромського руху на Закарпатті, а обидва товариства, «Романі Яг» і «Рома», співпрацюють з Міжнародним фондом «Відродження» у рамках Ромської ініціативи останнього. Хоча не можемо не зазначити, що у 2011 р. було створене громадське об'єднання ромських організацій та благодійних фондів Закарпаття «Роми за краще життя», головою якого було обрано М. Горвата [10]. Проте в подальшому про це об'єднання у регіональних ЗМІ інформації немає.

Однозначно існують проблеми з консолідацією етнічної еліти, але тенденція до об'єднання все ж є, особливо у молодій генерації ромських лідерів Закарпаття.

На основі аналізу обраних критеріїв, із загальним результатом у 3 бали рівень етнічної консолідації ромської етнічної групи визначено як «середній». Результати вміщено у таблиці 2:

Таблиця 2. Рівень етнічної консолідації ромської спільноти Закарпаття

Критерій	Мовна стійкість	Переважа- ння етнічної ідентич- ності	Збереже- ння культур- них традицій і цінностей	Ефективна діяльність національно- культурних товариств	Сконсолі- дована діяльність етнічної еліти	Всього
Етно- націо- нальна спільнота						
<i>Роми</i>	0	1	1	1	0	3

Висновки. Ромська етнічна група перебуває на середньому рівні етнічної консолідації. Рівень політизації також порівняно не дуже високий. На сучасному етапі можна говорити про активізацію процесу етнічної консолідації у ромському середовищі. Особливо це проявляється у молодшого покоління. Саме лідери цього покоління виступають з ідеями консолідації та координації діяльності різноманітних ромських громадських організацій, політики відкритості, яка націлена на боротьбу з упередженим ставленням суспільства до ромської громади і на послаблення негативної тенденції до вимушеної ізоляції. А це, в свою чергу, повинно посприяти інтеграції ромської етнічної групи в українське суспільство.

Етнонаціональний фактор у ромському середовищі також наростає останнім часом у бік конструктивної співпраці етнічної групи і суспільства чи влади. Прояви негативної діяльності окремих представників спільноти, такі як жебракування чи участь у незаконній діяльності, що спричинені, в основному, тим вимушеним становищем, у якому існує ромська етнічна група в Україні та на Закарпатті, до деструктивного впливу етнонаціонального фактора ми не відносимо. Адже активний потенціал колективного агента (у даному випадку ромської етнічної групи) як цілого не несе загрози для суспільно-політичних процесів як України, так і конкретно Закарпатської області.

1. Аналітичний звіт про дотримання прав представників національних меншин, що проживають на території Закарпаття, на освіту рідною мовою [Електронний ресурс] / Центр громадських ініціатив : благодійний фонд. URL: <http://ci-center.org/wp-content/uploads/«Аналітичний-звіт-про-дотримання-прав-представників-національних-меншин-що-проживають-на-території-Закарпаття-на-освіту-рідною-мовою».pdf> (дата звернення: 18.05.2018).
2. Веснянка О. В Ужгороді видали книгу про традиції ромів Закарпаття [Електронний ресурс]. *Громадське радіо*. Дата оновлення : 17.06.2017. URL: <https://hromadskeradio.org/programs/chiriklo/v-uzhgorodi-vydaly-knygu-pro-tradyciyi-romiv-zakarpattya> (дата звернення: 20.05.2018).
3. Вся правда про ужгородських ромів: цифри, факти, звичаї та традиції [Електронний ресурс]. *Голос Карпат : інформаційне агентство*. Дата оновлення : 26.02.2018. URL: https://goloskarpat.info/society/5a93c2a83aabd/?utm_content=0312 (дата звернення: 20.05.2018).
4. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 490 с.
5. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря. Ужгород : Ліра, 2014. 552 с.
6. Закарпатське культурно-просвітнє товариство ромів «Романі Яг» [Електронний ресурс]. *Центр культур національних меншин Закарпаття*. Дата оновлення : 19.10.2016. URL: <http://centerkyltyr.pp.ua/2016/10/19/закарпатське-культурно-просвітнє-то/> (дата звернення: 20.05.2018).
7. Закарпаття запрошує на Ромський фестиваль музичної культури та футбольний турнір за участі дітей-ромів з усієї області [Електронний ресурс]. *Новини Закарпаття: інформаційний портал*. Дата оновлення : 18.04.2018. URL: <http://transkarpatia.net/transcarpathia/culture/96509-zakarpattia-zaproshuie-na-romskiy-festival-muzichnoii-kulturi-ta-futbolniy-turnr-za-uchast-dtey-romiv-z-usieii-oblast.html> (дата звернення: 20.05.2018).
8. Інформація про виконання у 2016 році плану заходів щодо реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року [Електронний ресурс] // Міністерство культури України. URL: http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245219776&cat_id=244949510 (дата звернення: 20.05.2018).
9. Ковальська О. Роми в Україні: скільки їх, чи здобувають освіти та як багато серед них жебраків [Електронний ресурс]. *Експрес онлайн*. Дата оновлення : 25.04.2018. URL: <http://expres.ua/digest/2018/04/25/292586-zhebraky-dokumentiv-osvity-eksperty-sprostovuyut-poshyreni-vygadky-romiv> (дата звернення: 18.05.2018).
10. На Закарпатті роми створили Об'єднання ромських громад [Електронний ресурс]. *Закарпаття-онлайн*. Дата оновлення: 17.02.2011. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/79430-Na-Zakarpatti-romy-stvoryly->

Ob%E2%80%99iednannia-romskykh-hromad-VIDEO (дата звернення: 25.05.2018).

11. Наш етнос, який тут проживає 600 років, давно мав стати частиною суспільства, роми розповіли про своє життя в Україні [Електронний ресурс]. *Дивись.Інфо : інформаційна агенція*. Дата оновлення : 13.03.2018. URL: <https://dyvys.info/2018/03/13/nash-etnos-yakuj-tut-prozhyvaye-600-rokiv-davno-mav-staty-chastynouy-suspilstva-romy-rozpovily-pro-soye-zhyttya-v-ukrayini/> (дата звернення: 20.05.2018).
12. Орлова О. Ромські студії в УжНУ: перші сертифіковані випускники програми [Електронний ресурс]. *Правовий простір*. Дата оновлення : 05.06.2018. URL: <http://legalspace.org/ua/napryamki/posilennya-romskikh-gromad/item/10733-romski-studii-v-uzhnu-pershi-sertyfikovani-vypuskyky-prohramy> (дата звернення: 06.06.2018).
13. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року : мовний склад [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/language/zakarpatya/> (дата звернення: 01.05.2018).
14. Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] // Державний комітет статистики України. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/zakarpatia/> (дата звернення: 01.05.2018).
15. Роми Закарпаття [Електронний ресурс]. *Ukrainer : портал медіа-проекту, експедиції Україною*. Дата оновлення : 03.08.2017. URL: <http://ukrainer.net/romy/> (дата звернення: 20.05.2018).
16. Список національно-культурних товариств (станом на 01 лютого 2018 року) [Електронний ресурс] // Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення: 02.03.2018. URL: <http://centerkultyr.pp.ua/category/юридичні-адреси-національно-культур/> (дата звернення: 07.05.2018).
17. Товариство циган Закарпаття «Рома» [Електронний ресурс] // Центр культур національних меншин Закарпаття. Дата оновлення : 19.10.2016. URL: <http://centerkultyr.pp.ua/2016/10/19/товариство-циган-закарпаття-рома/> (дата звернення: 24.05.2018).
18. Чекмишева Р. Життя ужгородських ромів: між упередженнями й поступом [Електронний ресурс]. *Українська правда. Життя*. Дата оновлення : 19.04.2017. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2017/04/19/223725/> (дата звернення: 24.05.2018).

ЕТНОПОЛІТИЧНА ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ ТА ФОРМУВАННЯ КВАЗІДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

The research, understanding of the phenomenon of ethno-political stability in modern Ukrainian ethno-political thought are systematized. Based on the analysis of features ensuring ethno-political stability of the state in national security and ethnonational policy of Moldova, Georgia, Ukraine and Russia the models of ethno-political stability of these countries are determined and characterized. The policies of reintegration of Moldova and Georgia are studied, prospects of some of its political and legal mechanisms implementation in Ukraine to stabilize the ethno-political situation are modeled. The political and legal mechanisms ensuring the ethno-political stability in Ukraine are analyzed. The main factors of ethno-political instability in Ukraine, its effects (ethno-political conflict, ethno-political disintegration) are investigated. The political and legal mechanisms of preventing and combating ethno-political destabilization in Eastern Ukraine are studied and classified. The international system of peace, security and stability ensuring in the world in terms of efficiency are analyzed.

На початку 2016 року міністр закордонних справ запевнив, що стратегія з повернення Криму в Україну є і складається вона двох базових частин - політико-дипломатичної та інформаційної. Перша, політико-дипломатична полягає в підтримці єдності і солідарності з Україною цивілізованого світу, підтримці політики невизнання окупації Криму і підтримці санкцій щодо Росії. Друга, інформаційна полягає в протидії російській пропаганді в Криму [1]. Прем'єр-міністр пообіцяв в 2016 році внести рішення про створення спеціального міністерства з повернення Криму та Донбасу [2]. Відповідне Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України було утворене в уряді 20 квітня 2016 року шляхом злиття Держагентства з питань відновлення Донбасу і Держслужби з питань АР Крим та Севастополя. Однак ефективність його діяльності дуже обмежена – станом травень 2016 року штат міністерства складався з трьох осіб.

Утім, світова спільнота сумнівається, що Україні вдасться відновити суверенітет та територіальну недоторканність, включаючи повернення Криму. Посол Великої Британії заявив про готовність усіх держав-підписантів Будапештського меморандуму виконувати його положення, за винятком Росії. «Ми готові включитися у співпрацю в рамках меморандуму, але звичайно важко

---

1 Клімкін: Стратегія повернення Криму складається з двох напрямів [Електронний ресурс] / Інтерфакс-Україна. – Режим доступу: <http://ua.interfax.com.ua/news/general/327523.html>

2 Виступ Прем'єр-міністра України Володимира Гройсмана під час представлення Програми діяльності Кабінету Міністрів України на засіданні Верховної Ради України 14.04.2016 [Електронний ресурс] / Урядовий портал. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248960681&cat_id=244276429

його дотримуватися, коли одна із ключових його сторін не долучається до цього процесу», – заявила Дж. Гоф. Отже, кримське питання на даний момент залишається серйозним етнополітичним викликом Україні. Анексія півострова стала прикладом того як етнополітична нестабільність у регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становила більшість, стала приводом для етнополітичної дезінтеграції України: порушення суверенітету, введення військ, сецесії півострова [3].

Тим часом Російська Федерація бере активну участь у дестабілізації етнополітичної ситуації та етнополітичній дезінтеграції незалежних держав (Молдови, України, Грузії) з метою активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Явище етнополітичної дезінтеграції порівняно мало досліджене в етнополітичній науці, на відміну від свого антипода, етнополітичної інтеграції. Як зазначає О. Картунов, ці процеси давно викликають підвищену увагу з боку західних науковців, про що свідчить чимала кількість спеціальних робіт. Але аналіз цих праць показує, що абсолютна більшість із них присвячена лише одному з цих взаємозалежних і взаємообумовлених процесів, а саме – інтеграції. За підрахунками дослідника, в західній етнополітології напрацьовано біля десятка концепцій і теорій інтеграції і лише одна-дві концепції дезінтеграції [4]. Однак, нестабільна етнополітична ситуація на пострадянському просторі суттєво підвищує актуальність цієї проблематики, тому дедалі більше з'являється публікацій, присвячених проблемам етнополітичної дезінтеграції.

Нагадаємо, що однією з аксіом етнополітичного розвитку є почергова зміна процесів етнополітичної інтеграції та дезінтеграції. Історія підтверджує дієвість цієї закономірності. Етнополітична дезінтеграція СРСР, розпад на окремі незалежні національні держави потім неодноразово супроводжувалася спробами політичної та економічної інтеграції. К. Вітман навіть стверджує, що саме процес етнополітичної дезінтеграції Радянського Союзу дав початок низці інтеграційних процесів на пострадянському просторі [5]. Найтривалішими виявилися ті проекти, які ґрунтувалися на економічній інтеграції (ЄЄП, ГУАММ, Митний Союз). Основою для інтеграції в регіоні слугували спільні економічні інтереси та етнічна спорідненість у випадку слов'янських держав – Росії, України та Білорусі. Однак ці проекти виявилися не однаково привабливими для усіх пострадянських держав. Україна, відмовившись від участі в інтеграційних проектах, ініційованих Російською Федерацією, зокрема Митному Союзу, стала об'єктом етнополітичної дестабілізації та дезінтеграції.

---

3 Асланов С.А. Про деякі особливості застосування регіональних політико-правових механізмів етнополітичної дезінтеграції: гібридна війна в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції «Політичні кризи в державах та регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у ХХ – на початку ХХІ століття». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Політологія, соціологія, філософія*. 2015. Вип. 1 (18). С.127-128.

4 Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права «Крок», 1999. С. 216.

5 Вітман К. М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезінтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. №48. С. 607.

Тим часом Російська Федерація, яка вважає себе головною правонаступницею Радянського Союзу, носієм пострадянської ідентичності, неодноразово демонструвала зацікавленість у відродженні наддержавного утворення у складі щонайменше України, Росії та Білорусі. Саме Росія ініціювала всі проекти етнополітичної та економічної інтеграції в межах пострадянського простору. Так, у 2010 році неабиякого резонансу набув проект під назвою «Україна-Білорусь-Росія: від історичної єдності – до єдиної держави», висунутий депутатом російської Держдуми, головою комітету з економічної політики і підприємництва Є. Федоровим. Цей проект передбачав відтворення єдиної союзної держави у складі України, Росії та Білорусі, яка в перспективі змогла б на рівних конкурувати з США і ЄС, відіграючи провідну роль на світовій арені. Є. Федоров наполягав на тому, що відтворення історичної єдності російсько-україно-білоруського народу у вигляді нової держави дозволить вирішити найскладніші проблеми в усіх сферах державного і суспільного життя окремих держав-учасниць. Поява на міжнародній арені нової сильної держави з високим міжнародним статусом і унікальною економічною привабливістю мала б забезпечити її громадянам високий рівень життя, одночасно гарантуючи збереження і розвиток самобутніх культур всіх народів та етносів [6].

Тогочасна українська політична еліта схвально поставилася до ідеї етнополітичної інтеграції, посилаючись на те, що більшість українців начебто підтримують відновлення союзної держави. Однак оприлюднення на офіційному державному рівні такої перспективи, яка виключала європейську інтеграцію України, призвело до політичного скандалу: опозиція навіть зажадала відставки гуманітарного віце-прем'єра В. Семиноженка, який лобював цей проект. Беручи до уваги подібну реакцію України, Росія зосередилася на економічній інтеграції на пострадянському просторі, адже була переконана, що її переваги для держав неминуче поставлять на порядок денний й питання етнополітичної інтеграції. Глава Російської Федерації В. Путін неодноразово підкреслював, що вважає розпад СРСР загальнонаціональною трагедією величезного масштабу для мільйонів, від якої отримали зиск лише еліти і національно налаштована частина населення, але аж ніяк не пересічні громадяни пострадянських держав. Про це йшлося у передвиборчій кампанії політика 2005 року. У одному зі своїх послань до Федеральних Зборів В. Путін оцінює дезінтеграцію СРСР як велику геополітичну катастрофу регіону. Сам факт існування подібного до СРСР етнополітичного наддержавного утворення Президент РФ назвав потужним стабілізаційним фактором у світі. Згодом, коментуючи це твердження у 2014 році, російський політик підкреслює, що «звільнення від диктатури необов'язково повинно було супроводжуватися розпадом держави» [7].

Подібні заяви легко вписуються в логіку закономірностей етнополітичного розвитку людства. О. Картунов наголошує, що дезінтеграційним процесам завжди

---

6 *Російський* парламентар пропонує створити союзню державу України, Росії та Білорусі з центром у Києві. *Дзеркало тижня*. №10. 13–19 березня 2010. С.12.

7 *Путін* жалеєт о распаде СРСР [Електронний ресурс] / BBC. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_3484000/3484057.stm.

передують етнічний ренесанс із його процесами диференціації та солідаризації, а також політизації етнічностей. За словами дослідника, етнополітичний ренесанс далеко не завжди і не всюди призводить до процесів дезінтеграції, часто він обмежується лише процесом диференціації. В основі процесів дезінтеграції та інтеграції лежать відцентрові та доцентрові тенденції, що є взаємообумовленими [8]. Як стверджує О. Картунов, дезінтеграція найчастіше і в першу чергу призводить до скорочення контактів, послаблення взаємозв'язків та взаємодій між складовими частинами раніше цілісної системи (політичної нації, суспільства, держави, міждержавного утворення), а також занепаду діяльності спільних координаційних інститутів. А це неминуче погіршує становище складових колишньої цілісної етнополітичної системи.

Так і сталося після розпаду Радянського Союзу – союзні республіки тривалий час не могли сформувати цілісну систему життєзабезпечення, що позначилося на рівні життя населення. Невдоволення та ностальгія за Радянським Союзом довгий час превалювала у настроях населення. В Україні ці показники залишалися високими і через 20 років після дезінтеграції СРСР. Для прикладу, згідно з опитуванням Інституту соціології НАН України, проведеним у квітні 2010 року, 63,4% респондентів в Україні схвалювали відтворення союзу України, Росії й Білорусі, 26,6% були проти. Відповідно до даних Соціологічної групи «Рейтинг», отриманих цього ж періоду, 46% українців шкодували про розпад СРСР, 36% – не шкодували. Згідно з результатами опитування 2014 року, шкодували про розпад СРСР лише 33% респондентів, не шкодували 49%. Таким чином, із 2010 року кількість тих, хто відчуває ностальгію за СРСР, зменшилась майже у 1,5 разу (з 46 до 33%). Соціологи прокоментували це не позитивними зрушеннями в Україні, а демографічними змінами, оскільки найбільшими прихильниками СРСР залишалися літні люди [9].

Саме ностальгію населення за Радянським Союзом використала Російська Федерація, місцева нелегітимна влада Автономної Республіки Крим та сепаратисти Сходу України, підживлюючи етнополітичну нестабільність та форсуючи дезінтеграцію України. Частка тих, хто шкодує про дезінтеграцію СРСР, залишалася найвищою по Україні в Криму і завжди становила більше половини населення півострова [10]. Тому возз'єднання АРК із Росією сприймалося місцевим населенням як перспектива відновлення рівня життя Радянського Союзу. Це дозволило реалізувати сценарій безкровної сецесії півострова та приєднання його до Російської Федерації шляхом порушення територіальної цілісності України, введення іноземних військ та проведення нелегітимного референдуму. Під час незаконного волевиявлення, забороненого законодавством України, (за повідомленнями нелегітимної влади) начебто 96,77%

---

8 Картунов О. В. Вступ до етнополітології: наук.-навч. посібник. К.: Ін-т економіки, управління та господарського права «Крок», 1999. С. 216.

9 Опитування, проведені соціологічною групою «Рейтинг» в квітні 2013 року та грудні 2010 року [Електронний ресурс] / Соціологічна група «Рейтинг». – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14092/>.

10 Асланов С.А. Особливості застосування нових політико-правових механізмів етнополітичної дезінтеграції: гібридна війна в Україні. *Порівняльно-правові дослідження*. 2014. №1. С.45–53.

виборців підтримали приєднання півострова до Російської Федерації (2,51% підтримали статус Криму як частини України). На основі цих результатів Верховна Рада АРК, порушивши законодавство, проголосила Крим незалежною суверенною державою, яка в свою чергу задекларувала бажання приєднатися до РФ. Російська сторона під час підписання договору з кримською владою про входження Криму до складу РФ посилялася виключно на волевиявлення кримчан і заперечувала факт вторгнення, окупації та анексії території. Президент Росії підкреслив, що ні про яку агресію або інтервенцію не може бути мови, адже приєднання відбулося без жодного пострілу, без людських жертв [11]. Наразі Республіка Крим та місто федерального значення Севастополь входять до складу РФ на правах нових суб'єктів.

О. Картунов підкреслює, що в певних умовах дезінтеграція може набути необоротного характеру і крайньої форми, відомої ще як сепаратизм, тобто перетворитись на один із різновидів націоналістичного руху, який має на меті створення самостійної держави [12]. Однак новоутворена Республіка Крим як результат дезінтеграції України за безпосередньої активної участі сусідньої держави, інтереси якої на півострові представлені етнічними росіянами, місцевими елітами, розгалуженою мережею проросійських організацій, не передбачалася як окрема країна. Зазначимо, що очікування більшості кримчан на підвищення рівня життя не виправдалися – відокремлення півострова від України, міжнародні санкції та відсутність наземного сполучення з Російською Федерацією суттєво ускладнили забезпечення півострова водою, електроенергією, товарами та продуктами харчування.

Слід зазначити, що на Сході та Півдні України, на відміну від Криму, не обійшлося без жертв – багато людей загинуло від рук російських диверсантів, місцевих сепаратистів в ході сутичок, акцій протесту та під час проведення антитерористичної операції. Українська влада та міжнародна спільнота неодноразово закликали російське керівництво припинити дестабілізацію етнополітичної ситуації в Україні. Метою гібридної війни – окупації та анексії територій за допомогою нелегітимних референдумів – як політики, так і експерти вважали не лише етнополітичну дезінтеграцію України, а й подальшу етнополітичну інтеграцію квазідержавних утворень на пострадянському просторі навколо Росії. Так, прем'єр-міністр України підкреслив, що у Президента РФ є мрія – відновити Радянський Союз і він просувається в її реалізації, незважаючи ні на які перешкоди. За словами А. Яценюка «найбільшою катастрофою нинішнього століття стало б відновлення Радянського Союзу під егідою президента В. Путіна» [13]. Зазначимо, що глава Російської Федерації має практично необмежену владу, високий рейтинг у Росії і може реалізовувати

---

11 *Во внеочередном* Послании Путин объяснил, почему Крым был и стал российским, и тут же подписал договор о его присоединении к РФ [Електронний ресурс] /NEWS.Ru. – Режим доступу: http://www.newsru.com/russia/18mar2014/putin_poslanie.html

12 *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: наук.-навч. Посібник.К.: Ін-т економіки, управління та господарського права «Крок», 1999. С. 215.

13 *Яценюк:* Путін мріє відновити СРСР [Електронний ресурс] / BBC. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2014/04/140420_yatsenyuk_putin_ok.shtml.

подібні проекти, адже система стримувань та противаг практично не функціонує в системі влади Росії. Президентська вертикаль контролює ЗМІ, цензура в яких та поширення інформації в потрібному вигідному світлі забезпечують підтримку населення. Про серйозність намірів Росії щодо відновлення Радянського Союзу свідчить також спроба визнати розпад наддержавного утворення в 1991 році незаконним та притягти винних до відповідальності. Так, група депутатів Держдуми надіслала запит до генпрокурора РФ із вимогою провести прокурорську перевірку подій, які відбувалися в період дезінтеграції СРСР. Парламентарії переконані, що вищі радянські керівники вчинили незаконні дії, які спричинили розвал країни, тому розраховують, що на підставі запиту та подальшої перевірки будуть порушені кримінальні справи, зокрема щодо останнього Президента СРСР М. Горбачова.

За винятком Білорусі, Казахстану, що вже входять до Митного Союзу, та енергетично залежної Вірменії, ідея етнополітичної інтеграції серед пострадянських держав не користується популярністю. Колишній Президент Грузії під час своєї каденції в 2011 році назвав проект відродження СРСР неприйнятним, «найбільш дикою ідеєю російських націоналістів». За словами М. Саакашвілі, «відновлення Радянського Союзу в першу чергу означає відновлення цінностей, заснованих на стереотипах міжнаціонального та міжрелігійного протистояння, маніпулювання суспільством» [14]. Річ у тім, що прогресивною частиною пострадянських суспільств – молоддю, громадянами, які мають вищу освіту – відновлення союзної держави навколо Росії сприймається як крок назад у минуле, як загроза правам людини, свободам та демократичним цінностям, як відмова від європерспектив. Адже Російська Федерація, будучи авторитарною державою (за індексом демократії країна належить до авторитарних режимів), не може запропонувати привабливого способу життя молодій, освіченій частині поліетнічних суспільств пострадянських держав, яку набагато більше приваблює європейський стиль життя. Натомість у Російській Федерації придушується свобода слова – ЗМІ зазнають тиску, закриваються опозиційні телеканали, видання; журналісти переслідуються за професійну діяльність; ускладнена реалізація свободи вибору та вираження поглядів – іншомислення є синонімом політичної опозиційності, навіть альтернативна сексуальна ідентичність переслідується на державному рівні згідно з законодавством про заборону пропаганди гомосексуалізму.

Така держава не може запропонувати привабливий проект інтеграції пострадянським країнам, інакше вони б добровільно взяли участь в цьому процесі за аналогією євроінтеграції. Саме тому Російська Федерація вдається до насильницької етнополітичної інтеграції, якій обов'язково передують дестабілізаційний та дезінтеграційний етапи. Подібного сценарію зазнала Грузія в 90-х та 00-х роках – Росія спочатку підживлювала сепаратистські настрої в Абхазії та Південній Осетії, а згодом в 2008 році здійснила військовий напад на територію суверенної держави. Російсько-грузинська війна завершилася

---

14 Саакашвілі проти відновлення СРСР [Електронний ресурс]/ ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/svit/saakashvili-vidnovlennya-srsr-naybilsh-dika-ideya-rosiyskih-nacionalistiv.html>.

відокремленням територій Абхазії та Південної Осетії та проголошенням їх республіками. Хоча вони не приєдналися до РФ, але досі залишаються в статусі невизнаних – світова спільнота офіційно вважає їх територіями Грузії. Аналогічно Росія сприяла дезінтеграції Молдови, політично, фінансово та військово підтримуючи незалежність невизнаної Придністровської Молдавської Республіки.

Застосування новітніх політико-правових механізмів етнополітичної дезінтеграції незалежної держави – гібридної етнічної війни (сепаратизму, тероризму, окупації, анексії, пропаганди, інформаційного тиску) – отримало продовження в Україні. Їх використанню Російською Федерацією сприяють присутність в країні-об'єкті дезінтеграції російської національної меншини, сегменту проросійськи налаштованих громадян. Мета дезінтеграції пострадянських держав полягає в їх етнополітичній дестабілізації, розчленуванні (створенні на їх території квазідержав), економічному ослабленні, блокуванні євроінтеграційних перспектив, можливо, зі стратегічною метою подальшої етнополітичної інтеграції – об'єднання в наддержавне утворення навколо Російської Федерації [15].

Проблеми правового статусу квазідержавних, невизнаних, самопроголошених утворень на пострадянському просторі отримали широке висвітлення у вітчизняній та зарубіжній політичній науці. Після дезінтеграції Радянського Союзу та складних етнополітичних процесів, що супроводжували її, на пострадянському просторі за сприяння Росії сформувався пул квазідержавних утворень – Придністровська Молдавська Республіка, Нагірно-Карабаська Республіка, Республіка Південна Осетія та Республіка Абхазія. Вони досі залишаються в статусі невизнаних держав.

Аналіз засвідчив, що юридичні словники та енциклопедії класифікують невизнану державу як територію, яка проголосила себе суверенною державою і має певні ознаки державності: назву (задекларовану як офіційну), атрибути (державну символіку), систему управління (органи влади, збройні сили), правову систему (Конституцію на інші нормативні акти), контроль над територією, населення, – але не має дипломатичного визнання з боку держав-членів ООН [16]. Територія невизнаної держави вважається такою, що перебуває під суверенітетом держави-члена ООН. Невизнані держави, як правило, характеризуються міжнародною спільнотою як нелегітимні, сепаратистські утворення або окуповані регіони. Як зауважує К. Вітман, відмовляють у визнанні самопроголошеним республікам, насамперед, держави, до складу яких раніше входила територія, що відкололася внаслідок етнополітичного конфлікту [17].

Окрім невизнаних держав в політології та правовій науці застосовується ще один синонімічний термін – квазідержавні утворення. Етнополітичний словник

---

15 Асланов С.А. Гібридна війна в Україні як етнічний конфлікт. Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (м. Дніпропетровськ, 20-21 лютого 2015 р). НО «Відкрите суспільство», 2015. С.84-89.

16 *Непризнанные* государства [Електронний ресурс] / Терминологический словарь / Этноконфликт в современном мире. – Режим доступу: <http://ethnoconflict.ru/info/terminology.htm>.

17 *Витман К.М.* Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання. *Держава і право.* №53. 2011. С. 627.

визначає державоподібні утворення (квазідержави) як особливий вид суб'єктів міжнародного права, що мають певні ознаки держав, але не є такими в загальноприйнятому розумінні – Мальтійський орден, Ватикан, Нагірний Карабах [18]. Квазідержавні утворення є особливою політичною організацією суспільства, яка, на відміну від держави, не має всіх її ознак та/або міжнародного визнання. Використовується термін щодо територій з невизначеним статусом, сепаратистських регіонів, самопроголошених республік. В. Опришко, пропонуючи перелік суб'єктів міжнародного права, наголошує на виокремленні особливої форми суб'єктів міжнародного права – квазідержавних утворень [19].

Більшість квазідержавних утворень (на пострадянському просторі всі) утворилися внаслідок сепаратизму та участі в цьому процесі сусідніх держав, зацікавлених в етнополітичній дезінтеграції та підтриманні етнополітичної нестабільності. Головну роль в дезінтеграційних процесах регіону відіграє Російська Федерація, яка визнає та підтримує невизнані республіки, надаючи їм інформаційну, політичну, фінансову, військову допомогу. Експерти сходяться на думці, що у випадку Придністров'я, Південної Осетії та Абхазії йдеться про блокування держав, до яких належали ці території – Грузії та Молдови, в євроінтеграційному, євроатлантичному поступі; у випадку Нагірного Карабаху – у послабленні енергетично потужного Азербайджану на користь енергозалежної від Росії Вірменії.

Міжнародне невизнання – важлива характеристика квазідержавних утворень, що унеможливорює їх нормальний економічний розвиток, співпрацю з іншими державами. А отже, диктує економічну, а тому й політичну залежність від держави-донора, якою на пострадянському просторі в абсолютній більшості випадків постає Росія, у випадку Нагірного Карабаху – також Вірменія. Невизнані республіки фінансуються також за рахунок міжнародної гуманітарної допомоги, але головну роль у підтриманні їх життєдіяльності відіграє цільова фінансова допомога сусідніх держав, зацікавлених у зміцненні позицій невизнаної держави та послабленні колишньої держави належності цієї території в етнополітичному конфлікті. Слід зазначити, що етнополітичні конфлікти навколо невизнаних держав супроводжуються багаторічними спробами врегулювання з залученням посередників, міжнародної спільноти. Квазідержавні утворення є джерелом постійної етнополітичної нестабільності в регіоні, оскільки у своїй діяльності їх влада не спирається на загальновизнані норми міжнародного права, не нехтує навіть відверто злочинними засобами вирішення проблем, в тому числі міжетнічних суперечностей на підконтрольній території.

Щоб заручитися певною зовнішньою підтримкою та мінімізувати ізольоване становище на міжнародній арені, невизнані держави пострадянського простору об'єдналися в зовнішньополітичний клуб – Співдружність невизнаних держав (СНД-2), створену 2000 року у м. Тирасполі. В межах цієї міжнародної організації квазідержавні утворення співпрацюють між собою. Нещодавно до

---

18 *Непризнанные* государства [Електронний ресурс] / Большой юридический словарь онлайн. – Режим доступу: <http://law-enc.net/word/gosudarstvopodobnye-obrazovaniya-kvazigosudarstva-1390.html>.

19 *Правознавство* / В. Ф. Опришко, Ф. П. Шульженко, С. І. Шимон. К.: КНЕУ, 2003. С.315.

когорти невизнаних, квазідержавних, самопроголошених утворень долучилися Донецька та Луганська народні республіки, сформовані на територіях Донецької та Луганської областей України за безпосередньої участі Росії. Виникли вони внаслідок етнополітичного конфлікту між Україною та Росією за Південний Схід України, який РФ вважає російською територією, незаконно переданою Україні в минулому, тому всіляко підтримує сепаратистські тенденції в цій частині України. Президент РФ офіційно ставив під сумнів територіальну цілісність України та належність південно-східних областей до її складу: «Це ж не Україна, це Новоросія. Ось цей Харків, Донецьк, Луганськ, Херсон, Миколаїв, Одеса – вони за царських часів не входили до складу України, а були передані їй пізніше» [20]. Втім, формування невизнаних республік на Сході України не було головною метою Росії в етнополітичному конфлікті з Україною, який виник внаслідок повалення проросійської влади в Україні. Сусідня держава діяла ситуативно, спостерігаючи за відповіддю Києва, міжнародної спільноти та реакцією самих українців.

Спочатку плани Російської Федерації щодо Південного Сходу України полягали в розподілі держави на дві частини та були оприлюднені щонайменше двічі. Вперше, неофіційно: документ «Про кризу в Україні» був розроблений у Раді Безпеки РФ під час масових протестів у Києві протягом січня-лютого 2014 року. В ньому йдеться про дестабілізацію ситуації в Україні, яка безпосередньо загрожує життєво-важливим інтересам Російської Федерації і була викликана, поперше, багаторічною діяльністю США та ЄС та «спрямована на підрив історичної єдності російського народу», а, по-друге, «повним банкрутством так званої української державності» [21]. В акті також стверджується, що державна влада «так званої держави Україна» неспроможна забезпечити громадянський мир та безпеку громадян Росії та співвітчизників, тому етнополітично нестабільна «ситуація використовується українськими фашистами-бандерівцями та іншими екстремістськими елементами для реалізації людиноненависницьких ідей, терору та залякування широких мас в Криму, на Півдні, Сході, Центрі». Наголошується, що Росія не може пасивно спостерігати за стражданнями співвітчизників, виходячи з цього пропонується здійснення комплексу заходів, спрямованих на захист безпеки громадян РФ та співвітчизників, а також реалізацію державних інтересів Росії. Цей комплекс заходів передбачав, що «тільки повне входження території російських областей, а саме Криму, Луганської, Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Київської, Херсонської, Миколаївської, Одеської областей у РФ може гарантувати мир, безпеку та процвітання їх населенню, а також надійний захист інтересів Росії» [22].

Вдруге – в офіційних листах із Державної Думи РФ до Міністерства закордонних справ Польщі, Угорщині, Румунії з пропозицією поділити територію України. Зокрема, заступник голови Державної Думи РФ, лідер ЛДПР,

---

20 *Путин* назвал Восток Украины «Новороссией» [Електронний ресурс] / Информационное агентство 112.ua. – Режим доступу: <http://112.ua/politika/putin-nazval-yugo-vostok-ukrainy-novorossiey-50819.html/>.

21 *Розвідка* США недооцінила плани Путіна щодо України. *Дзеркало тижня*. 28 лютого 7 березня, 2014. №7. С.8.

22 *Там само*.

запропонував Польщі вимагати референдуму щодо приєднання п'яти західних областей України: Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Рівненської. Угорщина отримала пропозицію приєднати Закарпаття, де проживає угорська національна меншина, Румунія – Чернівецьку область, яка певний час входила до її складу [23]. Україні мала б залишитися тільки її центральна частина. В. Жириновський апелював до того, що спроби України побудувати державу завжди закінчувалися невдачею. Тобто Росія намагалася створити міжнародний імідж України як держави, що не відбулася. Польща, Угорщина та Румунія відповіли відмовою на подібні пропозиції, назвавши їх несерйозними. МЗС України зауважило, що такі плани можуть виникнути лише в хворій уяві.

Так чи інакше РФ здійснила спробу пролобіювати на міжнародному рівні розподіл України як держави, що не відбулася і може бути розділена на дві буферні частини між Європою та Росією. Такий механізм використовувався в світовій повоєнній практиці – Радянський Союз та Захід розділили дві держави Німеччину (НДР, ФРН) та Корею (КНДР, Республіка Корея) на окремі частини – зони свого впливу. Якщо Німеччині вдалося об'єднатися та стати однією з держав засновниць ЄС, то Корея й досі залишається дезінтегрованою – на Півночі продовжує функціонувати держава, де панує тоталітарний, військовий режим, який не забезпечує належного рівня життя населенню та захисту прав, на відміну від Південної демократичної частини.

Зрозумівши, що розподіл України не підтримується міжнародною спільнотою, Російська Федерація запропонувала менш радикальний план для України, який передбачав: 1) федералізацію України, 2) прийняття нової редакції Конституції, яка б закріпила нейтральний статус України (що унеможливить її членство в ЄС та НАТО), 3) проголошення Криму демілітаризованою зоною з подвійним україно-російським управлінням півострова, 4) надання російській мові офіційного статусу. Українська сторона у відповідь вказала на неприпустимість диктування суверенній та незалежній державі, яку форму державного устрою, форми політичного та економічного або соціально-культурного життя їй впроваджувати. Намагаючись продемонструвати абсурдність ситуації втручання у внутрішні справи незалежної держави, Міністерство закордонних справ України запропонувало РФ план конфедералізації російської держави зі запровадженням кількох державних мов для забезпечення представництва нацменшин у діяльності органів державної влади [24].

Держсекретар США, що разом з ЄС, виступали посередниками у врегулюванні україно-російського етнополітичного конфлікту, заявив, що ніяке рішення щодо України не може ухвалюватися без участі легітимного уряду України та народу України. Опитування засвідчують, що більшість громадян

---

23 Західні ЗМІ оцінили цинічний план Росії щодо поділу України. *Дзеркало тижня*. 28 березня – 4 квітня, 2014. № 11. С.10.

24 МЗС України пропонує Росії план конфедералізації і введення 10 державних мов [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/903005-mzs-ukrajini-proponue-rosiji-plan-konfederalizatsiji-i-vedennya-10-derjavnih-mov.html>.

України підтримують унітарну форму державного устрою (64%) і виступають проти федералізації. Федеративну форму устрою підтримало лише 10% опитаних, розподіл України на частини – 1%. Кількість прихильників єдиної України переважає навіть у південно-східних областях – у південній частині країни за унітарну форму 44% (проти 22% за федералізацію), у східній частині – 45%, проти 26% [25]. Навіть населення самопроголошених республік не підтримує сепаратистські ідеї. Так, ідею відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави підтримали в Луганську та Донецьку лише 18% населення.

Покладаючись на ці дані та намагаючись продемонструвати, що йде на поступки південно-східним регіонам, влада заявила про можливість проведення референдуму про федералізацію України, анонсувала реформу щодо децентралізації влади та розширення повноважень регіонів. Однак, як зауважують експерти, федералізацію в Україні як форму територіального устрою, яка враховує регіональні, культурні, історичні відмінності, було повністю дискредитовано протягом 2014 – 2015 років, оскільки федералізм став синонімом сепаратизму та дезінтеграції України [26]. Федералізм був етнополітичною технологією дезінтеграції України – спочатку безкровною, безконфліктною і тривалою, що не змінює його етнополітичного призначення у зовнішній етнополітиці Росії, яка завжди характеризувалася імперськими амбіціями, агресією, експансією та нав'язуванням власного сценарію розвитку сусіднім пострадянським державам, – зауважує В. Явір.

Анексія Криму стала першим етапом дезінтеграції України з подальшим форсуванням етнополітичної інтеграції відокремлених частин України з Російською Федерацією. Так званий «кримський сценарій» отримав продовження в східних та південних областях України, для яких також, але меншою мірою, притаманні ностальгічні пострадянські та проросійські настрої. Користуючись підтримкою проросійськи налаштованих громадян, представників місцевої влади та правоохоронних органів, диверсійні групи військових РФ без розпізнавальних знаків захопили адміністративні будівлі у багатьох містах Сходу України.

Щоб продемонструвати, що без федералізації України не обійтись, в Україні стартував парад республік, який ініціювали російські громадяни. Проросійські мітинги супроводжувалися проявами сепаратизму, закликами до дезінтеграції України, захопленням адміністративних будівель. Жодної злагодженості в цих проявах не спостерігалось. Так, зокрема в Харкові на мітингу на підтримку федералізації України було оголошено про організацію нового громадського руху «Юго-Восток», який задекларував намір домогтися створення Південно-Східної федеративної республіки у складі України з розширеними повноваженнями і широкою автономією, а також надання російській мові статусу державної. Однак уже 7 квітня 2014 року на проросійському мітингу в Харкові сепаратисти висловили недовіру депутатам Харківської облради, проголосили альтернативних

---

25 Опитування громадської думки, проведені соціологічною групою «Рейтинг» 14-26 березня 2014 / Соціологічна група «Рейтинг». С.37

26 Явір В. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні. Віче. № 14. 2015. С. 19.

депутатів, які провели сесію та ухвалили рішення про створення суверенної держави під назвою «Харківська Народна Республіка», яка має намір «будувати відносини з іншими державами відповідно до міжнародного права» [27].

На подібному проросійському мітингу в Донецьку 7 квітня після захоплення Донецької ОДА було оголошено про створення так званої незалежної Донецької республіки та її входження до складу РФ. Однак того ж дня назва самопроголошеного утворення в його Декларації про незалежність змінилася на Донецьку Народну Республіку. Сепаратисти зазначили, що документ діє з моменту прийняття і є основною для прийняття Конституції ДНР. В ній проголошено, що народ ДНР має виключне право власності на землю, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території республіки. ДНР самостійно визначає свій економічний статус, проводить фінансову, кредитну та інвестиційну політику, формує власний державний бюджет. Конституція ДНР була прийнята Верховною Радою ДНР через неможливість квазіутворення провести референдум про затвердження її редакції. Документ визначив ДНР парламентською республікою з двома державними мовами, можливістю приєднання до федеративної держави як рівноправного суб'єкта, з територією, що визначається кордонами колишньої Донецької області в складі України [28].

16 квітня 2014 року одеський Антимайдан оголосив Одеську область Одеською Народною Республікою, в якій влада належить тільки народу, що проживає на її території. Однак спроби відтворити подібний до донецького сценарій в Одесі наразилися на опір місцевих громадян та проукраїнських активістів [29]. Так, у ході сутичок між симпатиками Росії та прихильниками єдиної України 2 травня 2014 року в Одесі загинуло близько 50 осіб. Конфлікт розпочався під час протестних акцій між активістами, налаштованими на підтримку єдиної неподільної України, та проросійськи, сепаратистськи налаштованими радикалами. Найбільше людей загинуло під час підпалу штабу сепаратистів у Будинку профспілок на Куликовому полі м. Одеса. Проросійські активісти, які захопили будівлю управління СБУ в Луганській області, на проросійському мітингу 27 квітня 2014 року під гасла «Росія!» оголосили про створення Луганської Народної Республіки.

Україна поклала відповідальність за дестабілізацію етнополітичної ситуації та заворушення в східних регіонах на Російську Федерацію. У зверненні до мешканців південно-східних областей України прем'єр-міністр України заявив, що правоохоронними органами зібрані докази причетності російських спецслужб до організації сепаратистських провокацій в Україні. Заступник голови МЗС підтвердив, що Україна має достатньо доказів участі російських військовослужбовців, які дестабілізують ситуацію на Сході країни, у збройному

---

27 Сепаратисти проголосили «Харківську Народну Республіку» [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/905127-separatisti-progolosili-harkivsku-narodnu-respubliku.html>.

28 Донецькая Народная Республика приняла Конституцию [Електронний ресурс] / Trust. – Режим доступу: <http://www.trust.ua/news/95138-samoprovoglashennaya-dnr-prinyala-konstituciyu.html>.

29 Асланов С.А. Формування невизнаних квазідержавних утворень як фактор етнополітичної нестабільності в Україні. *Трибуна*. 2014. №1 (4). С. 32-34.

захопленні будівель і установ і надала ці відомості в міжнародні структури. Зовнішньополітичне відомство звинуватило Російську Федерацію в експорті нестабільності, тероризму та сепаратизму в Україну [30].

Це підтверджували і громадські активісти, збираючи фото та відеодокази російської присутності та активної участі в проголошенні самопроголошених республік на території України. Керівник групи «Інформаційний Опір» повідомив, що сепаратисти отримують вказівки з координаційного центру в Росії. Серед пунктів перехопленого організацією плану – створення регіонального координаційного центру «Донецька республіка» для координації дій сепаратистів в інших областях Південного Сходу, проголошення республік, проведення референдуму щодо державного устрою. Однак, за словами Д. Тимчука, з вказівок із часом було видалено пункт про приєднання південно-східних областей України до Росії [31]. Це обумовлено, на нашу думку, по-перше, міжнародними санкціями щодо Росії за анексію Криму та дестабілізацію етнополітичної ситуації на Південному Сході України, а, по-друге, економічною недоцільністю етнополітичної інтеграції квазідержавних утворень України до Російської Федерації. Це підтвердив досвід Криму – вихід зі складу України спричинив низку економічних проблем (відсутність води для зрошування, зменшення потоку туристів, припинення транспортного авіасполучення зі світом), впоратися з якими без суттєвої фінансової допомоги РФ півострів не зможе.

Оскільки навесні 2014 року на Донбасі за підтримки Росії активно формувалися квазідержавні утворення на місці зруйнованих структур української державності, українська влада вирішила застосувати силові механізми для боротьби з проявами сепаратизму в межах Антитерористичної операції, які згодом переросли в масштабні військові дії [32]. Фактично війну за українські території, окуповані сепаратистами та російськими найманцями. Російська Федерація підтримувала сепаратистів зброєю, коштами – український кордон регулярно перетинала військова техніка, що везла озброєння та військових на підтримку квазідержавних утворень. Іноді це робилося під виглядом гуманітарної допомоги, кількість псевдогуманітарних конвоїв РФ сягнула кількох десятків. Усе це озброєння застосовувалося на боці ДНР і ЛНР у війні проти України. Військові дії завдали значних матеріальних збитків та спровокували потік біженців зі Сходу до інших частин України.

За останніми даними ООН щонайменше 10 тис. людей, включаючи військових ЗСУ та мирних людей, загинули на Сході України з середини квітня 2014 року, 20 тис. зазнали поранень різного ступеня тяжкості. Верховний комісар ООН із прав людини Зейд Раад Аль-Хусейн під час презентації 11-ї доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні повідомив про задокументовані вбивства, викрадення, катування та жорстоке поводження,

---

30 *Росія* «експортує тероризм» на територію України – МЗС [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25407275.html>.

31 *Росія* розпочала новий етап вторгнення в Україну – Тимчук [Електронний ресурс] / ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/rosiya-pochala-noviy-etap-vtorgnennya-v-ukrayinu-i-vzhe-gotuye-viyska-timchuk-344253.html>.

32 Асланов С.А. Невизнані квазідержавні утворення як фактор етнополітичної нестабільності в Україні *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса*. 2015. Вип. 1. С.207-216.

сексуальне насильство, примусову працю, вимоги викупу та вимагання грошей на підконтрольних «ДНР» та «ЛНР» територіях, де все ще проживають близько 3 млн. людей [33]. В доповіді також відзначається практика довільних затримань та утримань військових та воєнізованих підрозділів, у тому числі з катуванням. ООН занепокоєна формуванням незаконних органів влади в окупованому Донбасі, а також становищем мирних людей, які живуть у зоні конфлікту і не мають повноцінного доступу до води і їжі. Крім того, дуже складною є процедура перетину лінії розмежування, що наражає людей на небезпеку. За даними Міністерства соціальної політики, кількість зареєстрованих внутрішніх переселенців становить понад 1,7 млн. осіб

В окремих областях АТО виявилася успішною – Одеська та Харківська народні республіки припинили своє існування, їх ініціаторів та очільників було заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності. Однак припинити існування ДНР та ЛНР не вдалося саме через спільну ділянку кордону Луганської та Донецької областей з Росією, звідки РФ надавала неофіційну підтримку сепаратистам, офіційно заперечуючи свою участь у дестабілізації етнополітичної ситуації в Україні.

Водночас підтримуючи етнополітичну нестабільність в Україні – прояви сепаратизму, агресії за ознакою етнічної, мовної, регіональної належності – Російська Федерація намагається запобігти відцентровим тенденціями на своїх теренах. Так, 9 травня 2014 року набув чинності Федеральний Закон РФ №433-ФЗ «Про внесення змін до Кримінального кодексу Російської Федерації», що встановлює кримінальну відповідальність за заклики до сепаратизму. Зокрема, Кримінальний кодекс РФ доповнився статтею 280-1, згідно з якою публічні заклики до дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності РФ караються штрафом, що дорівнює доходу засудженого на період до 2-х років, або обов'язковими роботами, або позбавленням волі до 3 років. Сепаратистські заклики, що розповсюджуються через Інтернет або ЗМІ караються позбавленням волі до 5 років [34].

Україна також намагалася протидіяти етнополітичному тероризму, сепаратизму шляхом посилення відповідальності за подібні прояви. В ході гібридної війни з Росією було прийнято зміни до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України. Згідно зі змінами умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України, на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій караються позбавленням волі на строк від 3 до 5 років (ст. 110). Державна зрада – діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, –

---

33 *Report on the human rights situation in Ukraine 16 February to 15 May 2015* // Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. – P.5.

34 *Уголовный кодекс Российской Федерации №63-ФЗ* [Електронний ресурс] / Официальный Интернет-портал правовой информации. – Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody&nd=102041597>.

карається позбавленням волі на строк від 12 до 15 років (ст. 111); диверсії та шпигунство – від 10 до 15 років ув'язнення (ст. 112, 113). З метою ефективнішої протидії сепаратизму та участі українських громадян у різноманітних незаконних дестабілізаційних діях на платній основі (жителі захоплених територій не приховують, що працюють на сепаратистів) Кримінальний кодекс України було доповнено ст. 114-1 «Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань». Відтепер ці дії караються позбавленням волі на строк від 5 до 15 років залежно від ступеня тяжкості наслідків, яких вони завдають [35]. Однак можливість застосування цих норм обмежена на території окупованих міст Донецької та Луганської областей, які не контролюються владою та правоохоронними органами України.

11 травня 2014 року самопроголошена влада нелегітимних ДНР та ЛНР провели референдуми про статус регіонів з однаковим запитанням: чи підтримуєте ви державну самостійність, відповідно, Донецької та Луганської народних республік. Згідно з даними, оприлюдненими лише нелегітимною владою, близько 90% учасників референдуму проголосували на незалежність ЛНР та ДНР. Тому влада самопроголошених квазідержавних формувань за підсумками референдуму звернулася до РФ з проханням розглянути питання про входження ДНР та ЛНР до її складу. Росія в офіційних заявах підтримала результати волевиявлення громадян України і закликала Київ розпочати втілення їх шляхом налагодження широкої дискусії щодо майбутнього державного устрою України за участю всіх політичних сил і регіонів країни. Однак анексувати ці території, на відміну від Криму, не стала. Тому ДНР та ЛНР інтегрувалися – 25 травня було підписано Декларацію про об'єднання в єдину союзну державу під назвою «Новоросія», вкотре наголошено на невизнанні влади Києва та висунуто вимогу про виведення українських військ із регіону. В соціальних мережах Новоросія розгорнула пошук «російських, білоруських, казахстанських і осетинських добровольців із військовим, особливо, бойовим досвідом» для участі у війні проти України.

Події 2014 року в Україні (етнополітична дестабілізація, сепаратизація регіонів за зовнішньої військової підтримки) отримали назву гібридної війни, яка передбачає поєднання принципово різних механізмів загарбання території незалежної держави: 1) класичних прийомів ведення війни (із військовослужбовцями в уніформах, військовою технікою); 2) нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизан); 3) інформаційної війни (дезінформації, пропаганди перекручування фактів) [36]. Терміном «гібридна війна» користувався у своєму дослідженні «Конфлікт у XXI столітті. Повстання гібридних війн» Ф. Хоффман, розуміючи під ним комбіноване використання ворогом дозволеної зброї, партизанської війни, тероризму, сепаратизму, злочинної поведінки та пропаганди для досягнення політичних цілей [37]. На таку

---

35 Кримінальний кодекс України . *Відомості Верховної Ради України*. 2001. №25-26. Ст.131.

36 Асланов С.А. Етнополітичний конфлікт (гібридна війна на Сході України) як наслідок регіональної етнополітичної політики. *Віче*. 2015. №14. С.2–4.

37 *Hoffman F. Further Thoughts on Hybrid Threats. Small Wars Journal*. 2009. P. 1-4.

схему ведення війни надзвичайно складно реагувати, адже кордони незалежної держави, як правило, не перетинають регулярні війська ворога, або такий перетин залишається офіційно незафіксованим. Замість цього відбувається прихована анексія зі залученням бойовиків і етнічних груп на місцях за домовленістю і під керівництвом із Росії, яке формально заперечує свою участь у дестабілізації етнополітичної ситуації. Польський політолог К. Вуйціцький відзначає такі особливості гібридної війни: 1) сильна держава не може відкрито напасти на слабшу, тому намагається розділити її на частини, дезінтегрувати за етнічним принципом; 2) на ці події складно знайти адекватну ефективну відповідь, адже ворог користується підтримкою частини місцевого населення, використовуючи його як живий щит [38].

«Новоросія» стала гучним, однак провальним політтехнологічним проектом Президента Російської Федерації з дезінтеграції України, як зауважують дослідники [39]. Коментуючи формування Республіки Новоросія, экс-депутат Верховної Ради України О. Царьов, що обійняв сторону сепаратистів, повідомляв, що до її складу увійдуть 8 областей України – Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська та Дніпропетровська. Утім, як зауважує В. Явір, Новоросія навіть не змогла поширити свій вплив на всю територію Донецької та Луганської областей, не в останню чергу завдяки спротиву місцевого населення, яке побачило, що означає сепаратистська окупація [40].

Глава держави назвав провал проекту «Новоросія» найбільшою перемогою України. «Половина країни, більше половини промислового потенціалу мали бути відсічені і там мав бути створений заповідник «руського миру», – зазначив П. Порошенко, радіючи з офіційно визнаного краху цієї етнополітичної авантюри. Экс-глава МЗС Швеції К. Більдт підтвердив, що провал проекту «Новоросія» – це великий успіх української політики [41]. Ще у травні 2015 року экс-депутат О. Царьов заявив, що діяльність структур Новоросії заморожена, оскільки вона не вписується в план мирного врегулювання конфлікту на Сході України [42]. Экс-очільник ДНР І. Гіркін підтвердив, що проект «Новоросія» закрито остаточно і спрогнозував, що українська армія без російської підтримки здатна знищити збройні сили бойовиків на Донбасі за кілька днів. Він порівнює Новоросію з порожньою яечною шкарлупою, яка без підтримки РФ взагалі нежиттєздатна. Экс-очільник бойовиків ДНР пояснив закриття проекту Новоросія у тому числі тим, що Донбас вже не вдасться повернути у минуле сировинного придатку, а Росії як регіон-донор Донбас нецікавий. За словами І. Гіркіна наразі відбувається технічне узгодження про передачу назад до складу України (територій) «ДНР» і

---

38 *Росія веде «гібридну» війну проти України* [Електронний ресурс] / Polskie Radio. – Режим доступу: <http://www.polskie.pl/5/38/Artykul/169997>, Росія-веде-«гібридну»-війну-проти-України.

39 *Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка* / Кресіна І.О. та ін. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 71.

40 *Явір В.* Федералізм як технологія сепаратизму в Україні. *Віче.* № 14. 2015. С. 20.

41 *Кремлівська «Новоросія» провалилася – экс-міністр Швеції Більдт* [Електронний ресурс] / Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27241290.html>.

42 *РосЗМІ: Проект «Новоросія» офіційно закрили* [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/20/7068502/>.

«ЛНР» у вигляді автономії, але при цьому Україна не погоджується на пропоновані умови – з автономією або федералізацією [43].

Незважаючи на те, що Україні вдалося успішно протидіяти технологіям етнополітичної дестабілізації, етнополітичної дезінтеграції і зупинити їх поширення на решту території, держава досі не контролює окуповану Автономну Республіку Криму, яка приєдналася до РФ, та частину Донецької й Луганської областей, на території яких діють підтримуванні Росією штучні утворення. Функціонування на Сході України невизнаних, самопроголошених, квазідержавних утворень є потужним фактором етнополітичної нестабільності в державі, викликом національній безпеці та територіальній цілісності України. К. Вітман вказує на три можливі шляхи вирішення проблеми невизнаних держав на пострадянському просторі – вони можуть: 1) тривалий час зберігати свій перехідний політико-правовий статус, набутий внаслідок конфлікту; 2) бути поглинені сусідніми державами; 3) стати повноцінними незалежними державами [44]. Україна налаштована лише на один варіант – невизнання цих утворень та придушення сепаратистських проявів: Луганська та Донецька області є невід’ємними частинами України, над якими має відновлено контроль.

Гібридна війна, етнополітичний конфлікт за участю Російської Федерації на Сході України наразі можна класифікувати як «заморожений» конфлікт. Стадію ескалації, відкритого воєнного протистояння сторін – терористичних організації ДНР та ЛНР, які фінансуються і постачаються зброєю Росією, з одного боку, та України, з іншого боку, пройдено завдяки тривалому дипломатичному та переговорному процесу за міжнародного посередництва. Переговорний процес подекуди проводився неофіційно, адже Україну на ньому представляв колишній Президент Л. Кучма. Так, 5 вересня 2014 року на переговорах у м. Мінськ (Білорусь) контактної групи з врегулювання ситуації на Сході України, до складу якої входили представники України, ДНР і ЛНР за участю ОБСЄ, було підписано Протокол про припинення вогню, так званий Мінський протокол або Мінськ-1. Згодом учасниками підписали Меморандум про реалізацію Протоколу від 5 вересня, який містить такі пункти: припинення застосування зброї обома сторонами; зупинка підрозділів і формувань на позиціях станом на 19 вересня, заборона на застосування всіх видів зброї та наступальних дій; відвід великокаліберної зброї на відстань не менше 15 км із кожного боку; створення зони безпеки завширшки не менше 30 км; введення заборони на польоти бойової авіації, на використання іноземних бойових літальних апаратів, в тому числі безпілотних літальних апаратів, за винятком апаратів ОБСЄ; виведення всіх іноземних збройних формувань та найманців з території України [45].

---

43 *Проект «Новороссия» закрыт. Мы проиграли* [Електронний ресурс] / You Tube. – <https://www.youtube.com/watch?v=ALtmmIkx0rU>.

44 *Витман К.М.* Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання. *Держава і право.* №53. 2011. С. 630.

45 *Меморандум об исполнении положений Протокола по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины* П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина [Електронний ресурс] / Organization for Security and Co-operation in Europe. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true>.

Попри те, що переговори не мали офіційного статусу, Київ визнав домовленості та дотримувався них, на відміну від ДНР та ЛНР, які порушували режим припинення вогню. Серед найголовніших досягнень мирного врегулювання – зменшення військової активності, що дало можливість Україні скоротити кількість жертв у зоні АТО та звільнити понад 1,5 тис. українських заручників із військового полону. Однак Україні не вдалося встановити контроль над захопленими в ході гібридної війни територіями, які незаконно відокремилися у вигляді квазідержавних утворень – ДНР та ЛНР.

Згодом досягнуте перемир'я в ході переговорів України з сепаратистами та Російською Федерацією отримало назву крихкого, оскільки сепаратисти продовжували обстрілювати позиції українських військ [46]. Навіть після укладання перемир'я і відведення збої тривали локальні зіткнення. Ситуація продовжувала залишатися напруженою, що дало всі підстави говорити про порушення Мінської угоди, особливо на тлі масштабного наступу російських бойовиків на Дебальцевський плацдарм.

Для врегулювання ситуації на Сході України за участі міжнародного посередництва (канцлера Німеччини та Президента Франції) сторонами було також напрацьовано Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод (Мінська угода від 12 лютого 2015 або Мінськ-2). Росія чинила безпрецедентний тиск на Україну та міжнародних посередників, намагаючись змусити Київ піти назустріч самопроголошеним Донецькій та Луганській народним республікам – офіційно визнати їх стороною конфлікту та задовольнити їх вимоги. Комплекс заходів із виконання Мінських угод передбачив: припинення вогню та відведення всіх важких озброєнь усіма сторонами на рівні відстані з метою створення зони безпеки завширшки щонайменше 50 км. Обстріли з боку терористичних організацій ДНР та ЛНР спорадично продовжуються, але російська сторона дотримується Мінська-2 краще, ніж Мінська-1, завдяки чому вдалося припинити збройну фазу (ескалацію) конфлікту та перевести його у стан заморожених етнополітичних конфліктів. За нинішньої ситуації «заморожування» конфлікту на Сході України, як заявила німецька сторона, чи не найкращий сценарій розвитку подій, адже ескалацію, яка може початися в будь-який момент, виключати не можна [47]. Міжнародна спільнота обіцяє не послаблювати тиску на Росію доти, доки режим припинення вогню постійно порушується, і Україна не встановила контролю над своїм кордоном. Втім, з 13 пунктів Комплексу заходів з виконання Мінських угод з врегулювання в Донбасі до кінця так і не був виконаний жоден, тому Мінський формат і був продовжений на 2016 рік. Росія заявляє, що не

---

46 *Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві: наукова записка* / Кресіна І.О. та ін. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С.73.

47 *Bartels: «Ohne strategische Geduld wird es nicht gehen»* [Електронний ресурс] // *Neue Osnabrucker Zeitung*. – Режим доступу. – <http://www.noz.de/deutschland-welt/politik/artikel/575437/bartels-ohne-strategische-geduld-wird-es-nicht-gehen>.

повинна виконувати Мінські угоди, оскільки не вважає себе стороною конфлікту на Донбасі [48].

Зовнішнє втручання з боку РФ у внутрішні справи України, насадження етнополітичної нестабільності, підтримка проявів сепаратизму, військові дії та анексія українських територій стали грубим порушення міжнародного права та зробили найбільший внесок у дестабілізацію етнополітичної ситуації в Україні протягом останніх років.

Збройний конфлікт на Сході України 2014 – 2016 років продемонстрував, що світ стоїть перед новими викликами, до яких виявилися не готовими ні національні системи забезпечення безпеки, ні регіональні механізми, ні система міжнародного порядку, основа якої була сформована ще у повоєнні часи. Російська Федерація використала етнополітичну дестабілізацію та її складову – гібридну війну як технологію дезінтеграції України, і жоден політичний або правовий механізм не виявився достатньо дієвим у стримуванні цієї агресивної політики. Відмова Російської Федерації виконувати положення Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, так званого Будапештського меморандуму, вказала на тенденцію, наскільки недосконалыми в сучасному світі можуть стати міжнародно-правові механізми гарантій безпеки держави, що йдуть на поступки в питаннях роззброєння.

Нагадаємо, що у 1994 році Україна відмовилася від третього за величиною арсеналу ядерної зброї в світі після Росії та Сполучених Штатів, який успадкувала після розпаду СРСР, в обмін на гарантії безпеки, які їй надали США, Велика Британія та Росія. Статус без'ядерної держави суттєво послабив обороноздатність України, тому вищезгадані держави зобов'язалися Будапештським меморандумом поважати суверенітет та кордони України, утримуватися від застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності України та сприяти захисту, якщо вона стане жертвою акту агресії [49]. Однак Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї не убезпечив Україну від агресії з боку Російської Федерації, яка у березні 2014 році анексувала Кримський півострів, а у квітні розпочала гібридну війну зі застосуванням нерегулярних збройних сил на Сході України (в Донецькій та Луганській областях).

Україна неодноразово зверталася до міжнародної спільноти і наднаціональних організацій з проханнями та вимогами про застосування важелів стримування дій Російської Федерації з дестабілізації ситуації в Україні, порушення територіальної цілісності та суверенітету. На вимогу України багато разів збиралася Рада безпеки Організації Об'єднаних Націй – на цих засіданнях обговорювалися питання анексії Криму, вторгнення російських військ у південно-

---

48 Борис Грызлов о своем назначении и будущем Донбасса: «Мы можем серьезно продвинуться в реализации Минских соглашений» [Електронний ресурс] // Коммерсант. – Режим доступу. – <http://www.kommersant.ru/doc/2895197>.

49 Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

східну Україну. Але під час обговорень російський представник в ООН В. Чуркін завжди відкидав будь-які звинувачення на адресу Російської Федерації, називав етнополітичний конфлікт між Україною та Росією виключно внутрішнім українським конфліктом, громадянською війною, заперечував участь російський військ у військових діях на території України [50].

Попри те, що всім країнам-членам Ради Безпеки ООН, за винятком РФ, очевидна участь Росії в українській кризі, перешкодити таким діям за допомогою міжнародно-правового рішення вони не змогли. Зокрема, представник Франції в Раді Безпеки ООН закликав Російську Федерацію не заперечувати своєї очевидної причетності до конфлікту: «Ми бачимо, що вибух насилля на Сході України – не спонтанний. Ми бачимо, що реалізується кримський сценарій – спочатку діють агресивні проросійськи налаштовані люди, а тоді за ними приходять дисципліновані озброєні люди в масках і камуфляжі» [51]. Представник України Ю. Сергєєв сподівався, що ООН все-таки зможе визнати Російську Федерацію стороною конфлікту в протистоянні на Донбасі. За його словами, позиції членів Ради Безпеки ООН були консолідовані та близькі до того, щоб визнати Росію країною-агресором [52]. Офіційно таке визнання РФ може отримати в будь-якій міжнародній організації, яка володіє достатньою кількістю доказів, що доводять пряму або непряму участь Москви у конфлікті на Сході України.

Українські політики наполягають на визнанні Росії країною-агресором та її виключенні зі складу Ради Безпеки ООН. В іншому випадку вимагають публічного міжнародного визнання того, що ООН – як інструмент міжнародної безпеки вичерпав себе. Для початку Україна вирішила визнати Російську Федерацію країною-агресором на національному рівні. 27 січня 2015 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором». Цим документом парламент України, беручи до уваги норми Статуту ООН та Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 року, визнав Російську Федерацію державою-агресором та закликав міжнародних партнерів України: не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України; визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані «ДНР» і «ЛНР» визнати терористичними організаціями; посилити тиск на Російську Федерацію, у тому числі шляхом запровадження нових секторальних обмежувальних заходів (санкцій), щоб зупинити російську

---

50 Чуркин отрицает, что Москва протянула руки к украинскому Востоку [Електронний ресурс] / iPress.ua. – Режим доступу: http://ipress.ua/ru/news/churkyn_otrytsaet_chno_moskva_protyanula_ruky_k_ukraynskomu_vostoku_59618.html

51 Рада безпеки ООН не повірила Чуркіну. *Голос України* від 14.04.2014 р. С.5.

52 Юрій Сергєєв: ООН може визнати Росію стороною конфлікту на Донбасі [Електронний ресурс] / Преса України. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/47580>.

агресію та примусити російське керівництво виконати у повному обсязі усі пункти Мінських домовленостей, припинити незаконну окупацію Криму, звільнити усіх заручників та незаконно утримуваних на території Російської Федерації громадян України; надати Україні необхідну військову допомогу з метою посилення її оборонних можливостей, гуманітарну допомогу для постраждалого мирного населення та внутрішньо переміщених осіб і сприяти відновленню критично важливої інфраструктури на Донбасі [53].

Верховна Рада констатувала, що Україна залишається об'єктом воєнної агресії з боку Російської Федерації, яка не виконує домовленостей і систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України, які стали заручниками терористів на окупованій території Донбасу. Багато місцевих органів влади України, в тому числі Сходу та Півдня України своїми рішеннями підтримали постанову Верховної Ради про визнання Росії країною-агресором. Депутати пояснили, що таке рішення повинно допомогти Україні домогтися визнання Росії країною-агресором та спонсором тероризму на міжнародно-правовому рівні. Прем'єр-міністр наполягав на тому, щоб у новій оборонній доктрині України Російська Федерація позиціонувалася як держава, яка загрожує територіальній цілісності та національній безпеці України [54].

Також депутати запропонували запровадити кримінальну відповідальність за публічне заперечення факту військової агресії країною, яка визнана агресором, зареєструвавши відповідний законопроект (№2486 від 27.03.2015). Проектом Закону пропонувалося доповнити Кримінальний кодекс статтею, яка передбачає покарання за публічне заперечення факту військової агресії у вигляді позбавлення волі на строк від 3 до 5 років із конфіскацією майна або без неї. Всі ці політико-правові заходи були спрямовані на стабілізацію ситуації в Україні та протидію державі-агресору. Адже, як зазначив Президент України, відкриваючи 8-й Київський безпековий форум, є всі підстави вважати, що Росії потрібен не Крим, оскільки держава-агресор «володіє 1/6 суходолу на планеті і часто-густо не може з нею впоратися», а «вся Україна: слабка, дестабілізована, з дискредитованими європейськими цінностями» [55].

Структура Організації Об'єднаних Націй, сформована після Другої світової війни, виявилася неефективною [56], неготовою відповідати на поточні виклики у тому випадку, якщо країна-агресор, що анексує території інших суверенних

---

53 *Постанова* «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/news/Topnovyna/102554.html>.

54 *Нова оборонна доктрина має визнати РФ державою-агресором*, – Яценюк [Електронний ресурс] / Телеканал новин «24» від 03.09.14. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?nova_oboronna_doktrina_maye_viznati_rf_derzhavouyagresorom__yatsenyuk&objectId=481161.

55 *Порошенко: агресору потрібен не Крим, а вся Україна* [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/28/7069384/>

56 *Белоногов А.* Другой ООН у нас нет. *Международная жизнь.* 2003. №6. С.70.

держав, дестабілізує ситуацію в них, фінансує сепаратизм та тероризм, виявляється членом Ради Безпеки ООН. Рада Безпеки неодноразово обговорювала питання військової агресії Росії в Криму та на Сході України. Але керівний орган ООН так і не зміг ухвалити жодного обов'язкового до виконання рішення щодо України, оскільки до всіх проектів рішень Російська Федерація застосувала вето. Так, 15 березня 2014 року було розглянуто проект резолюції щодо України, в якому вказано нелегітимність так званого референдуму в Криму, а отже, і відсутність юридичних та політичних підстав для зміни статусу Автономної Республіки Крим у складі України. Проектом резолюції РБ ООН рекомендувала державам та міжнародним організаціям утриматися від визнання результатів референдуму в Криму та дій, які можуть бути визначені як підтримка будь-якої зміни статусу автономії, цим самим підтвердивши суверенітет, незалежність, єдність і територіальну цілісність України в її міжнародно-визнаних кордонах. Але російська сторона заявила, що не збирається підтримувати проект резолюції, оскільки він начебто суперечить базовим принципам міжнародного права – рівноправності і самовизначення народів, закріпленим в ст. 1 Статуту ООН. Таким чином, скориставшись правом вето, Російська Федерація фактично заблокувала рішення Ради Безпеки ООН щодо врегулювання української кризи, – підкреслює Я. Турчин [57]. Під час голосування резолюції щодо України в РБ ООН «за» висловились 13 країн, проти – Росія, утримався Китай.

Таким чином, ООН у випадку з гібридною війною на Сході України не змогла виконати своїх прямих функцій і потребує суттєвого реформування. Адже, згідно зі ст. 1 Статуту ООН, основними задекларованими цілями міжнародної організації є: підтримка міжнародного миру та безпеки, зокрема застосування ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру, придушення актів агресії або інших порушень миру, залагодження або вирішення міжнародних спорів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру; міжнародна співпраця у вирішенні проблем економічного, соціального, культурного, гуманітарного характеру зі заохоченням поваги до прав людини і основних свобод без розрізнення раси, статі, мови, релігії [58].

Водночас структура міжнародної організації не дозволяє досягти поставленої у Статуті мети у випадку з Україною. Серед головних органів ООН тільки Рада Безпеки має право приймати рішення, обов'язкові до виконання всіма членами ООН. Згідно зі ст. 24 Статуту ООН, на Раду Безпеки покладається головна відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки для прийняття швидких та ефективних дій ООН, тому країни-члени ООН погоджуються, що під час виконання своїх обов'язків, саме Рада Безпеки діє від їх імені. Втім, формують Раду Безпеки ООН 15 держав-членів, серед яких 5 постійних – Китай, Франція, Росія, Велика Британія і США та 10 непостійних членів, які представляють країни в порядку ротації.

---

57 Турчин Я. До проблеми реформування РБ ООН у контексті питання територіальної цілісності України / Я. Турчин. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2014. Вип. 85. С. 322.

58 Статут Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

Саме процедура прийняття рішень членами Ради Безпеки ООН обумовила патову ситуацію під час розгляду етнополітичного конфлікту за участю Росії в Україні. Згідно зі ст. 27 Статуту ООН, рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало щонайменше 9 членів Ради, включаючи голоси всіх постійних членів Ради Безпеки. Таким чином, постійні країни-члени мають право вето, без якого не може бути прийняте рішення головного органу ООН. Підкреслимо, що це обмеження не поширюється на питання процедури, які вважаються прийнятими, якщо їх підтримали 9 членів Ради Безпеки. Тому процедура голосування дозволяє постійному члену Ради блокувати прийняття рішень, але не дозволяє блокувати обговорення самої резолюції, навіть коли її зміст є неприйнятним для нього. Цим скористалася Україна для обговорення військової агресії та етнополітичної дестабілізації з боку Росії на такому авторитетному міжнародному майданчику, як Рада Безпеки ООН для привернення міжнародної уваги до проблеми миру, дотримання безпеки та територіальної цілісності суверенної європейської держави.

Етнополітичний конфлікт в Україні та неможливість ефективно протидіяти дестабілізації в суверенній державі з боку РФ виразно продемонстрував, що міжнародна організація потребує всеосяжного перегляду всієї архітектури ООН із підтримки та забезпечення миру. Президент України під час виступу на Саміті з питань діяльності з підтримки миру заявив, що світ очікує більшої участі Організації Об'єднаних Націй у відновленні миру і безпеки, тому організації слід було б скористатися викликами і вирішувати поточні проблеми безпеки шляхом ефективного реформування своїх механізмів з підтримки миру [59]. Представник України в ООН спрогнозував, що ООН може повторити долю Ліги Націй, створену в 20-х роках минулого століття, якщо не вдасться до реформування. «Ця організація була покликана забезпечити мир і стабільність, – наголосив Ю. Сергєєв, – але Ліга Націй не змогла зупинити Другу світову війну тими механізмами, які в неї були» [60]. Оскільки міжнародна організація виявилася неефективною в запобіганні війні, вона була розпущена в 1946 році [61]. За словами Постійного представника України в ООН, потреба реформи Ради Безпеки ООН абсолютно очевидна: «Жодний конфлікт не може бути зупинений, якщо хтось застосує право вето. З цієї кризи ООН або вийде достойно, якщо зможе внести доповнення до статуту і до процедур, або ж організацію чекає доля Ліги Націй».

Україна вважає за необхідне долучитися до реформування Ради Безпеки ООН, оскільки чинна система не виконує своїх функцій тоді, коли з'являється необхідність приймати швидкі та ефективні рішення, коли саме член Ради Безпеки ООН розпочинає військову агресію. Україну обрали непостійним членом

---

59 *Задля збереження миру в світі необхідне реформування ООН – Глава держави* [Електронний ресурс] / Президент України. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/09/29/7082955/>.

60 *Юрій Сергєєв: Якби я вдарив Чуркіна, зробив би його героєм* [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/8/7064145/>.

61 *Маслянюк А.М. Основні проблеми діяльності Ліги Націй та Організації Об'єднаних Націй* / А. М. Маслянюк, В. В. Жук. *Наукові здобутки молоді – вирішенню проблем харчування людства у XXI столітті*. К.: НУХТ, 2015. Ч. 4. С. 126.

Ради Безпеки ООН на 2016 – 2017 роки і її представники обіцяють обійняти непримиренну позицію щодо постійного члена Ради Безпеки – агресора, який веде гібридну війну проти України. Пріоритетом міжнародної діяльності України в ООН буде консолідація заради миру. Голова Верховної Ради висловив переконання у тому, що членство України в Раді Безпеки ООН відкриває нові можливості, щоб боротися за повернення до складу України тимчасово окупованих Криму і Донбасу [62].

2015 року держави та міжнародні організації вжили низку заходів із мінімізації дестабілізаційного впливу права вето Російської Федерації як постійного члена Ради Безпеки на врегулювання конфліктів у світі. Зокрема Міжнародна правозахисна організація Amnesty International закликала п'ять постійних членів РБ ООН відмовитися від своїх прав вето при розгляді геноцидів чи інших масових злочинів. «Відмовившись від права вето, п'ять постійних членів Ради Безпеки нададуть ООН більше можливостей для того, щоб вживати заходів із захисту цивільного населення, життя яких перебувають під смертельною загрозою, і відправити потужний сигнал порушникам, що світ не сидітиме склавши руки у той час, як відбуваються масові злочини», – заявив Генеральний секретар Amnesty International. Головною причиною заклику до відмови від вето став ризик блокування Росією важливих кроків для стабілізації ситуації в Україні. Amnesty International підкреслила, що через політичну доцільність Раді Безпеки ООН не вдавалося впоратися з кризами і конфліктами навіть у ситуаціях, в яких держави чи збройні групи вчиняли жахливі злочини проти цивільних осіб у Сирії, Іраку, Газі, Ізраїлі та Україні [63].

Франція офіційно запропонувала чотирьом постійним членам Ради Безпеки ООН – Великій Британії, Китаю, Росії та США – утриматися від використання свого права вето, коли воно стосується масових злочинів. Цю ініціативу привітали близько 70 членів ООН, які не мають права вето. Однак Росія відхилила пропозицію Франції щодо обмеження використання права вето у Раді Безпеки ООН, назвавши її популістською. Тому Рада Безпеки ООН навіть не змогла ухвалити проект резолюції зі створення Міжнародного трибуналу для розслідування катастрофи Боїнга МН17, збитого над Україною російськими найманцями в липні 2014 року, у зв'язку з тим, що Росія, яка є постійним членом РБ ООН, знову ветоувала документ. Таким чином, експерти сходяться на думці, що основною проблемою є право однієї країни заблокувати рішення, яке приймають 192 країни-учасниці організації. Можливим виходом із такої ситуації є виключення тої чи тої країни зі складу ООН, – підкреслює Я. Турчин [64]. Так, у ст. 6 Статуту ООН передбачено спеціальний механізм, коли конкретна країна

---

62 Volodymyr Groysman Україна – член Ради Безпеки ООН на 2016-17 рр. [Електронний ресурс] / Офіційна сторінка в соціальній мережі Facebook. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/volodymyrgroysman/photos/a.149490445219878.1073741829.149481385220784/313598368809084/?type=3&theater>.

63 Реакція світу на злочини з боку держав та збройних груп є ганебною та неефективною [Електронний ресурс] / Amnesty International. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/nws/reaktsiya-svitu-na-zlodiyannya-z-boku-derzhav-ta-zbrojnih-grup-ye-ganebnoyu-ta-neeefektivnoyu/>.

64 Турчин Я. До проблеми реформування РБ ООН у контексті питання територіальної цілісності України. Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2014. Вип. 85. С. 322.

може позбутися членства за періодичні порушення Статуту і принципів ООН. Але проблема в тому, що її виключення може відбутися знову ж таки лише за рішенням Ради Безпеки ООН, яке зацікавлена сторона, яка є членом Ради Безпеки ООН обов'язково заветує.

Слід зазначити, що обмеження щодо права вето Російської Федерації можна було б обійти, враховуючи винятковість ситуації та наявність такої процедури, передбаченої Статутом ООН. Оскільки Російська Федерація продовжує нарощувати кількість озброєння та військових на кордоні з Україною, частина якого перетнула неконтрольований Україною кордон і бере участь в діяльності терористичних ДНР та ЛНР, Президент України, звертаючись до світової спільноти, заявив, що «Україна є наразі найнебезпечнішим місцем на світі, навіть небезпечнішим, ніж загроза Ісламської держави і все, що відбувається на Близькому Сході. У моїй країні є тисячі російських солдат, сотні танків, важка артилерія. Це одна з найбільших армій світу, яка погрожує нам і всій Європі» [65]. Прагнучи миру, дотримуючись усіх домовленостей з сепаратистами та ворожою стороною, які ними порушуються, Україна змушена готуватися до війни. Адже мирні механізми врегулювання конфлікту, в тому числі міжнародно-правові, не дають потрібного результату – не забезпечують стабілізації ситуації та припинення воєнних дій.

Резолюцію Ради Безпеки ООН можна було б ухвалити, скориставшись процедурою, передбаченою п. 3 ст. 27 Статуту ООН, згідно з якою сторона, що бере участь у спорі, повинна утриматися від голосування при прийнятті рішень на основі Глави VI та п.3 ст. 52. Вони присвячені мирному розв'язанню спорів, що є головною стратегією врегулювання суперечностей та конфліктних ситуацій між державами на рівні ООН. Згідно зі ст. 33 Глави VI сторони, що беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити спір шляхом переговорів, моніторингу, посередництва, примирення, арбітражу, судочинства, звернення до регіональних органів або угод або зі застосуванням інших мирних засобів на свій вибір.

Однак цей механізм не був застосований саме тому, що Російська Федерація не визнала себе стороною, що бере участь у спорі з Україною. А жодних процедур визнання країни стороною, що бере участь у спорі, Статут ООН не передбачає. Сусідня держава увесь час від початку конфлікту наполягала на тому, що він є суто внутрішньою проблемою України, викликаною порушенням прав людини та дискримінацією за етнічною, мовною ознакою. Російська Федерація сама закликала міжнародні організації, зокрема ОБСЄ, засудити зростання націоналістичних та неофашистських настроїв в Україні. Саме в цьому полягала стратегія дестабілізації етнополітичної ситуації в Україні. Росія використала ЗМІ для масованої антиукраїнської пропаганди з метою посилення етнополітичного розколу в Україні, нагнітання міжетнічної напруги на мовному ґрунті та демонстрації удаваного захисту російськомовного населення. Російське МЗС

---

65 Порошенко вважає Україну найнебезпечнішим місцем у світі [Електронний ресурс] / ТВі від 17.11.14. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/11/17/poroshenko_vvazhaye_ukrayinu_naynebezpechnishym_miscem_u_sviti.

звинуватило українську владу в тому, що посиляючись на революційну доцільність, вона штампує рішення та закони, спрямовані та те, щоб утискати гуманітарні права росіян та інших національних меншин, що проживають в Україні [66]. Київ спростував усі звинувачення, порадивши Російській Федерації звернути увагу на рівень захисту прав власних національних меншин.

Після анексії Автономної Республіки Крим Управління Верховного комісара з прав людини на засіданні Ради Безпеки ООН оприлюднило доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні. Автори документу, відвідавши Україну з моніторинговою місією, дійшли висновку про те, що заяви Росії про утиски та переслідування на Сході України і Криму націоналістами російськомовного населення є дезінформацією. «Дуже перебільшені розповіді про переслідування етнічних росіян українськими націоналістичними екстремістами. Дезінформація про відправлення озброєних радикалів для нападу на росіян у Криму систематично використовувалися для створення атмосфери страху й небезпеки, які сприяли підтримці інтеграції Криму в Російську Федерацію», – йдеться у звіті ООН [67]. Тобто безпосередньо вплинули на результати голосування кримчан на незаконному референдумі, який став легітимацією анексії Криму. Помічник генерального секретаря ООН з прав людини зазначив, що випадки дискримінації представників російськомовного населення не мають ознак поширеності або системності, вони є поодинокими. І. Шимонович запропонував всі заяви про порушення прав людини, особливо що стосуються національних меншин, ретельно розслідувати.

Рада Безпеки ООН може розслідувати будь-який спір чи будь-яку ситуацію на предмет того, чи не може продовження такого спору чи ситуації загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки. Вона уповноважується на будь-якій стадії спору рекомендувати належну процедуру або методи врегулювання. Відповідно до вищезгаданого винятку в п. 3 ст. 52, Рада Безпеки зобов'язується заохочувати застосування мирного вирішення локальних спорів за допомогою регіональних угод або регіональних органів за ініціативою зацікавлених держав або за власною ініціативою. Відповідно до п. 1 ст. 52 Статут ООН жодним чином не перешкоджає напрацюванню регіональних угод або органів для вирішення питань, що стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки, які підходять в конкретній ситуації, і при цьому сумісні з цілями та принципами ООН.

Попри засудження дій Російської Федерації на міжнародному рівні з дестабілізації ситуації в Україні, ООН змогла лише висловити політичну підтримку Україні. Генеральна Асамблея ООН на засіданні 27 березня 2014 року, скликаному спеціально для розгляду питання збройної окупації Росією території України, а саме Кримського півострова, прийняла Резолюцію A/68L.39 на

---

66 *Москва* видит в событиях на Украине рост неонацизма [Електронний ресурс] / Русская служба ВВС. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/02/140226_lavrov_osce_ukraine.

67 *ООН* назвала дезинформацией сообщение о притеснении нацменьшинств в Украине [Електронний ресурс] / iPress.ua. – Режим доступу: http://ipress.ua/ru/news/oon_nazvala_dezynformatsyey_soobshchenye_o_prytesnenyyu_natsmenshynstv_v_ukrayne_59938.html.

підтримку територіальної цілісності України з однойменною назвою [68]. Втім, навіть цей документ не містить засудження дій Росії, не визнає її агресором і не згадує прямо про анексію Криму. В резолютивній частині Генеральна Асамблея ООН лише підкреслює, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу АРК або міста Севастополя та закликає всі держави та міжнародні організації не визнавати трансформації статусу Автономної Республіки Крим на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу.

Генеральна Асамблея ООН підтвердила свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів. Закликала всі держави відмовитися і утримуватися від дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності України, в тому числі будь-яких спроб змінити кордони України за допомогою погроз силою або інших незаконних способів. А також наполегливо закликала всі сторони розпочати мирне врегулювання ситуації щодо України шляхом прямого політичного діалогу, не вдаватися до односторонніх дій та войовничої риторики і повноцінно брати участь у міжнародних посередницьких зусиллях. Утім, зауважимо, що всі резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають рекомендаційний, консультативний характер і не є обов'язковими.

Не отримавши підтримки на рівні ООН з блокування дій Російської Федерації, припинення військової агресії і дестабілізації етнополітичної ситуації на Сході держави, Україна намагалася врегулювати конфлікт шляхом двосторонніх переговорів з впливовими державами та шляхом залучення інших міжнародних інституційних майданчиків. Так, наприклад, 25 червня 2015 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, присвячену долі зниклих безвісти в Криму та під час українсько-російського конфлікту під назвою «Зниклі особи під час конфлікту в Україні». В тексті нарешті з'явилося визнання того, що конфлікт в Україні насправді є російською агресією, а щодо Криму запроваджено термін «окупований». Зокрема, Парламентська Асамблея висловила серйозну стурбованість зростаючою кількістю випадків осіб, що зникли безвісти, у зонах військових дій в окремих частинах Донецької та Луганської областей України, а також в окупованому Криму [69].

Однак Україні не вдалося залучити міжнародний миротворчий контингент для врегулювання конфлікту на Донбасі через деструктивну, антиукраїнську позицію Росії в ООН. Після того, як терористичні утворення ДНР, ЛНР та Росія порушили Мінські домовленості-1, Президент України запропонував розглянути запрошення миротворчої місії ООН, яка буде діяти відповідно до мандату Ради

---

68 *Резолюція* Генеральної Асамблеї ООН щодо територіальної цілісності України A/68/L.39 (повний текст) [Електронний ресурс] / Тиждень. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/106073>.

69 *Текст* резолюції ПАРЄ щодо зниклих безвісти: Росія – агресор, Крим – окупований [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/25/7035273/>.

Безпеки ООН. П. Порошенко заявив, що для стабілізації ситуації на Сході України конче необхідні або миротворча місія ООН, або місія Європейського Союзу [70]. На національному рівні Україна пройшла увесь необхідний шлях для запрошення миротворчої місії для врегулювання конфлікту та стабілізації ситуації на Сході. Рада національної безпеки і оборони України схвалила звернення до ООН і Євросоюзу щодо розгортання на території України місій із підтримання миру та безпеки, які мали б розташуватися на лінії зіткнення з бойовиками і на ділянці українського кордону з Росією, яка зараз перебуває під контролем бойовиків і Росії. Згодом Верховна Рада України прийняла Постанову №2379 «Про схвалення звернення від імені України до Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй та Ради Європейського Союзу стосовно розгортання на території України міжнародної операції з підтримання миру і безпеки», а пізніше внесла відповідні зміни до Закону України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України», якими дозволила запрошувати в Україну війська іноземних держав та військових блоків для проведення міжнародних миротворчих операцій. Зокрема до ст. 3 попередньої редакції Закону, що визначає мету перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України, було додано пункт – е), який передбачає, що підрозділи збройних сил інших держав можуть бути допущені на територію України з метою надання на прохання України допомоги у вигляді проведення на її території міжнародної операції з підтримання миру і безпеки на підставі рішення ООН та/або ЄС [71]. При цьому змінами до Закону України «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України» також було розширено перелік обмежень допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України. Участь у міжнародних миротворчих операціях на території України заборонено брати державам, що здійснюють проти України збройну агресію. Це автоматично виключає участь у миротворчій місії Російської Федерації, яка в такий спосіб вже окупувала частину територій суверенних держав пострадянського простору, зокрема Грузії та Молдови. В Державній Думі РФ принагідно вже з'явилася ініціатива, висунута депутатом від ЛДПР Р. Худяковим, щодо введення російського миротворчого контингенту на Донбас. Депутат послався на заклики про допомогу з боку ДНР і ЛНР, на необхідність захищати «братський народ» [72].

Тому російська сторона заявила, що рішення Києва про запрошення на Схід країни міжнародних миротворців ставить під сумнів намір влади України виконувати Мінські домовленості [73]. Заступник глави МЗС Росії повідомив, що

---

70 *Порошенко*: Миротворча операція ООН посприяла б врегулюванню конфлікту на Донбасі [Електронний ресурс] / Deutsche Welle. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/порошенко-миротворча-операція-оон-посприяла-б-врегулюванню-конфлікту-на-донбасі/a-18749849>.

71 *Закон України* «Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1479-14>.

72 *В Госдуме* предложили попросить Шойгу ввести миротворцев в Донбасс [Електронний ресурс] / РИА Новости. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/10/7064361/>.

73 *Чуркин*: планы Киева ввести миротворцев противоречат минским документам [Електронний ресурс] / РИА Новости. – Режим доступу: <http://ria.ru/world/20150219/1048500617.html>.

Москва не підтримає введення миротворчого контингенту на територію України, якщо така пропозиція буде внесена в Раду Безпеки ООН. Російська сторона вважає, що на даному етапі врегулювання української кризи досить Мінських угод [74]. Хоча вони нею не виконуються в повному обсязі. Оскільки Росія має право вето в Раді Безпеки ООН, з допомогою якого може блокувати будь-яке рішення цієї організації, Україна навіть не виносила це питання на розгляд. Без згоди Росії отримати мандат на проведення миротворчої місії на Донбасі під егідою ООН неможливо, – знову вказав на недосконалість структури та процесу прийняття рішень ООН глава МЗС України [75]. Слід погодитися з М. Зигор, яка стверджує, що лише завдяки реформуванню ООН можна було б відновити її роль як провідної глобальної політичної організації світу, яка потенційно спроможна забезпечила мир, безпеку, тісну співпрацю, та підвищення ефективності міжнародної співпраці, яка для України має принциповий характер [76].

Міжнародна спільнота розділилася у ставленні до пропозиції ввести миротворчий контингент в Україну. Якщо экс-міністр закордонних справ Швеції К. Більд вважає, що врегулювати конфлікт на Сході України без введення миротворчої місії не вдасться, то помічник держсекретаря США В. Нуланд переконана, що необхідності у введенні миротворців в Україну не буде в разі виконання Мінських домовленостей [77]. Нещодавно глава держави заявив, що питання запрошення миротворців на Донбас досі лишається актуальним для забезпечення сталого режиму деескалації, беручи до уваги неповне виконання сепаратистами та Росією Мінських домовленостей-2. «Ситуація, незважаючи на перемир'я, ще дуже далека від миру і ескалація конфлікту може відбутися у будь-яку хвилину. Для стабілізації ситуації, особливо якщо пункти Мінських угод не будуть імplementовані відповідно до погодженого графіку – ми можемо повернутися до пропозиції щодо введення в Україну миротворчих підрозділів ООН», – наголосив П. Порошенко [78].

Таким чином, як засвідчив досвід України, чинна міжнародна правова та інституційна база виявилися неефективними у протидії новітнім викликам миру, національній безпеці, територіальній цілісності суверенних держав. Країнам доводиться покладатися переважно на власні сили, а не на міжнародні зусилля з досягнення миру. Етнополітична дестабілізація з усіма її складовими (використання власної національної меншини для анексії територій її проживання, незаконні референдуми, неоголошена гібридна війна) вперше була використана в Європі для дезінтеграції суверенної держави. Ні міжнародна правова, ні інституційна структура підтримання миру та безпеки на континенті не

---

74 *Россия* выступила против миротворцев ООН на Украине [Електронний ресурс] / Русская служба BBC. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/rolling_news/2015/03/150305_rn_russia_ukraine_peacekeepers.

75 *Без згоди Росії* ввести миротворців ООН на Донбас неможливо – Клімкін [Електронний ресурс] / 5 канал. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/04/15/7064759/>

76 *Зигор М.* ООН та УКРАЇНА: співробітництво та перспективи реформування. *Освіта регіону*. 2013. № 1. С. 15.

77 *Интервью с В. Нуланд* [Електронний ресурс] / Эхо Москвы. – Режим доступу: <http://echo.msk.ru/programs/focus/1577738-echo/>.

78 *Якщо "Мінськ" не буде виконано*, Україна звернеться по миротворців ООН [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/18/7085289/>.

з змогли протиставити застосуванню цієї технології Російської Федерацією жодних дієвих механізмів нейтралізації, тому потребують внесення змін та реформування з урахуванням нових глобальних викликів. Міжнародні економічні санкції, застосовані низкою країн, були детально розглянуті в попередньому підрозділі, але також виявилися недостатньо ефективними в стримуванні військової агресії. Етнополітичний конфлікт в Україні став індикатором неефективності сучасної міжнародної системи забезпечення миру, безпеки та стабільності у світі.

2014 та 2015 роки ознаменувалися безпрецедентними викликами національній безпеці та етнополітичній стабільності України, більшість з яких належить до викликів етнополітичної сфери. Серед них – сепаратизація регіонів, втрата контролю державної влади над ними; посилення етнополітичного розколу у вигляді формування самопроголошених квазідержавних утворень на Сході України; неоголошена, неофіційна (гібридна) війна з Російською Федерацією, яка підтримує функціонування ДНР та ЛНР. Упродовж пострадянського періоду історії України ці прояви етнополітичної нестабільності перебували в латентному стані і не становили такої загрози для етнополітичної безпеки та територіальної цілісності держави, як на нинішньому етапі державотворення. Усі ці виклики є взаємопов'язаними і не можуть бути вирішені окремо одне від одного. Вони оформилися в цілу систему викликів етнополітичній безпеці держави, яку слід так само системно і комплексно нейтралізувати для стабілізації етнополітичної ситуації в Україні.

Ситуація найбільше ускладнюється втручанням зовнішнього фактора – участю в дестабілізації сусідньої держави Російської Федерації, яка є набагато потужнішою, впливовішою, ніж Україна. Влада України не приховує, що проблему внутрішньої етнополітичної нестабільності, яка виникла після повалення влади колишнього Президента України В. Януковича, можна було б вирішити за кілька місяців. Однак участь військ Російської Федерації у конфлікті на боці сепаратистських утворень – ДНР та ЛНР у вигляді фінансової, інформаційної та збройної допомоги унеможлиблює нейтралізацію цієї системи викликів етнополітичній безпеці виключно внутрішніми засобами. Як справедливо помітив прем'єр-міністр України під час візиту до Берліна «у нас (України) є всі можливості для стабілізації ситуації в країні, але ця стабілізація залежить від позиції однієї з сусідніх з Україною країн (Російської Федерації)» [79].

Досліджуючи проблему стабілізації етнополітичної ситуації в Україні доцільно скористатися доробком українських етнополітологів, який дозволить проаналізувати та систематизувати механізми етнополітичної стабілізації. Серед них концепція самоорганізаційних засад етнополітичного організму, запропонована Ю. Римаренком, С. Римаренком та Л. Шклярем [80]. Нагадаємо, що

---

79 Яценюк впевнений, що стабілізація ситуації в Україні залежить і від Росії [Електронний ресурс] / Дзеркало тижня. – Режим доступу: http://dt.ua/POLITICS/yacenyuk-vpevneniy-scho-stabilizaciya-situaciyi-v-ukrayini-zalezhit-i-vid-rosiyi-144154_.html.

80 *Етнодержавознавство*. Теоретико-методологічні засади [підручник] / Ю. І. Римаренко, Л. Є. Шкляр, С. Ю. Римаренко. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 52.

вчені стверджують, що етнонаціональні спільноти інтегровані у вигляді певних етноорганічних систем, що існують на засадах самоорганізації. До таких систем дослідники зараховують державу як найвищий рівень етносамоорганізації. Це означає здатність системи до стабільності та розвитку, її поступової видозміни шляхом еволюції й адаптації до умов довкілля та реалій життя. З цього випливає, що держава як етнополітична система може за рахунок внутрішніх ресурсів стабілізувати ситуацію всередині. Іншими словами, забезпечення етнополітичної безпеки передбачає корекцію, нейтралізацію негативних тенденцій, які потенційно чи реально загрожують етнополітичній стабільності та розвитку. Однак у випадку зовнішнього втручання таких ресурсів виявляється недостатньо, тому державі доводиться звертатися до міжнародної спільноти за допомогою. Саме така ситуація склалася в Україні внаслідок сепаратизації регіонів (Автономної Республіки Крим, Луганської та Донецької областей) за сприяння та втручання Російської Федерації.

Якщо проаналізуємо одну з класифікацій загроз національній безпеці держави, то зауважимо, що за сферами походження виклики поділяють на екзогенні (джерело дестабілізації системи лежить поза її межами) та ендогенні (джерело дестабілізації системи у ній). Легітимна влада держави у більшості випадків спроможна нейтралізувати ендогенні загрози. І, власне, на них була спрямована вся увага етнонаціональної політики України впродовж останніх десятиліть. Загроза втручання інших держав під надуманим етнополітичним приводом вважалася гіпотетичною і не знайшла відображення в жодному документі сфери етнонаціональних відносин. Такої позиції дотримувалися й науковці. Зокрема Н. Ціцуашвілі, що вивчає внутрішні (викликані сукупністю внутрішніх етнополітичних факторів) та зовнішні (викликані переважно діяльністю інших держав) загрози етнополітичній безпеці, кілька років тому був переконаний, що головними викликами для України в найближчому майбутньому стануть лише внутрішні виклики[81]. Однак ситуація кардинально змінилася: внутрішні етнополітичні проблеми стали приводом для зовнішнього втручання.

Таким чином, із точки зору забезпечення етнополітичної складової національної безпеки, захисту територіальної цілісності та суверенітету Україна виявилася не готовою до військового втручання інших держав. Зауважимо, що збройна підтримка ДНР та ЛНР Російською Федерацією стала кульмінацією такого втручання. Їй передували інформаційний, політичний, економічний тиск, які були провісниками захоплення українських територій, але на які українська влада і суспільство не звертали уваги. Інформаційний тиск знаходив відображення у коментарях російського МЗС та політиків щодо внутрішньої політики України (начебто утисків російської мови та російськомовного населення). Політичний – у намаганнях заблокувати європейський вектор зовнішнього політичного і економічного розвитку України, у висуванні своїх вимог та поправок до Угоди про асоціацію між Україною з ЄС із російського боку. Економічний – у забороні ввезення українських товарів на територію РФ під надуманими приводами, у

---

81 Ціцуашвілі Н. Етнополітична безпека: внутрішні виклики в умовах поліетнічності. *Політологічний вісник*. 2011. Вип. 53. С. 273.

політизації постачання енергоносіїв з РФ до України. Всі ці види тиску містили ознаки втручання сусідньої держави у справи суверенної України та дестабілізації ситуації в ній. Однак ні політики, ні науковці не могли припустити, що Російська Федерація вдасться до відкритого збройного вторгнення в Україну, що розпочалося з анексії Криму 1 березня 2014 року.

Україна вдалася до низки ендегенних політичних та правових механізмів стабілізації етнополітичної ситуації – діалогу з населенням охоплених сепаратизмом територій, децентралізації влади, визнання права російської мови на особливий статус (шляхом відмови від скасування Закону України «Про засади державної мовної політики»). Однак ендегенних механізмів виявилось недостатньо. Тому Україна звернулася до міжнародної спільноти з проханням про допомогу, запровадження санкцій та обмежень проти РФ та засудження збройної агресії РФ в Україні. Спочатку міжнародна спільнота за участі України намагалася вести переговори з РФ, однак країна продемонструвала, що не має наміру виконувати жодних угод. Перші, так звані Женевські домовленості, досягнуті 17 квітня 2014 року у результаті чотиристоронніх переговорів представників Росії, США, ЄС та України, Росією виконані не були. Канцлер Німеччини А. Меркель зазначила, що тоді як Україна зробила цілу низку кроків для реалізації Женевської угоди, російської підтримки цього документу, яка вплинула б на сепаратистів в Україні, не спостерігалося [82]. Нагадаємо, що Женевські угоди передбачали перші кроки щодо деескалації напруженості, стабілізації ситуації, зокрема утримання від насильства, звільнення захоплених будівель в Україні, роззброєння незаконних формувань, амністію протестувальників, що не вчинили тяжких злочинів.

Оскільки переговори виявилися неефективним механізмом впливу на РФ, західні держави вдалися до міжнародно-правових санкцій. Актуальність вивчення міжнародних санкцій як механізму забезпечення етнополітичної стабільності обумовлюється відсутністю ґрунтовних наукових робіт з цієї проблематики. Міжнародне право визначає їх як засоби, що застосовуються міжнародними організаціями або державами до держав, які здійснили міжнародні правопорушення [83]. Міжнародно-правові санкції є формою міжнародно-правової відповідальності, дозволеного примусу в міждержавних стосунках. За допомогою санкцій відновлюють порушені права та домагаються відшкодування завданих збитків. Санкції можуть застосовуватися лише у відповідь на правопорушення і цим вони відрізняються від неправомірного застосування сили в міжнародних відносинах і правомірних превентивних примусових заходів. Їх мета полягає у відновленні порушеного механізму міжнародно-правового регулювання. Держави запроваджують санкції індивідуально, колективно і за допомогою міжнародних організацій. У зв'язку з етнополітичним конфліктом в Україні було запроваджено всі форми санкцій.

---

82 *Росія* не виконує Женевські домовленості [Електронний ресурс] / Радіо свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/меркель-росія-не-виконує-женевські-домовленості/25362818.html>.

83 Міжнародне право / за ред. М. Буроменського. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 329.

США, ЄС, Канада, Японія та інші держави запровадили перший рівень санкцій – персональні санкції проти конкретних осіб через їх дії, спрямовані на шкоду територіальній цілісності, суверенітету й незалежності України. Це були очільники самопроголошених керівних органів («урядів», «парламентів») сепаратистських угруповань на Донеччині й Луганщині. З моменту оголошення санкцій були встановлені обмеження на в'їзд до Євросоюзу і заморожено можливі активи цих осіб на його території. Однак перший рівень санкцій не мав відчутного ефекту – адже вищезгадані особи є переважно маргіналами або кадровими військовими РФ, що не подорожують до країн Заходу та не тримають активів там. Вимоги Заходу були такими: гарантоване двостороннє припинення вогню під контролем ОБСЄ, повернення під контроль Києва всього кордону з Росією і звільнення всіх заручників.

З часом санкції першого рівня були поширені на оточення російського Президента В. Путіна. Під їх дію потрапили глава ФСБ РФ, секретар Ради безпеки РФ, екс-прем'єр-міністр М. Фрадков, лідер партії «Єдина Росія», Президент Чечні та інші. Оскільки Російська Федерація не виконала вимог міжнародної спільноти та продовжувала дестабілізувати ситуацію в Україні, Рада Європейського Союзу перейшла до другого рівня санкцій – затвердила розширений список, під дію якого потрапили не лише фізичні, а юридичні особи, що несуть відповідальність за дії проти територіальної цілісності України. Аналогічно вчинили і США. Після збиття сепаратистами малазійського пасажирського літака 17 липня 2014 року за допомогою російської зброї США оголосили про посилення санкцій проти Росії. Вони були поширені на низку компаній оборонного сектора, а також на «Новатек», «Роснефть», «Внешэкономбанк», «Газпромбанк» [84]. Президент США Б. Обама обґрунтував посилення санкцій тим, що Росія не зробила жодних кроків із деескалації конфлікту на Сході України.

Оскільки поставленої мети – стабілізації етнополітичної ситуації в Україні, припинення військового втручання РФ – ці екзогенні механізми міжнародного впливу не досягли, 29 липня 2014 року Євросоюз ухвалив рішення про введення санкцій третього рівня, спрямованих на обмеження секторального співробітництва з Російською Федерацією, що стосуються енергетичного, фінансового секторів, продукції військового та подвійного призначення. За словами Х. Ромпея та Ж. Боррозу, посилення санкцій було покликане ускладнити російським державним фінансовим установам доступ до ринків капіталу ЄС, накласти ембарго на торгівлю зброєю, встановити заборону на експорт товарів подвійного призначення для військових користувачів. Президент Європейської Комісії та Президент Європейської Ради підкреслили у спільній заяві, що «санкції надсилають лідерам РФ потужний сигнал: дестабілізація України, або будь-якої іншої європейської країни коштуватиме чимало вашій економіці» [85].

---

84 США розширили санкції проти РФ [Електронний ресурс] / Відео – 24. – Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?ssha_rozshirili_sanktsiyi_proti_rf&objectId=469645.

85 У ЄС пояснили санкції проти РФ: «насилля виходить з-під контролю» [Електронний ресурс] / Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/07/29/7033375/>.

ЄС і США планували посилення санкцій проти Росії, якщо вона не припинить підтримувати сепаратистів та дестабілізувати ситуацію в Україні. Більшість держав Заходу впевнені в ефективності санкцій проти держави, що порушує суверенітет на недоторканність інших держав. Зокрема, Президент США припустив, що домовленість про перемир'я була досягнута в Мінську (Білорусь) виключно завдяки санкціями проти Росії [86]. Західні політики переконані, що без санкцій, без підтримки міжнародної спільноти масштаби дестабілізації ситуації, вторгнення Росії в Україну були б набагато більшими. Втрати російської економіки від санкцій оцінюються в \$200 млрд. за три роки. Це ціна, яку Росія платить за дестабілізацію в Україні та підтримку сепаратизму.

Росія намагалася протидіяти міжнародному тиску, використовуючи власні важелі в ЄС та переконуючи в неефективності санкцій, адже вони означають також втрати і збитки для економік країн Заходу. Зокрема, депутат Європейського парламенту від Латвії А. Мамікін звернувся до президента Європейської Комісії з проханням анулювати санкції проти Росії. Політик апелював до того, що ситуація з санкціями веде у глухий кут, адже лідери західних країн запроваджують їх ціною добробуту власних громадян [87]. На неефективність санкцій вказав також прем'єр-міністр Угорщини, назвавши їх самообманом. Політик вважає, що конфлікт в Україні можна вирішити лише шляхом переговорів або збройного протистояння [88]. Надати ж військову підтримку Україні країни Заходу відмовилися, намагаючись запобігти ескалації військового конфлікту між Україною та Росією.

Окрім ЄС та США санкції ввели Канада, Японія, Норвегія, Швейцарія, Австралія, Нова Зеландія, загалом – 41 країна. Наразі офіційна позиція Західних держав одна – санкції проти Росії зберуться до повного виконання Мінських угод. У випадку ескалації етнополітичного конфлікту на Сході України за втручання Російської Федерації західні партнери України готові до посилення санкцій проти держави-агресора. Україна категорично проти перегляду або послаблення санкцій проти Росії. «Для того, щоб (Євросоюзом) розглядалася можливість повного зняття санкцій з Росії та повернення до політики «відносин як зазвичай», потрібно не лише завершення окупації та дестабілізації Росією Криму та Донбасу, але також згода Росії на повну компенсацію всіх збитків, нанесених Україні, у відповідності до міжнародно визнаної практики», – наполягає МЗС України [89].

В позиційному документі зовнішньополітичного відомства України, підготовленому до засідання Ради ЄС у закордонних справах та направленому

---

86 *Обама* впевнений, що домовленість про перемир'я досягнута завдяки санкціям проти РФ [Електронний ресурс] / Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/118544>.

87 *У Європарламенті* «п'ята колона» просуває скасування санкцій проти Росії [Електронний ресурс] / ТСН. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/u-yevroparlamentu-p-yata-kolona-prosuvaye-skasuvannya-sankciy-proti-rosiyi-363778.html>.

88 *Прем'єр* Угорщини: санкції щодо Росії – самообман [Електронний ресурс] / ТВі. – Режим доступу: http://tvi.ua/new/2014/09/01/premyer_uhorschyny_sankciyi_schodo_rosiyi___samoobman.

89 *Київ* лобіює нові умови скасування санкцій – компенсація Москвою збитків [Електронний ресурс] / Європейська правда. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/01/19/7029790/>.

всім главам МЗС країн ЄС стверджується, що оскільки до запровадження санкцій призвело порушення Росією міжнародного права, тому підставою для їх зняття має бути відновлення чіткого дотримання міжнародного права з боку РФ. Натомість поступки щодо санкцій означатимуть готовність ЄС на поступки у питаннях дотримання міжнародних принципів – суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Україна вважає, що це призведе до заморожування конфлікту на Донбасі та відкладення кримської проблеми на тривалий термін.

Санкції ЄС та США критикуються як неефективні, вважаються надзвичайно вузькими та вибіркковими, а тому не здатними вплинути на прийняття рішень у Москві. Не випадково міністр закордонних справ Росії С.Лавров запевнив, що санкції не змусять Кремль відмовитися від свого нинішнього курсу. МЗС Росії підтвердило, що міжнародні обмежувальні заходи не змінять «принципову позицію Росії». Утім, західні та українські політики в цілому переконані, що санкції проти Росії працюють, однак необхідно посилити політичний та дипломатичний тиск на Москву. Авторитетний політолог і радник кількох президентів США, З. Бжезинський, вважає, що якби не санкції ЄС та США Росія цілком би ліквідувала незалежність України та відтворила б подібний сценарій в інших державах пострадянського простору, зокрема в країнах Балтії. За його словами, наразі на кону стоїть стабільність Європи, недоторканість кордонів і право кожної держави на вільний вибір [90]. Про дієвість санкції свідчить те, що прем'єр-міністр Росії офіційно визнав, що російська економіка таки зазнала значних втрат через запроваджені Заходом санкції. «Економічні санкції працюють. Російська економіка страждає, страждають і громадяни Росії від цих змін в економіці. Незмінною залишається поведінка Росії», – також вважає Верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ та політики сусідства Ф. Могеріні [91].

Лідери західних країн неодноразово підкреслювали, що обмежувальні заходи проти Росії викликані грубими порушеннями міжнародного законодавства, анексією Криму і участю Росії у бойових діях на Сході України і прогнозують їх збереження. Тим часом російський Президент переконаний, що політика Росії стосовно України не порушує міжнародне право, а санкції – це не що інше, як спроба Заходу стримати розвиток Росії, а не реакція на анексію Криму. Тому В. Путін взагалі закликав відмовитися від використання санкцій у світовій економіці [92]. Російські громадяни не надто переймаються міжнародними санкціями проти Росії, як засвідчують опитування громадської думки. Зокрема, 58% опитаних не хвилює міжнародна ізоляція Росії у зв'язку з її позицією по Україні; 56% росіян із приводу політичних і економічних санкцій Заходу щодо РФ не переживають. Лише 41% це певною мірою турбує. «Велика частина людей не стежить за курсом

---

90 *Brzeziński chwali sankcje wobec Rosji, która eskaluje konflikt* [Електронний ресурс] / Onet. Wiadomości. – Режим доступу: <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/brzezinski-chwali-sankcje-wobec-rosji-ktora-eskaluje-konflikt/zqdph>.

91 *Europe is united on Russia, says EU foreign affairs chief* [Електронний ресурс] / CNN. – Режим доступу: <http://edition.cnn.com/videos/world/2015/01/22/intv-amanpour-federica-mogherini-russia-europe-security.cnn>.

92 *Путин: западные элиты хотят видеть Россию «нищей с протянутой рукой»* [Електронний ресурс] / РИА Новости. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/04/26/7033266/>.

долара і не залучена до економічного порядку денного. Громадяни бачать, що ціни на продукти ростуть, але не завжди пов'язують це із санкціями або зовнішньою політикою Росії», – пояснюють соціологи Левада-центру[93]. Згідно з даними соціопитування, 48% респондентів відзначають, що санкції США і ЄС призвели до незначного погіршення економічної ситуації в Росії; 18% переконані, що санкції взагалі на російську економіку не впливають; тоді як 29% опитаних вважають, що санкції значно нашкодили економічній ситуації в країні.

На суб'єктивний характер цих настроїв вказують дані економічних аналітиків. За підрахунками МВФ Російська економіка може втратити на санкціях до 9% ВВП. «Тривале збереження санкцій може призвести до кумулятивних втрат в обсязі виробництва в середньостроковій перспективі до 9% ВВП, враховуючи, що зменшення накопичення капіталу і передачі технологій веде до послаблення продуктивності, яка й так знижується», – наголошується в у звіті МВФ за підсумками щорічних консультацій з Росією [94]. Для мінімізації негативного впливу санкцій Фонд рекомендував Росії зменшити втручання держави в економіку, поліпшити захист прав власності та стимулювати конкуренцію. МВФ підтвердив свій прогноз щодо скорочення російської економіки на 3,4% в поточному році, передбачивши незначне зростання в 2016 році на 0,2%. Однак РФ не поспішає виконувати рекомендації як МВФ зокрема, так і Заходу в цілому.

Росія у відповідь запровадила симетричні санкції проти України та країн Заходу, що стосуються обмеження постачання багатьох видів продукції. За прогнозами українського прем'єр-міністра Україна може втрачати \$7 млрд. на рік у зв'язку із агресивною економічною політикою Росії. Прем'єр-міністр повідомив, що Україна готує нові позови проти Російської Федерації про відшкодування збитків, спричинених агресією щодо України в межах плану дій «Відновлення України». План передбачив також запровадження санкцій проти російських громадян і підприємств, які підтримують агресію Росії проти України [95].

Україна також використала санкції як екзогенний механізм впливу на Росію, яка є головним чинником етнополітичної стабільності в Україні. Взагалі, як зауважує О. Шевчук, оскільки політика санкцій стає інструментом зміщення балансу сил на регіональному і глобальному рівнях, чинником формування ієрархії у світовому порядку XXI столітті, через це вчасне і виважене реагування вітчизняним МЗС на експлуатацію санкційної політики провідними світовими акторами дозволить Україні виступати активним суб'єктом у цих процесах й надаватиме українському чиннику системоформуючого характеру у сучасних міжнародних координатах [96]. Що в свою чергу допоможе якнайкраще відстоювати власні національні інтереси і запобігати ймовірним ризикам, – підкреслює дослідник. В свою чергу Ю. Седляр стверджує, що переосмислення

---

93 Горяшко С. Последствия санкций заметили не все. *Коммерсант*. 2015. №134. С.3.

94 *Cheaper Oil And Sanctions Weigh On Russia's Growth Outlook* [Електронний ресурс] / International Monetary Fund. – Режим доступу: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2015/CAR080315B.htm>.

95 Арсеній Яценюк представив План дій «Відновлення України» [Електронний ресурс] / Урядовий портал. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247573239&cat_id=244276429.

96 Шевчук О. Рецензія на монографію: Седляр Ю. О. Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 87. С.425.

західного досвіду здійснення політики санкцій дозволить Україні у подальшому прогнозувати виклики як внутрішньополітичного, так і зовнішньополітичного характеру, а значить робитиме з України конкурентоспроможного і стабільного гравця на світовій сцені [97].

Утім, Україна застосувала санкції для протидії дестабілізації пізніше від міжнародної спільноти, лише після введення третього рівня санкцій Кабінет Міністрів підготував Проект Закону України № 4453а від 08.08.2014 «Про санкції», що був проголосований Верховною Радою. У Законі зазначається, що з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, її економічної самостійності, а також запобігання порушенню чи відновленню порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави можуть застосовуватись спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції).

Нормативно-правовим актом впроваджуються 29 видів санкцій, серед яких найважливішими є: блокування активів; обмеження торговельних операцій; припинення транзиту ресурс та перевезень територією України; запобігання виведенню капіталів за межі України; зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів; заборона участі у приватизації; заборона або обмеження ретрансляції теле- та радіоканалів, припинення діяльності засобів масової інформації, в тому числі, в мережі Інтернет; припинення дії торговельних угод; заборона діяльності партій, рухів та інших громадських об'єднань та фондів; припинення дії міжнародних договорів [98].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про санкції» рішення про застосування, скасування та внесення змін до санкцій приймається РНБО та вводиться в дію указом Президента і є обов'язковим до виконання. Політико-правовий аналіз документу свідчить про посилення ролі Ради національної безпеки та оборони, однак слід враховувати, що саме РНБО стала координаційним центром врегулювання конфлікту, ведення АТО, стабілізації етнополітичної ситуації в державі. Згідно з профільним Законом РНБО є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України, на який покладено функції координації та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час та в умовах воєнного або надзвичайного стану, та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України [99].

Пропозиції щодо застосування санкцій вносяться Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Національним банком України, Службою безпеки України. Санкції можуть застосовуватись з боку України щодо іноземної держави, іноземної юридичної чи фізичної особи,

---

97 *Седляр Ю. О.* Міжнародні санкції у світовій політиці: теорія і практика. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2013. С. 5.

98 *Проект Закону України №4453а від 08.08.2014 «Про санкції»* [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51915.

99 *Закон України «Про Раду національної безпеки та оборони України»* // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – N 35. – ст.237.

громадян України, юридичних осіб, створених за законодавством України, а також інших суб'єктів (ст. 1). Застосування санкцій не виключає інших заходів захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави.

Відповідно до ст. 3 нормативно-правового акту підставами для застосування санкцій є дії іноземної держави, іноземної юридичної чи фізичної особи, інших суб'єктів, які створюють реальні та потенційні загрози національним інтересам, національній безпеці, суверенітету і територіальній цілісності України, її економічній самостійності та/або порушують права і свободи людини і громадянина, інтереси суспільства та держави, призводять до окупації території, експропріації чи обмеження права власності, завдання майнових втрат, створення перешкод для сталого економічного розвитку, повноцінного здійснення громадянами України належних їм прав і свобод.

Перші санкції України проти Росії обмежували в'їзд до України окремих фізичних осіб, лише восени 2015 року проти держави-агресора, її громадян та юридичних осіб, причетних до дестабілізації ситуації в Україні були застосовані реальні санкції. 16 вересня Президент України Указом №549/2015 «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» ввів у дію новий етап санкції, прийнятих рішенням РНБО від 2 вересня. На відміну від попередніх санкцій, які обмежували в'їзд в країну окремих громадян, санкції стосуються 388 фізичних і 105 юридичних осіб. До переліку фізичних осіб потрапили громадяни Росії, України, представники самопроголошених ДНР і ЛНР, а також громадяни низки європейських країн та Ізраїлю. Серед офіційних осіб РФ – міністр оборони С. Шойгу, начальник Генштабу генерал В. Герасимов, командувач ВДВ В. Шаманов, голова Думи С. Нарішкін, голова Конституційного суду В. Зорькін, глава Чечні Р. Кадиров, дитячий омбудсмен П. Астахов і низка депутатів Держдуми [100]. Крім того, до санаційного переліку увійшли ідеологи російської пропаганди в ЗМІ: гендиректор інформагенції «Росія сьогодні» Д. Кисельов, голова холдингу «Червона зірка» О. Піманов, головний редактор журналу «Експерт» В. Фадєєв і низка російських журналістів. А також академік РАН С. Глазєв, співак Й. Кобзон, академік В. Пивоваров, актриса В. Теличкіна [101]. Санкції передбачають блокування активів, тимчасові обмеження користування належним їм майном, запобігання вивезенню капіталів за межі України, а також візові обмеження [102].

---

100 Указ Президента України №549/2015 від 16.09.2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/549/2015>.

101 Україна запровадила масштабні санкції проти Росії [Електронний ресурс] / BBC Ukrainian. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/09/150916_poroshenko_russia_sanctions_hk

102 Указ Президента України №549/2015 від 16.09.2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/549/2015>.

До переліку юридичних осіб потрапили російські авіакомпанії – «Аерофлот» та «Трансаеро». 25 вересня Уряд України заборонив польоти російських авіакомпаній до України, а також транзитні польоти через український повітряний простір з товарами військового призначення, російськими військовими та невідомими вантажами. У санкційний список також потрапили телекомпанії «НТВ», «Перший канал», телеканали «РТР-Планета» та «Росія-24»; громадські організації, наприклад, «Всевелике військо Донське», батальйони «Зоря», «Кальміус», «Смерть», а також рух «Новоросія».

В 2016 році міжнародна спільнота дійшла висновку про те, що міжнародні санкції є єдиним альтернативним інструментом тиску на Росію через її дестабілізаційні дії в Україні, тому вирішила їх продовжити. Зокрема Рада ЄС у продовжила економічні санкції проти Росії ще на півроку до 1 січня 2017 року, оскільки Російська Федерація не продемонструвала необхідного прогресу у виконанні Мінських угод. Президент України наголосив, що міжнародні санкції спрямовані спонукати Росію виконувати взяті на себе в межах Мінських угод зобов'язання. «Це потужна мотивація для того, щоб росіяни сідали за стіл переговорів і виконували, в першу чергу, безпековий компонент Мінських угод: відведення артилерії, важкого озброєння, звільнення заручників, забезпечення безперешкодного доступу Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ по всій окупованій Росією території», - заявив глава держави [103]. Влада України переконана, що якби не зусилля в цьому напрямку партнерів України, ситуація на Донбасі була значно гіршою.

Таким чином, для стабілізації етнополітичної ситуації, врегулювання етнополітичного конфлікту, що виник внаслідок військового втручання Російської Федерації, Україні за підтримки міжнародної спільноти довелося вдаватися як до ендогенних, так і екзогенних механізмів стабілізації етнополітичної ситуації. Оскільки переговори з РФ засвідчили неефективність з огляду на невиконання цією державою домовленостей, а військова допомога могла б бути розцінена як участь у військовому конфлікті, головним екзогенним механізмом стабілізації ситуації стали міжнародно-правові санкції проти Російської Федерації. Їх ефективність залишається предметом дискусій, однак невідомо, якою б була поведінка держави-порушниці норм міжнародного права і наскільки масштабним був би розмах етнополітичної дестабілізації у випадку їх незастосування [104]. Не випадково, російський Президент повідомив президента Європейської Комісії про те, що міг би взяти Київ за два тижні, якщо захотів би [105].

---

103 Якби не санкції, ситуація на Донбасі була б значно гіршою – Порошенко [Електронний ресурс] / NEWS-UA.TODAY. – Режим доступу: <http://news-ua.today/exe/user.cgi?mode=onenews&sub=show&idnews=48160232>.

104 Асланов С.А. Ендогенні та екзогенні механізми стабілізації етнополітичної ситуації в Україні: міжнародно-правові санкції. *Держава і право: збірник наукових праць*. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2014. №65. С. 362- 370.

105 *Італійські ЗМІ: Путін заявив Баррозу, що візьме Київ «за два тижні»* [Електронний ресурс] / УНІАН. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/957841-italiyski-zmi-putin-zayaviv-barrozu-scho-vizme-kijiv-za-dva-tijni.html>.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ (СТУДЕНТСТВА) В СУСПІЛЬСТВІ

The scientific article analyzes and explores the notion of "socialization", which has more than a century-long history of existence and has no unambiguous interpretation among various representatives of psychological science. It also sheds the light on the social status of youth in terms of the impact on the formation of the identity of modern student youth. This fact predetermines the need for the theoretical understanding of this topic and the relevance of this article. To implement the research objective, the main directions of the influence of socialization institutes on the process of formation of the personality of youth in society, as well as the emphasis on early socialization, were substantiated and identified.

Постановка проблеми. У демократичному політичному просторі принципово нового змісту набуває процес впливу особистості на суспільство. Складні і швидкозмінні реалії розвитку сучасного світу кладуть перед суспільством завдання залучення особистості до соціального буття, тобто її соціалізації, яка охоплює усі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні норми, завдання, цінності, соціальні уміння, досвід (властиві суспільстві і соціальним групам) і навички спілкування, через які індивід може бути повноправним членом суспільства.

Метою даної статті є цілісний аналіз теоретичних основ обґрунтування інститутів соціалізації: сім'я, освіта, культура, мистецтво, релігія та інше, а також аналіз соціального фактору самоідентифікації молоді та вплив на формування свідомості індивіда в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «соціалізація», з понад столітньою історією існування не має однозначного трактування у колі представників психологічної науки. Пов'язану з ним галузь соціального знання почали розробляти Г. Тард і Ван Женнеп. Так Г. Тард використовував його для позначення процесу входження індивідуума до нації, народу, суспільства шляхом універсального засобу наслідування [1, с. 370]. Проблема соціалізації дискутувалася А. Валлоном і Ж. Піаже. Наприкінці 60-х років ХХ століття проблема соціалізації стала виступати як міждисциплінарна і увага до неї підсилилася з боку спеціалістів різних наук: психологів, філософів, соціологів і педагогів. В цей період вийшло ряд робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників, в яких обговорюється питання «соціалізації», яке тлумачиться досить розширено як в буденному лексиконі, так і в науковому. Як зазначав Д. Бернал, дуже важко локанічно дати визначення явищу «соціалізація», так як має багато сторін, форм, видів, які змінюються в процесі його розвитку [2, с. 734]. Ще однією з причин труднощів визначення цього явища є те, що форми і механізми соціалізації зазнали змін в історичному спектрі. Поняття «соціалізація» деякі автори, до прикладу Б. Д. Паригін, трактують, як процес «входження індивіда в соціальне середовище, пристосування до нього, присвоєння певних ролей та функцій» [3, с. 533]. Інші

вважають, що це «засвоєння індивідом соціального досвіду, в ході якого утворюється конкретна особистість», як з позиції І. С. Кона [4, с. 336]. Б. Г. Ананьєв трактує соціалізацію, як процес формування людини як особистості, її соціального становлення, включення особистості у різні системи соціальних відносин, інституцій і організацій, засвоєння людиною знань, норм поведінки тощо, що склалися історично [5]. На думку Т. Шибутані це процес безперервної адаптації живого організму до його оточення, як формування здатності передбачати реакції інших людей і пристосовуватись до них [6, с. 544].

Виклад основного матеріалу. Живі організми складають природну ієрархію. Усе їхнє різноманіття можна розташувати на шаблях видів від найпростіших до найскладніших. Тому чим складніший організм, тим довше доводиться йому пристосовуватися до навколишнього середовища. Найдовшим є період підготовки до дорослого життя у людини. Раніше вважалося, що він обмежується дитинством, сьогодні в нього потрібно включити період юності і молодості. Третину свого життя людина навчається жити у світі суспільних відносин – в найскладнішому з існуючих світів. Хоча останнім часом фахівці прийшли до думки, що людина навчається і переучується усе своє життя. Так і вимоги сучасного суспільства. Цей процес одержав назву соціалізації.

Взагалі, соціалізація особистості починається з перших років життя і закінчується періодом громадської зрілості людини, хоча права й обов'язки, набуті нею, не говорять про те, що процес соціалізації відбувся: по деяких аспектах він продовжується все життя, про що стверджують багато психологів і соціологів. Соціалізація - процес становлення особистості, поступове засвоєння нею вимог суспільства, придбання соціально значимих характеристик свідомості й поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством. З. Фрейд виділив психологічні механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому і провини. Т. Парсонс і С. Бейлз застосовували поняття, введені З. Фрейдом до теорії соціальної дії та соціальних систем. Вони визначають імітацію як процес, за допомогою якого засвоюються специфічні елементи культури, особливі знання, уміння, обряди і т. д. А ідентифікація означає внутрішнє освоєння цінностей людьми і уособлює процес соціального навчання [7, с. 25-67].

Також, соціалізація особистості припускає, що об'єктом дослідження є не одна чи декілька, а весь комплекс суспільних якостей людини в їхній тісній взаємодії. Вони охоплюють усю сукупність рис свідомості і поведінки: вихованість, культуру, прагнення жити за законами краси, знання, переконаність, працьовитість, фізичну підготовку тощо. Соціалізація особистості – одне з перших питань, що постають у суспільстві у процесі підготовки молоді до трудового життя. Формування особистості – складний процес залучення особистості до соціального буття, тобто її соціалізації. Соціалізація охоплює усі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання та норми, що дозволяють йому бути повноправним членом суспільства. Соціалізація включає стихійні та спонтанні процеси, які впливають на формування особистості [8, с. 192].

Соціалізація особистості людини – це процес і результат засвоєння позитивного досвіду попередніх поколінь. Цим поняттям визначають засвоєння

соціальних умінь і навичок спілкування, різних соціальних ролей, стереотипів, установок, придатних для успішної життєдіяльності, стилю поведінки. Інститутом соціалізації є сім'я, освіта, культура, мистецтво, релігія та інше. Саме сім'я є основним інститутом соціалізації і не тільки дитини, але і його батьків, близьких родичів та сусідів. Саме в сім'ї діти засвоюють основні уміння, соціальні знання та навички, необхідні для життя у суспільстві, а дорослі демонструють приклади соціально-поважної й морально-етичної поведінки, готовності до співробітництва, злагоди, гармонії жити й працювати разом, забезпечувати свої соціальні, моральні, духовні та матеріально-економічні потреби. За допомогою освіти дитина пристосовується до цінностей у даному суспільстві, а дорослий навчається адаптуватись до різних змін. Він адаптується до життя у суспільстві через засвоєння правил поведінки, присвоєння досвіду міжособистісних відносин, культури мовлення. Культура – це середовище, яке вирощує й формує особистість через мистецтво, музику, літературу. Культура як соціальний інститут, який вбирає усі створені людиною матеріальні та духовні цінності, є основним джерелом освіти, навчання й виховання. Релігія як соціальний інститут, який презентує складне суспільне явище, яким є віра чи недовіра у вищий розум, розкриває єдність усіх з усіма, що логічно вимагає добродійності, довіри, сподівань, надії на краще. Середовище – це комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на розвиток [9, с. 53-55].

Нові, реальні обриси особистості – це духовно розвиненої, культурної та політично вільної, ідеологічно відповідальної перед собою та суспільством людини. Зокрема, Ю. А. Замошкін, характеризуючи суспільний рівень члена громадянського суспільства, підкреслює: «... саме особистість, яка глибоко засвоїла та зробила мотивом власної поведінки ідеали свободи й самостійності індивіда... проявляє особливу готовність виступати ініціатором та учасником колективних дій, котрі організуються знизу на засадах суцільно добровільної участі, які спрямовані на практичну реалізацію конкретних інтересів і прагнень даної особистості й спираються на співпадіння цих інтересів та інтересів інших людей» [10, с.13].

Взагалі соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей декількома моментами. Соціалізація перших скоріше змінює зовнішню поведінку та розрахована на те, щоб допомогти людині набути визначені навички, у той час як соціалізація дітей формує ціннісні орієнтації в більшій мірі має справу з мотивацією поведінки. Політичні зміни, що відбувалися на початку 90-х років ХХ століття, призвели до утворення ряду нових незалежних держав, що так або інакше об'єднані демократичним принципом, який супроводжується проявами нових якостей суспільного та політичного життя. Наслідком даних процесів стало формування індивіда, котрий із пасивного об'єкта суспільних відносин перетворюється на активного суб'єкта політичного процесу. Революційні зміни в сучасному суспільстві особливо позначились на студентській молоді і виявилось, що суспільство не готове було до такого сильного і могутнього молодого покоління, з таким суперечливим і непередбачуваним мисленням і поведінкою. Тож, дана поведінка свідчила, що молодь — одна з найбільш соціально-незахищених і занедбаних спільнот нашої країни, що молодіжне

середовище роздирається різновекторними проблемами, що питома вага цих проблем, існування яких ігнорувалося, вже давно перевищила критичну масу і загрожує соціальними вибухами.

Соціалізація молоді та студентства виступає важливою складовою державної молодіжної політики. Хоча молодіжна політика держави сама повинна бути компонентом загальної цілісної концепції розвитку цього суспільства. хоча ця концепція лише готується, що і є специфікою сучасних державотворчих процесів в Україні. Натомість сьогодні основні законодавчі документи державної молодіжної політики в Україні уже прийняті, і це створює певні труднощі в реалізації молодіжної політики. Так як пріоритети держави ще не визначені або чільне місце серед них посідає розвиток економіки.

Студентська молодь представляє собою не тільки спільноту певного віку, але й специфічне соціально-демографічне утворення. Характеризується, з одного боку, властивими йому психолого-фізіологічними особливостями, навчальної підготовкою і включенням в суспільне життя, в соціальні механізми, а з іншого боку – студентство є особливою субкультурою, безпосередньо взаємодіючою з соціо-духовним середовищем, в якому воно живе і реалізує свої потреби.

В силу свого віку, фізичного потенціалу, духовних сил і нереалізованих можливостей, враховуючи соціально-демографічні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, студентство є, і завжди залишатиметься перспективною частиною суспільства. Тому студентство – це, як правило, молодь, яку відрізняють від інших верств і прошарків населення за наступними критеріями: віковими, соціальними, психологічними, а часто і духовними. Незважаючи на це, слід зауважити, що специфіка молоді як об'єкта соціології полягає в тому, що процеси, що відбуваються в її середовищі, мають набагато більшу соціальну значимість, ніж серед людей, що належать до інших верств і вікових груп. Невідповідність між біологічним, соціальним та психологічним віком у цьому контексті здається визначальним і є предметом дослідження педагогіки, вікової психології, соціальної психології, демографії тощо [11, с. 87-91].

Особливість такої соціальної групи, як студентство, розкривається завдяки розумінню її як мобільної групи. Метою діяльності такої групи є організована за певною програмою підготовка до виконання високих професійних і соціальних ролей у матеріальному і духовному виробництві. Студентський вік має свою неповторну специфіку, як будь-яка інша стадія життєвого циклу людини. Ще відомий педагог К. Ушинський вважав період з 16 до 22 років «визначальним», показуючи, що саме в цей час формується світогляд і характер людини [12, с. 119-120].

В радянській соціології вважалось, що рамки молодіжного віку містяться в інтервалі від 16 до 30 років. Однак в останній час все більшого поширення набувають погляди, згідно яких вік молоді своєю нижньою межею сягає 14, а верхньою — 35 років. В основі цього лежить висловлене рядом науковців міркування про пролонгацію (або продовження) часу молодості, досягнення економічної незалежності від батьків та держави, збільшення віку вступу у трудове життя, підготовки молоді до праці. Це відображає об'єктивні процеси в

житті та розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її до трудової практики на більш ранніх етапах, з другого зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, продовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей. Однак, в Законі України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді» записано: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 15 до 28 років. Соціальний вік молодих людей починає випереджати фізіологічний, в зв'язку з нестабільними умовами та кризовими явищами в житті українського суспільства, його радикальними перетвореннями. У зв'язку з цим відбувається дострокове їх «дорослішання». Відбувається інтеграція молодого покоління в структури суспільства та виконання ним соціальних ролей, які до недавнього часу покладалися на старші вікові групи. З іншого боку, світові тенденції соціального розвитку свідчать, що кожне нове молоде покоління в процесі цивілізаційного розвитку повинно опанувати все більший обсяг інформації і знань. Це, в свою чергу, подовжує освітній період та процес соціального становлення молоді. Як наслідок, виконання соціальних ролей у повному обсязі для студентської молоді в часі зміщується. Вікова самосвідомість залежить від напруги в суспільстві, наповненість життя подіями.

Тож, можна зазначити що саме в тій чи іншій мірі, впливає на молодь, на її життєві пріоритети, настрої, інтереси, світовідчуття, а також формують сенс її життєдіяльності: це і вступ до вищого навчального закладу, і відхід від батьківської опіки, нові знайомства, втрата зв'язків і контактів індивіда з попереднім соціальним середовищем, отримання як професійних, так і світоглядних знань під час навчання [13, с. 41-44]. Саме в період вступу до вищої школи здійснюється формування чітких світоглядних орієнтирів, з якими молода людина вступає у свідоме життя.

Адже під час навчання у вищому навчальному закладі відбуваються системні зміни ціннісних орієнтацій, пов'язані, з одного боку, зі становленням характеру та інтелекту особистості, а з іншого – інтенсивним формуванням спеціальних здібностей у зв'язку зі спеціалізацією. Це міркування вдало доповнює соціолог В. Шубкін, який вважає вік з 17 до 25 років доленосним періодом у житті людини [14, с. 56-59].

І дійсно, на нього припадають інтенсивні пошуки свого покликання, такі як: вибір професії, професійне самовизначення, працевлаштування, перехід від книжних романтичних уявлень до зіткнення з реальними інститутами, любов, становлення сім'ї. Все це пов'язане гостротою емоційних переживань, з великою кількістю доленосних рішень, які потрібно прийняти в найкоротший термін.

Неможливо не відмітити, що відмінною рисою у житті студента є перевага колективних форм організації побуту, при яких спілкування зазвичай відбувається за інтересами професійного і духовного розвитку. Цим і визначається вибір об'єктів спілкування, при якому перевага віддається індивідам «еталонних груп»: студентам-старшокурсникам, викладачам, аспірантам, вченим і творчій інтелігенції. Для цього слід враховувати, що студентство користується трьома основними джерелами інформації: а) навчально-виховний процес; б)

функціональне і особисте спілкування в студентському колективі та поза ним; в) ЗМІ (телебачення, радіо, преса, Інтернет) [15, с. 153-167].

Особливо треба зауважити на такий інститут впливу в соціалізації молоді, як ЗМІ та Інтернет. Значні можливості впливу засобів масової інформації на молодь виражається тими обставинами, що їх зміст охоплює весь спектр психологічного впливу в межах від інформування, навчання, переконання до маніпулювання (вплив на рівні почуттів). Плив ЗМІ, а особливо соціальних мереж, носить на стільки всеохоплюючий характер, що на думку деяких науковців, від них залежить технологічний і соціальний прогрес держави в цілому, місце в світовій економіці і економічна конкурентоспроможність країни, ефективна реалізація ролі в міжнародних відносин та розвиток демократичних інститутів. ЗМІ виступають в якості найдоступніших і найбільш впливових механізмів формування особистості. Саме Інтернет, як новий засіб соціальної комунікації, об'єктивно змінює стиль життя багатьох людей, вносить ще більший вклад в знання людини про оточуюче середовище, в процес трансляції і відтворення окремих соціальних норм і цінностей, моделей соціальної поведінки і правил взаємовідносин. Отже ЗМІ є потужним каналом агітаційного і пропагандистського впливу, який має величезне значення в ідейному вихованні суспільства.

Також студентство – це потенційна база кваліфікованих кадрів країни, це молодь, яка навчається у вищих навчальних закладах і є специфічна соціально-демографічна і соціокультурна група населення, яка об'єднує всі навчальні заклади України. Вважається, що за характером своєї діяльності, поглядами, ціннісними орієнтаціями молоді дуже близька до інтелігенції, а точніше до тієї її частини, яку називаємо інтелектуальною елітою і відіграє майже головну роль у продукуванні й трансляції ціннісно-нормативних орієнтацій того чи іншого суспільства. Саме тому важливо досліджувати студентство як двигун розвитку і економічного, і духовного потенціалу українського суспільства, і як резерв формування інтелектуальної еліти. Масове прагнення молоді до здобуття вищої освіти розширює соціальний вектор студентства, тобто тієї соціально-культурної спільності, яка характеризується тільки її властивими рисами і приналежність до якої вимагає від молодих людей певних скоординованих дій у напрямку самоосвіти і самовиховання.

Сам по собі студентський статус досить короткочасний, тому вплив студентського колективу на формування фахівця-інтелігента носить тимчасовий характер, на відміну, наприклад, від виробничого колективу, в якому індивід може перебувати значно довше [16, с. 115-125].

Також вивчаючи тенденції розвитку соціалізації молоді, важливим аспектом є релігійна свідомість сучасного українського студентства та принципи функціонування її складових. Можна прогнозувати, що у своїй подальшій професійній діяльності студент, як фахівець і носій певної релігійності, буде швидше виступати в ролі суб'єкта морально-етичного виховання на певній релігійній основі, ніж прихильником ідеї підготовки до потойбічного життя на основі віри в Бога. Релігійні погляди студентів неоднорідні і залежать від багатьох факторів, серед яких визначальними є індивідуальні особливості світосприйняття

студентів, характеристики референтної групи, рівень розвитку студентського колективу. Одночасно, релігійна поведінка студента завжди є відображенням поглядів, ціннісних орієнтацій, установок того соціального середовища, представником якого вона є.

Висновки. Соціалізація особистості починається з самого її народження і закінчується періодом громадської зрілості. Формування людини, як особистості – складний процес, в якому вона залучається до всіх сфер життєдіяльності, через такі інститути як сім'я, освіта, культура, мистецтво, релігія та інше. Вивчаючи студентську молодь та її тенденції, необхідно враховувати істотні зміни, що відбулися в самому суспільстві: трансформацію його основних інститутів, основних характеристик та цінностей. Всі ці процеси, як в суспільстві в цілому, так і у вищій школі по-своєму переломлюються в життєдіяльності людини. Адже особливість соціологічного дослідження духовної культури і світоглядних орієнтацій студентства визначається його динамікою. Важливим висновком є те, що молоді, через незавершеність процесу соціалізації, внутрішньою нестабільністю, притаманна гнучкість, рухливість, нестійкість, непередбачуваність у взаємовідносинах з навколишнім суспільством. Молода особа переживаючи одночасно кілька варіантів взаємодій з реальністю, сприймає світ багаторівнево. Це в свою чергу, свідчить про її пошуковий характер, її відмінність від старших вікових груп, які характеризуються стабільними формами предметного відношення до світу. Отже, підводячи підсумок, важливо зазначити, що носієм постмодерних настроїв в Україні є переважно молоде покоління, яке зосереджене у великих містах. Адже, урбанізація створює передумови для розвитку культурного, ідеологічного плюралізму, а також індивідуальної автономії. В різноманітні існуючих світоглядних парадигм молодь прагне знайти себе, в тому числі і духовно. А релігія, як духовний феномен, неминуче входить у сферу молодіжних інтересів.

1. Законы подражания = (Lesloisdel'imitation): Пер. с фр. / [Соч.] Ж. Тарда. — СПб.: Ф. Павленков, 1892. [4], IV, 370 с.
2. Бернал Дж. Наука в истории общества. М.: Издательство иностранной литературы, 1956. 734 с.
3. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Истоки и перспективы. СПб: СПбГУП, 2010. 533 с.
4. Кон И. С. В поисках себя. Личность и её самосознание. М.: Политиздат, 1984. 336 с.
5. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург, 2001.
6. Шибутани Т. Социальная психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 544 с.
7. Общетеоретические проблемы социологии. *Социология сегодня: Проблемы и перспективы* / Р. К. Мертон, Л. Брум, Л. С. Котрелл (ред.). М.: Прогресс, 1965. С. 25-67.
8. Якуба Е. А. Социология: Учебн. пособие для студентов. Харьков: Издательство «Константа», 1996. 192 с.

9. Социальная педагогика: Курс лекций: Учебн. пособие для студ. высших учебн. заведений / Под общ. ред. М. А. Галагузовой. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. 416 с.)
10. Замошкин Ю. А. За новый поход к проблеме индивидуализма. *Вопросы философии*. М., 1989. №6. С.13.
11. Лебедев С. Отношение учащейся молодежи к религии. *Социс*. 2007. № 7. С. 87-97.)
12. Ушинський К. Твори: У 6- ти т. К.: Радянська школа, 1954. Т.2. 560 с.
13. Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка*. К. 2011. Вип. 15: Українознавство. С. 41-44.)
14. Чередниченко Г. Молодежь вступает в жизнь (социологические исследования проблем выбора профессии и трудоустройства) / Г. Чередниченко, В. Шубкин. М.: Мысль, 1985. 212 с.)
15. Жигайло Н. Залежність рівнів розвитку релігійної свідомості студентської молоді від особистісних характеристик. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія психологічна. Вип. 2. 2008 / Львівський держ. ун-т внутр. справ; голов. ред. В. Л. Ортинський. Львів, 2008. С. 153-167 .
16. Жигайло Н. Релігійна свідомість як складова духовності особистості майбутнього фахівця. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України* / За ред. С. Д. Максименка. Том XI. частина 3. К., 2009. С. 115-125.

АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ІНТЕРЕСІВ ТА ПОТРЕБ УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ

This article describes the issues of administrative reform in Ukraine in the context of the efforts of political representatives of the hungarian minority in Transcarpathia expand their political rights, including through the creation of a single administrative unit in areas densely populated by hungarians in the region. The issue of creating a separate "Hungarian district" in the Transcarpathian region by the Hungarian government regularly rises with Ukraine's since independence in 1991 and that is one of the key topics discussed in the course of the Ukrainian-Hungarian political negotiations between two countries. At the initiative of the Society of Hungarian culture in Transcarpathia in early 2015 in the connection with the reform of the decentralization has has restored Union border activities, of the governments Transcarpathia. They took an organization later which issued a requirement for the needs and realizations of political, linguistic, cultural, educational and other institutional rights of Hungarians in Transcarpathia that are necessary to create the district, which would consist of voluntary associations of the ethnic communities into account the principle's. The issue of the rights of the Hungarian minority in Transcarpathia is relevant to connection with the attempts of the Russian Federation to keep in order and monitor the process of decentralization of the country for accusing Ukrainian authorities for violating the rights of minorities.

В Україні розпочалася і триває адміністративна реформа. Питання про реструктуризацію системи є предметом політичних дискусій протягом багатьох років, але пропозиції щодо реформи головним чином завдяки політичні суперечки, постійно заходили у глухий кут. Пропоновані зміни, в першу чергу, мають зачіпати інтереси обласних та місцевих владних структур, тому нашоувхувалися на рішучий опір із їхнього боку, окрім того постійні зміни урядів та регулярні дострокові вибори також перешкоджали проведенню реформи в Україні. У зв'язку із економічною та воєнною ситуацією, яка склалася в Україні протягом 2014-2015 років, із метою врегулювання збройного конфлікту знову постало питання на порядку денному про необхідність початку процесу реструктуризації владних структур та реорганізації територіального поділу країни. Із точки зору зовнішньої політики, Російська Федерація постійно намагається тримати на порядку денному та моніторити процес децентралізації країни, вимагаючи його проведення на федеративній основі. Відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань по здійсненню ряду внутрішніх реформ, Україна зобов'язалася провести адміністративну реформу, за європейським принципом децентралізації та передачі більших повноважень на місцевий рівень.

Якщо наша держава і в подальшому думає про європейську перспективу, розробка і реалізація реформи повинна повністю відповідати міжнародним та європейським стандартам. Один із дороговказів для здійснення реформи має бути «Європейська хартія місцевого самоврядування», яка ратифікована Україною.

Окрім того, Конгрес місцевих і регіональних органів Ради Європи підтримує процес української децентралізації, а прийнята ним постанова та рекомендація про регіони із особливим статусом підкреслює, що використання моделі регіонів спеціального статусу може внести свій внесок у запобігання конфліктів і розблокувати їх.

Реалізація децентралізації передбачена також у Пакеті мінських домовленостей прийнятих із метою мирного врегулювання збройного конфлікту в Південно-Східній Україні. Відповідно до пункту 11 Мінської угоди, український уряд повинен забезпечити широкі права самоврядування у східних регіонах. Забезпечення самоврядності окремих районів Донецька та Луганська, які населенні переважно російською національною меншиною, покликані закріпити їх особливий статус в Конституції та окремим законом, однак важливо щоб у ході проведення децентралізації враховували інтереси й інших національних меншин. Оскільки із запуском процесу децентралізації, Україна забезпечує не тільки дотримання вимог по більш ефективній і раціональній територіальній організації, але також відповідає міжнародним зобов'язанням, які включають в себе дотримання прав національних меншин.

Протягом 2014-2015 років представники найбільшої у Закарпатській області національної меншини угорської, отримали представництво у Верховній Раді України за списком партії Президента, консолідувалася, а також після місцевих виборів у жовтні 2015 році розширили своє представництво на рівні місцевого самоврядування та виконавчої влади області. Наразі в рамках реформи децентралізації політичні сили угорської громади намагаються досягти створення окремого району, де переважну більшість населення складатимуть етнічні угорці. Це питання лишається доволі суперечливим як на місцевому, так і на національному рівні, тому його вирішення повинно сприяти міжнаціональній згоді та зміцненню національної державності України, не допускати можливих спекуляцій на тематиці захисту прав національних меншин. Разом з тим, відкрите обговорення шляхів захисту та забезпечення прав національних меншин зменшуватиме напругу навколо цього питання.

Мета статті – визначення на основі фактичного матеріалу проблемних питань адміністративної реформи у контексті намагань політичних представників угорської національної меншини Закарпаття розширити свої політичні права, у тому числі через формування єдиної адміністративної одиниці у районах компактного проживання угорців регіону. Питання створення окремого угорського району вперше представниками угорської національної меншини піднімалася на зламі незалежності 1991 року, зокрема, 14 вересня того ж року Берегівська районна рада прийняла рішення провести 01 грудня 1991 року референдум про утворення в Берегівському районі угорського автономного округу. За результатами волевиявлення, який відбувався одночасно із Всеукраїнським референдумом про державну незалежність та виборами Президента України, 81,4 % дорослого населення Берегівщини підтримали утворення угорського автономного району [2, 1].

Як наслідок, представники тодішнього керівництва району розробили проект Закону України «Про Угорський автономний територіальний округ», що

ґрунтувався на створенні адміністративно-територіальної одиниці у складі Закарпатської області, який має особливий статус, що ґрунтується на принципах : 1) національно-територіального та культурного самоврядування; 2) господарсько-економічної самостійності та права вибору її реалізації, самофінансування; 3) розмежування компетенції загальнодержавних органів та органів Угорського територіального округу [2, 1].

Проект Закону не був підтриманий у Закарпатській обласній раді та не був внесений на розгляд Верховної ради України. Після цього представники угорської громади звернулися за підтримкою до керівних політичних кіл Угорщини, що сприяло тому, що питання створення «угорського району» незмінно присутнє на українсько-угорських політичних переговорах двох держав [2, 1].

Наступний раз питання створення окремого угорського району було піднято тодішнім головою Товариства угорської культури Закарпаття (ТУКЗ) та одночасно народним депутатом України – М.Ковачем, який у листі від 25 січня 2000 року звернувся до Президента України – Л.Кучма, запропонував створити у рамках Берегівського, частини Ужгородського, Мукачівського та Виноградівського району так званий «Притисянський адміністративний район» із переважною більшістю угорськомовного населення. Вказана ідея активна підтримувалася тоді чинним керівництвом владної угорської партії «Фідес» (*знаходиться при владі в Угорщині і на сьогодні*) та була внесена як вимога угорської сторони до протоколу засідання українсько-угорської змішаної комісії з питань забезпечення прав національних меншин (3-4 квітня 2001 року) [2, 1].

Під час останнього засідання вище вказаної змішаної комісії у м. Будапешті 18-19 грудня 2011 року, угорська сторона взагалі відмовилася підписати протокол засідання через відмову української делегації внести в чергове до документу вимогу про необхідність формування «Притисянського району» та забезпечення гарантованого представництва угорської національної меншини Закарпатської області у Верховній Раді України [6, 8].

За ініціативою Товариства угорської культури Закарпаття на початку 2015 року в зв'язку з реформою децентралізації була відновлена діяльність громадського утворення - Об'єднання прикордонних органів самоврядування Закарпаття (ОПОСЗ), створене ще у 2007 році міськими та сільськими головами територій компактного проживання угорців, головою було обрано чинного міського голову Берегова - Золтана Баб'яка [1, 1].

Вперше питання утворення окремого району було піднято на засіданні ОПОСЗ 26 квітня 2015 року, де учасниками було зазначено що «для забезпечення реалізації політичних, мовних, культурних, освітніх та інших інституційних прав угорців Закарпаття необхідним є створення відповідного району, який складався б із добровільно об'єднаних громад за врахуванням етнічного принципу» [7, 1].

Як відомо, реформа децентралізації передбачає створення спроможних громад шляхом добровільного об'єднання існуючих населених пунктів, згідно з перспективними планами, затвердженими державними адміністраціями. Також планується, що в рамках реформи децентралізації на Закарпатті замість 13 районів буде утворено 5 адміністративних одиниць – так звані «повіти». Представники угорської національної меншини із самого початку прагнули мати вплив на цей

процес на території області, зокрема стосовно створення у районах компактного проживання угорців регіону так званого «Берегівського повіту».

Окрім того, керівники політичних організацій угорської громади зазначили, що в ухваленому Верховною радою Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який стосується перетворення первинних адміністративних одиниць у громади, окремим рядком виділено пункт про те, що у процесі перетворень необхідно врахувати історичні, мовні та етнічні особливості різних регіонів. Згаданий параграф закону дає можливість для національних меншин, які проживають компактно, створювати свої місцеві органи самоврядування за етнічною ознакою, однак стурбованість угорської меншини викликало той факт, що у прийнятій урядовій постанові по реалізації Закону, який методикою формування відповідних територіальних громад, про етнічні принципи при формуванні об'єднань уже не згадується, що може негативно вплинути на права національних меншин [3, 15].

У червні 2015 року Берегівська районна рада офіційно звернулася із заявою до глави держави, Кабінету Міністрів, Закарпатської обласної ради та закарпатських депутатів Верховної Ради України в якій просять створити, під час проведення адміністративної реформи, угорський район із центром у місті Берегове. Згадані представницькі органи та колективи, відповідно до чинного законодавства України, окрім створення району який включав би у себе угорські населені пункти вимагають створення таких громад, які не порушують компактність проживання угорців регіону.

На думку політичних представників угорської меншини Закарпаття, створення вищезгаданого повіту який об'єднав би у собі місцеві угорські населені пункти дав би змогу визначити територіальні рамки використання мови меншини на рівні регіональних адміністративних одиниць, а також слугував би основою для створення угорського освітнього округу та майбутнього виборчого округу у Закарпатській області. Окрім того, у рамках цього процесу, угорська громада активно апелює до угоди підписаної ще напередодні президентських виборів в Україні у травні 2014 року між головою Товариством угорської культури Закарпаття - Василем Брензовичем та кандидатом у Президенти - Петром Порошенко, в якій останній дав зобов'язання, що у рамках майбутньої адміністративної реформи забезпечить представлення інтересів та прав національних меншин на регіональному рівні [1, 1].

Державні плани, які були досі оприлюднені відносно створення повітів на території Закарпаття мало чим відрізняються від пропозицій які були надіслані угорцями до відповідних компетентних установ. Відповідно до планів урядового та обласного керівництва у області замість нинішніх 13 районів створили би п'ять повітів із центрами у містах Ужгород, Мукачево, Берегове, Хуст та Рахів. Згідно проекту підготовленого ТУКЗ так званий «угорський повіт» був би створений із центром у місті Берегове та включав би себе окремі населені пункти Ужгородського, Мукачівського, Берегівського та Виноградівського районів. Таким чином, Берегівський повіт був би сформований за наявності 114 населених пунктів, де угорська мовна громада складала би понад 70 % загального населення [1,1].

Як зазначають керівники Товариства угорської культури Закарпаття створення середньої ланки територіально-адміністративної одиниці із більшістю угорськомовного населення дав би шанс місцевій угорській громаді забезпечити своє виживання у регіоні. Дещо інакша ситуація із створенням базових адміністративних одиниць – громад. Згідно підготовлених планів районних та обласної державної адміністрації йдеться мова про створення великих громад, оскільки на думку політичних представників угорської меншини Закарпаття у такому випадку існує ризик того, що угорські населені пункти, які розташовані на периферії районів, можуть об'єднати із селами де більшість населення становлять українці [1,1].

Необхідно зазначити, що коментуючи ініціативу представників угорської національної меншини Закарпаття, голова Закарпатської обласної адміністрації Геннадій Москаль у грудні 2015 року заявив, що для утворення “окремого угорського району ” нема конституційних підстав: “Наразі мова може йти лише про добровільне об'єднання спроможних громад у рамках адміністративної реформи в Україні” [8, 1].

Із початку відновлення незалежності України політичні представники угорської національної меншини Закарпаття за підтримки владних кіл офіційного Будапешта регулярно піднімають питання про необхідність формування єдиної адміністративної одиниці у районах компактного проживання угорців регіону.

На сьогодні, на фоні конфлікту на Сході України та незаконної окупації та анексії Криму Російською Федерацією, остання ініціатива Товариства угорської культури Закарпаття у 2015 році по створенню у рамках адміністративної реформи в Україні так званого «Берегівського повіту», викликали неоднозначні оцінки в українському суспільстві. Разом з тим, зважаючи на активність представників угорської національної меншини із цього питання та постійне нагадування про це із боку офіційної влади в Угорщині, ставить необхідним для чинної української влади винести на відкрите обговорення питання захисту та забезпечення прав національних менших та шляхів, на прикладі угорської меншини Закарпаття із метою запобігання подальших спекуляцій на даній тематиці на міжнародній арені Російською Федерацією. Подальша фахова дискусія із даного питання, із залученням у тому числі міжнародних експертів, сприятиме подоланню недовіри до подібних ініціатив та створюватиме передумови для гармонійного співіснування різних етнічних груп в рамках української політичної нації та відвертатиме спроби маніпуляції із даного питання «країною агресором». У цьому контексті необхідно також відзначити, що запропонована адміністративна реформа в Україні ймовірно займатиме ще тривалий час. Для реалізації реформи необхідно прийняти ряд законів та внести поправки у чинні на сьогодні законодавчі акти. Серед інших повинні бути внесені зміни у Закони «Про місцеве самоврядування», «Про місцеві державні адміністрації», та про вибори представників органів місцевого самоврядування, також кодекси законів із бюджету та землі, та не в останню чергу і до Конституції України.

1. Nemzetpolitikai kutatóintézet, Ukrán közigazgatási reform és kisebbségi érdekképviselés, 2015, http://bgazrt.hu/_files/NPKI/ELEMZÉSEK/ukran%20reform.pdf?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201603
2. Зан М. Угорський автономістський рух. 2013, <http://www.zakarpatia.com/?p=404>
3. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 13. ст.91)
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 «Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад»
5. Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування, ратифіковано із заявою Законом № 1664-VII від 02.09.2014
6. Мартин В. Українсько-угорська безкомпромісність. *Дзеркало тижня*. 2012. № 1. С.8
7. <http://beregszasz.com.ua/index.php/t-rsadalom-br-sotsio/8322-zaiava-ob-iednannia-trykordonnykh-orhaniv-samovriaduvannia-zakarpatia-shchodo-adminreformy>
8. http://moskal.in.ua/?category=news&news_id=2023

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕМПІРИЧНИХ МОДЕЛЕЙ ПЕРЕХОДУ ДО ДЕМОКРАТІЇ

The article describes in detail and analyzes the methodology of the empirical models of transition to democracy, namely, the Freedom House Democratization Index, in particular the National in transit program, analyzes the transition processes according to the Bertelsmann Foundation, analyzes the specifics of the formation of the index and the quantitative indicators of Transparency International in Ukraine and Georgia.

Розпочати аналіз емпіричних моделей переходу до демократії слід з моніторингових досліджень виміру ступеню демократизації певної країни Freedom House. Аналізуючи основні емпіричні моделі переходу до демократії, а саме їхню методологію проведення досліджень та ефективність результатів дослідження, слід наголосити, що у сфері політології найбільш показовими вважаються дослідницькі моніторинги виміру рівня розвитку демократії неурядовою організацією Freedom House. Починаючи з 1973 року організація проводить щорічний моніторинг виміру рівня демократії у певних країнах та загалом у світі [1].

Основну увагу при дослідженні демократичного транзиту в Україні та Грузії варто зосередити на програмі «Nations in transit» [1] (країни перехідного типу), оскільки саме цей проект дає комплексне розуміння динаміки демократичних транзитів в досліджуваних країнах. Методологія проекту базується на аналізі таких показників: Якість роботи органів центральної влади; демократичність виборчого процесу; рівень розвитку громадянського суспільства; ступінь незалежності засобів масової інформації; ефективність місцевої влади; ступінь незалежності та ефективність судової системи; рівень корупції. На основі порівняння відповідей респондентів робляться висновки щодо демократизації у певній сфері; складаються кінцеві рейтинги демократичного розвитку досліджуваних країн відповідно до сімох критеріїв демократизації; кінцеві показники сумарно зводяться до шкали оцінювання демократизації від 1 до 7.

Процес створення аналітичних звітів складається з 4 етапів: 1. Автори звітів складають попередні рейтинги за вказаними вище групами питань. 2. Наукові консультанти оцінюють рейтинги і у випадку консенсусного рішення про неточність таких переробляють їх. 3. Автори звітів розглядають отриманий консультантами результат і якщо він відрізняється від початкового більш ніж на 0,5 бала, мають можливість його оскаржити. 4. Фахівці «Freedom House» здійснюють остаточну редакцію рейтингів, а потім використовує їх для винесення загальних висновків про рівень демократизації. Кожна країна по кожному з вищезгаданих показників отримує свій рейтинг. Всі держави в рейтингу розташовуються за шкалою від 1 до 7 (з використанням десятих часток), де 1 бал відповідає найбільш високому рівню демократичного розвитку, а 7 балів - найбільш низькому. Загальний результат – сума всіх

показників – стає визначальною при складанні підсумкового рейтингу демократичного розвитку країни. Виходячи з рейтингу і його значення, «Freedom House» дає наступну оцінку політичній системі тій чи іншій державі. [1].

Таблиця 5. Кількісні показники демократичного транзиту за методологією «Nations in transit»

Кількісний показник	Тип політичної системи
1- 3	Стійка демократична система
3- 4	Частково демократична система
4- 5	Перехідна або гібридна політична система
5- 6	Частково авторитарна політична система
6- 7	Авторитарна політична система

В сумі загального індексу демократизації країни, котрий формується в результаті суми 7 показників демократичності, всі країни котрі досліджуються поділяються на три групи країн розвитку демократії: 1. вільні (країни з показниками 1,0-2,5); 2. частково вільні (країни з показниками 3,0-5,5); 3. не вільні (країни з показниками 5,5-7,0).

Звіти по державам у рамках дослідження наводяться у форматі есе, що дозволяє авторам навести більш широкий аналіз ходу демократичних змін у досліджуваній країні. Представники організації особливо підкреслюють, що рейтинги є результатом консенсусу між співробітниками самої організації, консультантами проекту та авторами оглядів країн. При їх написанні використовується широке коло джерел, що включає офіційні дані і дані неурядових та міжнародних організацій, а також місцевої преси та багатьох інших [1]. Слід зазначити, що складання рейтингів у чотири етапи на основі консенсусу в цілому сприяє зниженню рівня суб'єктивізму і упередженості, властивих експертно-орієнтованим проектам, проте воно не в змозі виключити їх повністю. Проте, витрати експертних технологій не скасовують їх важливих переваг. Компетентний експерт, ґрунтуючись на власному солідному досвіді, в стані провести дійсно глибокий аналіз. Перевагою проекту є досить докладна матриця аналізу, яка дозволяє уніфікувати процедури дослідження, стилістику країн оглядів, забезпечити їх глибину і всебічність, а багаторічний моніторинг аналізованих країн світу дозволяє оцінити динаміку розвитку.

Незважаючи на вичерпність методології та на той факт, що Freedom House це єдина дослідницька організація, яка проводить демократичні моніторинги (Nations in transit, Freedom in the Word) починаючи з 70-их років минулого сторіччя, необхідно відмітити певні недоліки у емпіричному аналізі рівня демократизації Freedom House: 1. Freedom House є неурядовою організацією, але

фінансується вона майже повністю за рахунок грошових потоків з боку різних фондів США. 2. Високим є рівень суб'єктивізму, зокрема, якщо говорити про рівень розвитку громадянського суспільства, однозначно слід дати оцінювати рівень розвитку політичної культури. 3. Респонденту досить важко відповісти на запитання в якому слід визначити ступінь незалежності роботи суду або незалежність ЗМІ. 4. Занадто великим є вплив експертів Freedom House на різних стадіях дослідження. 5. Категорії країн, які в сумі мають індекс демократії 2,5 до 3 визначають виключно експерти.

Починаючи з 1999 року Freedom House щорічно публікує звіти демократичного розвитку в Грузії [20], а з 2001 року стан демократичного транзиту досліджується в Україні [3]. Емпіричний аналіз досліджуваних країн слід розпочати з огляду загальних тенденцій динаміки демократичного транзиту.

Таблиця 6. Загальні кількісні показники за методологією програми «Nations in transit» в Україні та Грузії (1999 – 2004 рр.) [3 – 20].

Рік дослідження	Країна*	Загальний бал	Статус
1999 – 2000	Грузія**	4. 17	Частково вільні
	Україна***	—	
2001	Грузія	4. 33	Частково вільні
	Україна	4. 71	
2002	Грузія	4. 58	Частково вільні
	Україна	4. 92	
2003	Грузія	4. 83	Частково вільні
	Україна	4. 71	
2004	Грузія	4. 83	Частково вільні
	Україна	4. 88	

*В 1999 – 2004 роках, недоцільно порівнювати країни по окремих показниках, оскільки дослідження не проводились систематично у всіх сферах.

**В рамках програми «Nations in transit» не розглядається автономна республіка Абхазія, звіти публікуються окремо з 1998 року і аналізуються в рамках програми «Freedom in the world» (Свобода у світі).

***Дослідження не проводились.

Емпіричний аналіз демократичного транзиту в Україні та Грузії в період з 1999 – 2004 роки, свідчить що суттєвих змін в динаміці політичних режимів досліджуваних країн не відбулось. Середній кількісний показник індексу Freedom House залишається на позначці 4,60 і відносить країни до типу недемократичних або частково вільних країн. Зміни в аналізі демократичного транзиту відбулись в 2005 – 2010 роках, хоча суттєво кількісні показники індексу демократії Freedom House не змінились, слід зазначити що в Грузії після «революції троянд» 2003 року, владу очолив М. Саакашвілі, почались масштабні системні реформи котрі стосувались всіх сфер життя. Українська влада, котру після «помаранчевої революції» 2004 року, очолив В. Ющенко ставши новим президентом анонсував курс на євроінтеграцію реформування державного сектору. Якісні зміни в Україні

не відбулись, реформи стосувались лише окремих сфер життя. Динаміку кількісних показників демократизації в Україні наведено в таблиці 7 [5 – 10].

Таблиця 7. Динаміка кількісних показників демократизації в Україні

Критерії демократизації	Роки						Статус
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
Виборчий процес	3.50	3.25	3.00	3.00	3.50	3.50	Частково вільна
Рівень розвитку громадянського суспільства.	3.00	2.75	2.75	2.75	2.75	2.75	Частково вільна
Ступінь незалежності засобів масової інформації	4.75	3.75	3.75	3.50	3.50	3.50	Частково вільна
Якість роботи органів центральної влади	5.00	4.50	4.75	4.75	5.00	5.00	Частково вільна
Ефективність місцевої влади	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	5.25	Частково вільна
Ступінь незалежності та ефективність судової системи	4.25	4.25	4.50	4.75	5.00	5.00	Частково вільна
Рівень корупції	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	5.75	Частково вільна
Сумарний показник	4.50	4.21	4.25	4.25	4.35	4.39	Частково вільна

Демократичний транзит 2005 – 2010 років в Україні мав наступні характеристики: У 2005 році Україна пододала проблему повернення до демократичного політичного розвитку і в остаточному підсумку, задекларувала курс повернення до демократії у Східній Європі. За попередні 14 років незалежності Україна залишалася гібридним режимом, в якому співіснували авторитарні та демократичні особливості. У 2005 в Україні фіксується високі показник у сфері розвитку громадянського суспільства – 3.00 У 2006 – 2008 роках загальний індекс демократизації становив – 4.21 та 4.25 відповідно. У 2009 показник у сфері незалежності та свободи ЗМІ становив – 3.50, незважаючи на це тиск на ЗМІ вважається однією з головних проблем демократичного переходу України. 2010 році зафіксовано найкращий показник у сфері розвитку громадянського суспільства – 2.75. Відтак загальний статус країни в досліджуваний період не змінився.

Іншою ситуація була в Грузії де в результаті «Революції троянд» до влади прийшов М. Саакашвілі, котрий анонсував європейський вектор розвитку Грузії та почав боротьбу з корупцією.

Емпіричний аналіз демократичного транзиту 2005 – 2010 років в Грузії має наступні ознаки: У 2004 році після «революції троянд» до влади прийшов М. Саакашвілі задекларувавши реформаторський курс розвитку Грузії, відбувся відхід від авторитарного стилю керівництва Е. Шеварднадзе. Починається процес реформування системи державного управління. В результаті військових конфліктів підтриманих Російською Федерацією Грузія втратила 15 % суверенних територій. У 2005 році значно погіршились показники у сфері роботи органів місцевої влади – 6 та боротьби з корупцією – 5. 75. Великий успіх був досягнутий в республіці Аджарії де місцевий автократичний режим був змінений внаслідок демократичної революції, підтриманої з Тбілісі. Регіон фактично реінтегрується до політичного простору Грузії, формально зберігаючи свій автономний статус. У 2005-2008 роках найнижчий показник прослідковано у сфері розвитку громадянського суспільства – 3.50. У 2005 році сумарний показник розвитку демократії був найвищим та становив – 5. У 2007 році найменші проблеми в Грузії зафіксовані у сфері роботи ЗМІ – 4. У вересні 2007 року Парламентська Асамблея Ради Європи у своєму звіті зазначила, що Грузія зробила вражаючий прогрес у проведенні суттєвих економічних, судових та державних реформ. Найкращий показник станом на 2008 рік фіксується у розвитку громадянського суспільства – 3.50. Незважаючи на військові дії в окремих районах Грузії в 2009 - 2010 роках сумарний показник залишається на позначці – 4.96 та 4.93 відповідно зберігається статус частково вільної держави. В Україні демократичний транзит в період з 2010 року набуває зворотних тенденцій і характеризується насамперед з президентом В. Януковичем та його командою. Аналіз індексів демократизації свідчить про частково авторитарний стиль правління та відкат країни від європейського розвитку. Кількісні показники в період з 2010 – 2017 роки наведені в таблиці 9 [10 – 19].

Таблиця 9.

Критерії Демократизації	Роки							Статус
	2011	2012	2013	2014	2015*	2016	2017	
Виборчий процес	3.50	3.75	4.00	4.00	3.50	3.50	3.50	Частково вільна
Рівень розвитку громадянського суспільства	2.75	2.75	2.75	2.50	2.25	2.25	2.50	Частково вільна
Ступінь незалежності засобів масової інформації	3.75	4.00	4.00	4.25	4.00	4.00	4.00	Частково вільна
Якість роботи органів центральної влади	5.50	5.75	5.75	6.00	6.00	5.75	5.75	Частково вільна
Ефективність місцевої влади	5.50	5.50	5.50	5.50	5.50	5.25	5.00	Частково вільна
Ступінь незалежності та	5.50	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	5.75	Частково вільна

ефективність судової системи								
Рівень корупції	5.75	6.00	6.00	6.00	6.00	6.00	5.75	Частково вільна
Сумарний показник	4.61	4.82	4.86	4.90	4.75	4.68	4.61	Частково вільна

* У рамках програми «National in transit» з 2015 року не розглядається Автономна республіка Крим, звіти по цій території публікуються окремо в рамках програми «Freedom in the world».

Найважливішими характеристиками процесу демократизації в Україні в досліджуваний період були: з 2010 року політична система України зіткнулась з новими викликами, а саме зростаючу концентрацію влади та повернення до пострадянської напівавторитарної моделі управління. У 2011-2012 роках рекордно високі показники в загальному рейтингу Україна отримує у сфері виборчого процесу – 3.50, 3.75, та розвитку громадянського суспільства - 2.75. У 2013 році демократичні процеси в Україні погіршилися. Зростаюча концентрація влади в руках президента супроводжувалася політично мотивованим і вибірковим використанням судової системи, відповідно показник становив – 6. У 2014 році простежується найгірший загальний показник індексу демократизації – 4.93, політична криза яка щоразу загострювалася призвела до масових акцій протесту, що зрештою переросли в події «Революції гідності».

В березні 2014 року скориставшись політичною кризою в Україні та відсутністю легітимної влади, Російська Федерація анексувала Автономну республіку Крим. Згодом у квітні Російська Федерація розпочинає військовий конфлікт на Сході України активно підтримуючи так звані самопроголошені республіки Донецьку Народну Республіку «ДНР» та Луганську Народну Республіку «ЛНР». У 2015 році серйозні проблеми були у сфері судочинства та антикорупційній діяльності. Відтак кількісні показники у цих сферах становили – 6. Рейтинг демократичності управління на рівні центральної влади знизився з 6,00 до 5,75 балів. Мінські домовленості, укладені за посередництва міжнародних партнерів у лютому 2015 року щодо Донбасу на сході України, не призвели до вирішення існуючого конфлікту, і спірні території де-факто залишилися під контролем Російської Федерації і без стабільного припинення вогню. Попри спроби встановлення миру на Донбасі за підтримки міжнародної спільноти, Росія продовжила постачати до зони конфлікту зброю, військову техніку, боєприпаси та військових. 2016 та 2017 рік показав, що новообрана влада та президент не зуміли задати старт системним реформам. Таким чином, емпіричний аналіз показує, що незважаючи на масштабні акції протесту та переформатування влади якісних змін не відбулось. Російська Федерація поставила під сумнів територіальну цілісність та суверенітет України. Сумарний показник індексу демократизації станом на 2017 рік залишається на позначці 4.61 і відносить країну до статусу частково вільних держав в загальному рейтингу. В Грузії в період з 2010 - 2013 року продовжується курс розпочатих системних реформ, проте загальна динаміка індексу демократизації суттєво не змінилась. Загальні показники з 2010 – 2017 роки відображені в таблиці 10 [27 – 34].

Таблиця 10.

Критерії Демократизації	Роки							Статус
	2011	2012	2013	2014	2015*	2016	2017	
Виборчий процес	5.00	5.00	4.75	4.50	4.50	4.50	4.50	Частково вільна
Рівень розвитку громадянського суспільства	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	3.75	Частково вільна
Ступінь незалежності засобів масової інформації	4.25	4.25	4.25	4.00	4.00	4.00	4.00	Частково вільна
Якість роботи органів центральної влади	5.75	5.75	5.50	5.50	5.50	5.50	5.50	Частково вільна
Ефективність місцевої влади	5.50	5.50	5.50	5.50	5.25	5.25	5.25	Частково вільна
Ступінь незалежності та ефективність судової системи	5.00	5.00	5.00	5.00	5.00	4.75	4.75	Частково вільна
Рівень корупції	4.75	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	4.50	Частково вільна
Сумарний показник	4.85	4.82	4.75	4.68	4.64	4.61	4.61	Частково вільна

*У рамках програми «Nations in transit» не розглядається автономна республіка Абхазія та Південна Осетія звіти по цих територіях публікуються окремо з 1998 та 2009 року відповідно і аналізуються в рамках програми «Freedom in the world».

Характеристика емпіричного аналізу в Грузії в досліджуваний період має такі особливості: У 2010 році політична система Грузії стабілізується і продовжує курс на євроінтеграцію, території Південної Осетії та Абхазії залишаються окупованими Росією. З 2011 по 2017 рік найкращий показник відстежений у розвитку громадянського суспільства - 3.75. Політична криза загострилась в травні 2011 року коли в Тбілісі відбулося кілька антиурядових демонстрацій, які закінчилися зіткненнями з поліцією. Команда президента М. Саакашвілі активно продовжує реформи економічного сектору, інфраструктури та продовжує боротьбу з корупцією. У 2012 році загальний показник індексу демократизації був найвищим – 4.82. У 2014 – 2015 роках політична система залишалась стабільною та сумарні рейтинги не зазнали суттєвих змін – 4, 86 (2014 р.), 4.64 (2015 р.). У 2016 - 2017 роках загальний кількісний показник становив – 4.61, Грузія залишилась у статусі частково вільної країни. Підсумовуючи, слід зазначити, що незважаючи на відчутні зміни державного будівництва в Грузії, індекс демократизації залишається на позначці 4.61 та відносить країну до частково вільної. Проаналізувавши демократичний транзит України та Грузії з 1999 – 2017

рр. слід зазначити, що найкращий показник Грузія отримала в період з 1999 по 2000 рік (4.17) проте результат є доволі суб'єктивним, оскільки дослідження в сфері якості роботи органів центральної влади та ефективності роботи місцевої влади (1999- 2004 рр.) не проводились. Відтак емпіричний аналіз свідчить що найефективніший показник був досягнутий в 2016–2017 роках – 4.61. В Україні найкращий показник – 4.21 був в 2006 році, проте жодна з досліджуваних країн за весь період не була в статусі вільної країни чи країни з стійкою демократичною системою.

У 1977 році у Німеччині було засновано дослідницький Фонд Бертельсмана, який займається проектними дослідженнями у сфері найбільш актуальних проблем сучасності. Ключовим є внесок Фонду в дослідження політико-економічних систем світу. Кількісним показником цих досліджень є Індекс Бертельсмана (Загального Індекса Трансформації). В основі методології формування загального індексу Бертельсмана знаходяться два емпіричні рейтинги, котрі формуються на основі оцінок експертів, дослідників певної галузі країни та результатів одержаних соціологічних досліджень [35]. Індекс Бертельсмана оцінює рівень розвитку демократії та ринкової економіки і ефективність системи управління у кожній досліджуваній країні.

Дослідження Індексу Бертельсмана в Україні та Грузії проводились в 2003, 2006, 2008, 2010, 2012, 2014, 2016 роках. Перший компонент Загального Індекса Трансформації (ЗІТ) – це Статусний Індекс (СІ). СІ відображає ступінь розвитку кінцевого переходу до демократії та економічної системи держави країни. Досліджувані країни поділяються на п'ять груп: консолідовані демократії на основі ринкових відносин – сюди входять країни з найбільш значними успіхами у процесі переходу до демократичних політико-економічних відносин у певний період часу; позитивні країни для формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни із суттєвими проблемами у формуванні консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни із несприятливими умовами для формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни із значними перешкодами на шляху формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин. Статусний Індекс складається з суми двох індексів, яка ділиться на два – індекс політичної трансформації та індекс економічної трансформації. Критерії обчислення індексу політичної трансформації (ІПТ): суверенність; політична участь громадян; верховенство закону; стабільність політичних інститутів; політична та соціальна інтеграція. Другим складником Статусного Індексу є індекс економічної трансформації (ІЕТ). Критерії обчислення індексу економічної трансформації (ІЕТ): рівень соціально-економічного розвитку; забезпечення ринкової структури економіки та ринкової конкуренції; стабільність цін та національної валюти; рівень забезпечення приватною власністю; забезпечення добробуту громадян; стабільність економіки; економічна стійкість.

Другим компонентом Загального Індексу Трансформації (ЗІТ) є Індекс Управління (ІУ). ІУ оцінює ступінь демократичності управління у країні. Показник індексу управління вираховується, виходячи з числових показників рівня складності управління. Критерії обчислення індексу управління (ІУ) (чим

більший показник, тим демократичніша країна): потенційні можливості управління; ефективність використання ресурсів; політика використання консенсусу у прийнятті рішень; ефективність 4.міжнародне співробітництво; ефективність управління; рівень складності управління; Відповідно до значення ІУ всі досліджувані країни поділяються на п'ять груп (чим більший показник ІУ, тим більш демократична система управління у країні): країни з успішним правлінням; країни з успішним правлінням, але з певними проблемами; країни з помірно успішним правлінням; країни з незначним успіхом в управлінській сфері; країни з неефективною системою правління. Кінцеве значення Індексу Управління розраховується як середнє арифметичне всіх індикаторів. Чисельні показники індикаторів розміщуються на шкалі від 0 до 10, де показник 10 найкращий, показник 0 – найгірший [35]. Загальні кількісні показники та загальні статус за методологією Індексу Бертельсмана наведені в таблиці 11 [35].

Таблиця 11.

Політична трансформація показник	Економічна трансформація показник	Трансформація управління показник
Консолідована демократія 10 – 8	Розвинені країни з ринковою економікою 10 – 8	Успішне управління 10 – 7
Неповна демократія 7,99 – 6	Країни з функціонуючою ринковою економікою 7,99 – 7	Успішне правління з незначними проблемами 6,99 – 5,60
Суттєво неповна демократія* 5,99 – 4	Країни з проблемами функціонування ринкової економіки 6,99 – 5	Помірно успішне правління 5,59 – 4,30
Обмежена демократія* 4 >	Країни з слабо функціонуючою ринковою економікою 4,99 – 3	Незначне успішне правління 4,29 – 3,00
Стабільний авторитаризм 3,99 – 0	Країни початковою/перехідною ринковою економікою 2,99 – 0	Неефективна система правління 2,99 – 0

* Тип політичного режиму на шкалі «суттєво неповна демократія» – «обмежена демократія» визначається експертами; у даній площині кількісні індексні показники можуть бути достатньо близькими чи тотожними.

Дослідження Індексу Політичної Трансформації в Україні та Грузії Фонд Бертельсмана розпочав в 2003 році. Дані Індексу Політичної Трансформації в Україні з 2003 – 2010 роки, наведені в таблиці 12 [36- 39].

Таблиця 12.

Рік	Критерії обрахунку Індексу Політичної Трансформації					Загальний ІПТ статус
	Суверенність	Політична участь громадян	Верховенство закону	Стабільність політичних інститутів	Політична та соціальна інтеграція	
2003	8	6	6	6	6	6.4 Неповна демократія
2006	8	7.8	7	6.5	6.3	7.12 Неповна демократія
2008	8.8	7.8	6.8	7.5	6	7.38 Неповна демократія
2010	8.8	7.8	6.3	6.5	5.8	7 Неповна демократія

Загальний показник для України в досліджуваний період був найкращий в 2008 році – 7.38, проте країна так і не отримала статусу консолідованої демократії і залишається в групі країн з «неповною демократією», проте слід зазначити, що кількісний показник суттєво покращився у порівнянні з 2003 роком, де загальний показник становив 6, 4. Дані Індексу Політичної Трансформації у Грузії в 2003 – 2010 роках, наведені в таблиці 13 [43- 46].

Таблиця 13.

Рік	Критерії обрахунку Індексу Політичної Трансформації					Загальний ІПТ статус
	Суверенність	Політична участь громадян	Верховенство закону	Стабільність політичних інститутів	Політична та соціальна інтеграція	
2003	4	6	4	4	4	4.4 Суттєво неповна (обмежена) демократія
2006	5.3	7.5	6.5	7	4.3	6.12 Неповна демократія
2008	6.8	8.5	6	8	5	6.86 Неповна демократія
2010	6.3	7.3	5.5	6.5	4.8	6.08 Неповна демократія

*У рамках дослідження Фонду Бертельсмана не розглядаються окуповані Російською Федерацією території Абхазії (1998 року) та Південної Осетії (2009 року). Дослідження на цих територіях не проводились.

Показовим у аналізі Індексу Політичної Трансформації в Грузії є те, що з початком дослідження в 2003 році країна отримала 4.4 бали та статус «суттєво неповної (обмеженої) демократії». Відтак найкращий показник як і в Україні, Грузія отримала в 2008 році – 6.86, проте в 2010 році він знизився та становив 6.08 і в загальному рейтингу країна отримала статус неповної демократії за виключенням 2003 року.

Дані Індексу Політичної Трансформації в Україні з 2012 – 2016 роки, наведені в таблиці 14.

Таблиця 14.

Рік	Критерії обрахунку Індексу Політичної Трансформації					Загальний ІПТ статус
	Суверенність	Політична участь громадян	Верховенство закону	Стабільність політичних інститутів	Політична та соціальна інтеграція	
2012	6.3	7.5	6	6.5	4.5	6.16 Неповна демократія
2014	6.5	8	6	7	5	6.5 Неповна демократія
2016*	6.3	8.5	6.5	7	5.3	6.72 Неповна демократія

*У звіті за 2016 рік Автономна республіка Крим визнається анексованою територією внаслідок військової агресії Росії. Дослідження на даній території не проводились.

В 2016 році Україна отримала найкращий показник – 6.72 балів, але залишилась у статусі країн з неповною демократією. В період з 2012 – 2014 роки в Україні були приблизно однакові – 6.16 та 6.5 статус країни відповідно не змінився.

Дані Індексу Політичної Трансформації в Грузії з 2012 – 2016 роки, наведені в таблиці 15 [47 – 49].

Таблиця 15.

Рік	Критерії обрахунку Індексу Політичної Трансформації					Загальний ІПТ статус
	Суверенність	Політична участь громадян	Верховенство закону	Стабільність політичних інститутів	Політична та соціальна інтеграція	
2012	8.8	6	5	5.5	5.3	6.12 Неповна демократія
2014	8.8	6	5	5.5	5.3	6.12 Неповна демократія
2016	7.3	7.8	6.3	7.0	5.5	6.78 Неповна демократія

Проаналізувавши Індекс Політичної Трансформації Грузії з 2012- 2016 рік, варто відмітити, що найкращий показник Грузія отримала однакові показники 2012 –2014 роках – 6. 12, 2016 – 6.78 не змінивши свій статус залишилась неповною демократією. Отже, проаналізувавши Індекс Політичної Трансформації в Україні та Грузії з 2003 – 2016 роки слід зазначити: жодна з країн не набула статусу консолідованої демократії; Грузія в 2003 році мала найгірший показник та відповідно статус «обмеженої демократії»; Україна в 2014 році отримала найменший показник – 6.5, та лише завдяки масовим акціям протесту проти влади змогла зберегти чинний статус; з 2006 року Україна та Грузія перебувають в однаковому статусі – неповних демократій; суттєвим недоліком слід назвати відсутність досліджень в Автономній республіці Крим з 2015 року, Південній Осетії та Абхазії з 1998 та 2009 року відповідно.

Індекс Економічної Трансформації фонду Бертельсмана дає можливість проаналізувати стан економічної трансформації враховуючи рівень соціально-економічного розвитку, структуру ринкових та конкурентних процесів, валютну та цінову стабільність, повагу прав приватної власності, рівень загального добробуту, стійкість економічної системи та економічну ефективність. Дані Індексу Економічної Трансформації в Україні з 2003 – 2010 роки наведені в таблиці 16 [36- 39].

Таблиця 16.

Рік	Критерії обчислення Індексу Економічної Трансформації							Сумарний показник ІЕТ
	Рівень соціально-економічного розвитку	Забезпечення ринкової структури економіки та ринкової конкуренції	Стабільність цін та національної валюти	Рівень забезпечення приватною власністю	Забезпечення добробуту громадян	Стабільність економіки	Економіч-на стійкість	
2003	6	6	6	6	4	6	4	5.43
2006	6	6.8	8.5	6.5	6.5	8.5	5	6.82
2008	5	7.7	5	6	6	8	6	6.24
2010	5	6.8	6.5	6	6	7	5.5	6.1
Країна з проблемами функціонування ринкової економіки								

В період дослідження Індексу Економічної Трансформації з 2003 – 2010 роки в Україні слід відмітити, що найкращий показник був в 2006 році – 6.82, найнижчий в 2003–5,43, відтак за весь досліджуваний період країна знаходилась у статусі країни з проблемами функціонування ринкової економіки. Дані Індексу Економічної Трансформації в Грузії з 2003 – 2010 роки наведені в таблиці 17 [43- 46].

Таблиця 17.

Рік	Критерії обчислення Індексу Економічної Трансформації							Сумарний показник ІЕТ
	Рівень соціально-економічного розвитку	Забезпечення ринкової структури економіки та ринкової конкуренції	Стабільність цін та національної валюти	Рівень забезпечення приватною власністю	Забезпечення добробуту громадян	Стабільність економіки	Економіч-на стійкість	
2003	4	4.4	6	4	2	4	2	3.77*
2006	4	4	5	9	5	4.6	5	5.22
2008	4	7	8.5	7.5	4.5	7	6	6.35
2010	4	7.5	7.5	7	4	6	6	6,14
*В 2003 році Грузія отримала статус країни з слабо функціонуючою ринковою економікою. 2006 – 2010 роки - країна з проблемами функціонування ринкової економіки.								

*У рамках дослідження Фонду Бертельсмана не розглядаються окуповані Російською Федерацією території Абхазії (1998 року) та Південної Осетії (2009 року). Дослідження на цих територіях не проводились.

Грузія на початку дослідження в 2003 році отримала рекордно низькі показники, зокрема за критеріями забезпечення добробуту громадян – 2, економічна стійкість – 2 та сумарний показник становив лише – 3. 77 та статус країни з слабо функціонуючою ринковою економікою. Ситуація значно покращилась в 2006 році, показник становив – 5.22 та до 2010 року Грузія як і Україна залишалась в статусі країни з проблемами функціонування ринкової економіки.

Дані Індексу Економічної Трансформації в Україні з 2012 – 2016 роки наведені в таблиці 18 [40 – 42].

Таблиця 18.

Рік	Критерії обчислення Індексу Економічної Трансформації							Сумарний показник ІЕТ
	Рівень соціально-економічного розвитку	Забезпечення ринкової структури економіки та ринкової конкуренції	Стабільність цін та національної валюти	Рівень забезпечення приватною власністю	Забезпечення добробуту громадян	Стабільність економіки	Економіч-на стійкість	
2012	5	6.3	6	6	6	6	5.5	5.82
2014	6	6.3	5.5	5.5	6.0	5.0	5.5	5.68
2016	5	6.5	5.5	7	6.5	2	5	5.35
Країна з проблемами функціонування ринкової економіки								

*У звіті за 2016 рік Автономна республіка Крим визнається анексованою територією внаслідок військової агресії Росії. Дослідження на даній території не проводились.

Проаналізувавши Індекс Економічної Трансформації в Україні в 2012 – 2016 роках, слід підкреслити, що найкращий показник був в 2012 році – 5.82, в 2014 та 2016 роках відбулося зниження до 5.68 та 5.35 балів відповідно. В досліджуваний період Україна не змінила статус країни з проблемами функціонування ринкової економіки. Дані Індексу Економічної Трансформації в Грузії з 2012 – 2016 роки наведені в таблиці 19 [47- 49].

Таблиця 19.

Рік	Критерії обчислення Індексу Економічної Трансформації							Сумарний показник ІЕТ
	Рівень соціально-економічного розвитку	Забезпечення ринкової структури економіки та ринкової конкуренції	Стабільність цін та національної валюти	Рівень забезпечення приватною власністю	Забезпечення добробуту громадян	Стабільність економіки	Економіч-на стійкість	
2012	4	7.3	6.5	7	4.5	5	5	5.61
2014	4	6.8	7	6.5	4.5	6	6	5.82
2016	4	7	7	6.5	5.5	6	5.5	5.92
Країна з проблемами функціонування ринкової економіки								

У рамках дослідження Фонду Бертельсмана не розглядаються окуповані Російською Федерацією території Абхазії (1998 року) та Південної Осетії (2009 року). Дослідження на цих територіях не проводились. Таким чином, проаналізувавши економічну трансформацію в Грузії з 2012 – 2016 роки, найкращий показник був в 2016 році – 5.92, та в порівнянні з 2012 та 2014 роках суттєво не змінився і статус країни не змінився. Як і в попередні роки досліджень (крім 2003 року) Грузія – країна з проблемами функціонування ринкової економіки. Підсумовуючи, дослідження Індексу Економічної Трансформації в Україні та Грузії з 2003 – 2016 роки можна зробити наступні висновки:

Україна та Грузія жодного разу не отримали статус країн з розвиненою ринковою економікою; Грузія в 2003 році мала найгірший показник економічного розвитку – 3.71; найкращий розвиток економіки згідно Індексу Економічної Трансформації в Україні був в 2006 році – 6.82; з 2006 року Україна та Грузія перебувають в однаковому статусі – країн з проблемами функціонування ринкової економіки; як і в дослідженні політичної трансформації, недоліком слід назвати відсутність досліджень в Автономній республіці Крим з 2015 року, Південній Осетії та Абхазії з 1998 та 2009 року відповідно.

Для цілісного розуміння Індексу Трансформації Бертельсмана слід проаналізувати якість та ефективність управління в досліджуваних країнах. Дані Індексу Управління в Україні з 2003 – 2010 роки наведені в таблиці 20 [36- 39].

Таблиця 20.

Рік	Критерії обчислення Індексу Управління						Сумарний показник ІУ
	Потенціал управління	Ефективність використання ресурсів	Можливість використання консенсусу	Міжнародне співробітництво	Ефективність управління	Рівень складності управління	
2003	5.5	4	6	7	5.6	6	5.68
2006	5.5	4.3	5.3	6.7	5.42	3.9	5.18
2008	6.3	4.3	6	7.3	6	4	5.65
2010	5.7	4	6.4	6.7	5.6	3.9	5.38
Помірно успішне управління							

Найкращий показник Індексу Управління в Україні в 2003 – 2010 роках становив – 5.68 у 2003 році. В 2006 році тенденція зменшилась і сумарно Індекс Управління становив 5.18, станом на 2008 рік суттєвих змін не було, відтак загальний бал був на позначці – 5.65 та країна отримала статус – помірно успішного управління. Дані Індексу Управління в Грузії з 2003 – 2010 роки наведені в таблиці 21 [43 -46].

Таблиця 21.

Рік	Критерії обчислення Індексу Управління						Сумарний показник ІУ
	Потенціал управління	Ефективність використання ресурсів	Можливість використання консенсусу	Міжнародне співробітництво	Ефективність управління	Рівень складності управління	
2003**	2	2	2	4	2.5	8	3.36
2006	6.3	5.7	6.7	7.3	6.5	5.9	6.4
2008	7.3	7	6.2	7.7	7.05	5.6	6.80
2010	6	6.7	5.6	6.7	6.23	6	6.2
**2003 р. – незначне успішне управління 2006-2010 рр. – успішне управління з незначними проблемами							

*В рамках дослідження Фонду Бертельсмана не розглядаються окуповані Російською Федерацією території Абхазії (1998 року) та Південної Осетії (2009 року). Дослідження на цих територіях не проводились.

На початку дослідження Грузія отримала найнижчий показник – 3.36 та статус країни з незначним успішним управлінням, але Індекс Управління значно покращився з 2006 року – 6.4, в 2008 році Грузія мала найкращий показник в досліджуваній період – 6.80. Дані Індексу Управління в Україні з 2010 – 2016 роки наведені в таблиці 22 [39 -42].

Таблиця 22.

Рік	Критерії обчислення Індексу Управління						Сумарний показник ІУ
	Потенціал управління	Ефективність використання ресурсів	Можливість використання консенсусу	Міжнародне співробітництво	Ефективність управління	Рівень складності управління	
2010	5.7	4	6.4	6.7	5.7	3.9	5.4
2012	5.7	4	5	6.7	5.3	4	5.1
2014	4.7	4	5	6	4.9	3.9	4.75
2016*	5.7	4.7	5.4	6.7	5.6	5	5.5
Помірно успішне правління							

*У звіті за 2016 рік Автономна республіка Крим визнається анексованою територією внаслідок військової агресії Росії. Дослідження на даній території не проводились.

Отже, в період з 2010 – 2016 роки, в Україні показники Індексу Управління суттєво не змінювались, найкращий показник зафіксований в 2016 – 5.5, найнижчий в 2014 – 4.75, загалом країна перебувала у статусі з помірно успішним управлінням. Дані Індексу Управління в Грузії з 2010 – 2016 роки наведені в таблиці 23 [46- 49].

Таблиця 23.

Рік	Критерії обчислення Індексу Управління						Сумарний показник ІУ
	Потенціал управління	Ефективність використання ресурсів	Можливість використання консенсусу	Міжнародне співробітництво	Ефективність управління	Рівень складності управління	
2010	6	6.7	5.6	6.7	6.2	6	6.2
2012	5.7	6	5.6	6.7	6	5.5	5.91
2014	6	6	6.4	7.3	6.4	5.5	6.26
2016	5.7	6.7	6.2	7.3	6.5	4.8	6.2
Помірно успішне правління							

*У рамках дослідження Фонду Бертельсмана не розглядаються окуповані Російською Федерацією території Абхазії (1998 року) та Південної Осетії (2009 року). Дослідження на цих територіях не проводились.

Таким чином, в Грузії за досліджуваний період найкращий показник був в 2014 році – 6.25, дещо менший індекс був в 2012 році - 5.91 та загалом Грузія отримала статус країни з помірно успішним управлінням. В підсумку аналіз дослідження Фонду Бертельсмана в Україні та Грузії зводиться до наступних ознак: жодна з країн не створила ефективну систему управління; кількісні показники для обох країн з 2010 року були приблизно однакові та класифікувались, як країни з помірно успішним управлінням; найбільш неефективна система управління була в Грузії в 2003 році; суттєвим є зниження показників в Україні в 2012 та 2014 роках; складністю в аналізі ефективності

управління є відсутність досліджень на анексованих територіях республіки Крим в Україні, Південної Абхазії та Осетії в Грузії.

Одним з найефективніших критеріїв визначення рівня демократизації країни є ступінь поширення та рівень корупції у суспільно-політичному житті країни. Цей критерій особливо притаманним є для країн пост – соціалістичного табору. Найбільш впливовою за оцінками експертів міжнародною організацією, предметом дослідження якої є визначення рівня корупції, в тому числі і в посткомуністичних країнах, є Transparency International [2]. Дана організація визначає ступінь адаптації корупції у суспільно-політичному житті країни за допомогою спеціально розробленого індексу сприйняття корупції (ІСК). Вперше результати дослідження були оголошені у 1995 році. [90]. В основі визначення ІСК у певній країні знаходяться результати декількох експертних досліджень та результати дослідження громадської думки про масштаби корупції в різних країнах світу. У 1996 р. Transparency International утворив Консультативний Комітет Індексції (ККІ). Основним завданням ККІ була розробка ефективної методології та інструментарію виміру рівня корупції на глобальному рівні. До складу ККІ входять статисти, економісти, соціологи та політологи [90]. Transparency International крім удосконалення ІСК, прагне розробляти інші інструменти оцінки сприйняття корупції у певній країні. Методика дослідження індексу з 1995 по 2011 роки включає в себе два базові компоненти: 1. Індекс Хабародавців (ІХ) – оцінює пропозиції стосовно корупції загалом по країні, та конкретно у державному промисловому секторі; 2. Глобальний Барометр Корупції (ГБК) – являє собою опитування громадської думки стосовно сприйняття корупції широкою громадськістю та досвіду поширення корупції у певній країні та у всьому світі. Максимальний показник = 10 (рівень корупції найменший). Мінімальний показник = 0 (рівень корупції найвищий) [89]. В 2012 році методологія індексу суттєво змінилась. Для всіх джерел стали використовувати дані, отримані тільки за один рік. В попередніх методологіях використовувалися дані, отримані не тільки за останній рік, але і за один або два попередніх роки, що не дозволяло проводити порівняння результатів по індексу в їх тимчасовій динаміці [91]. Через зміни неможливо порівнювати дані отримані до 2012 року з показниками отриманими раніше. Сумарні кількісні показники вимірюються за шкалою від 0 до 100, де 0 відповідає максимальному рівню корупції, а 100 – мінімальному. В Україні дослідження почали проводитись з 1998 року [51- 70], в Грузії дослідження проводились в 1999, 2000, 2002 –2016 роках [52 -70]. Показники для України та Грузії з 1998 – 2003 роки зображені в таблиці 23 [51 -56].

Таблиця 23.

Країна*	Рік дослідження	Сумарний показник Max=10 Min=0	Місце країни у загальному рейтингу	Кількість досліджуваних країн
Україна	1998	2.8	70	85
Грузія**	1998	-	-	

Україна	1999	2.6	77	99
Грузія	1999	2.3	85	
Україна	2000	1.5	88	90
Грузія	2000	-	-	
Україна	2001	2.1	83	91
Грузія	2001	-	-	
Україна	2002	2.4	85	102
Грузія	2002	2.4	85	
Україна	2003	2.3	111	133
Грузія	2003	1.8	127	

*Дослідження в Грузії у 1998, 2000, 2001 роках не проводились.

** На анексованих територіях Грузії в Південній Осетії та Абхазії дослідження не проводились. Для кращої динаміки аналізу індексу корупції з 2004 -2011 роки, доцільно зробити порівняльний аналіз. Загальні рейтинги та показники індексу корупції в досліджуваних країнах наведені в таблиці 24 [57 -64].

Таблиця 24.

Країна	Рік дослідження	Сумарний показник Max=10 Min=0	Місце країни у загальному рейтингу	Кількість досліджуваних країн
Україна*	2004	2.2	128	145
Грузія**	2004	2.0	136	
Україна	2005	2.6	113	158
Грузія	2005	2.3	133	
Україна	2006	2.8	99	163
Грузія	2006	2.8	99	
Україна	2007	2.7	118	179
Грузія	2007	3.4	79	
Україна	2008	2.5	134	180
Грузія	2008	3.9	67	
Україна	2009	2.2	146	180
Грузія	2009	4.1	66	
Україна	2010	2.4	134	178
Грузія	2010	3.8	68	
Україна	2011	2.3	152	182
Грузія	2011	4.1	64	

*На анексованій території АРК Крим (Україна) дослідження не проводились.
 ** На анексованих територіях Грузії в Південній Осетії та Абхазії дослідження не проводились.

Показники для України та Грузії з 2011 – 2016 роки зображені в таблиці 25 [64 – 69].

Таблиця 25.

Країна	Рік дослідження	Сумарний показник*** Max=100 Min=0	Місце країни у загальному рейтингу	Кількість досліджуваних країн
Україна*	2012	26	149	174
Грузія**	2012	52	52	
Україна	2013	25	149	175
Грузія	2013	49	59	
Україна	2014	26	144	174
Грузія	2014	52	51	
Україна	2015	27	135	168
Грузія	2015	52	48	
Україна	2016	29	135	176
Грузія	2016	57	44	

*На анексованій території АРК Крим (Україна) дослідження не проводились.

** На анексованих територіях Грузії в Південній Осетії та Абхазії дослідження не проводились.

***Методологія дослідження змінена в 2012 році, максимальний показник – 100 мінімальний показник – 0 [91].

Таким чином, аналізуючи дані (ІСК) для України та Грузії відповідно до досліджень Transparency International, можна зробити наступні висновки: починаючи з 1998 року Transparency International досліджує ІСК більш ніж 60-ти країн, а саме 85. До числа досліджуваних держав входить і Україна, рейтинг корупційності якої є 2.8 та та 70 місце в загальному рейтингу відповідно; згідно показників ІСК у 2000 році помітним є загальне погіршення стану сприйняття та поширення корупції одночасно в Україні; у 2002 році Україна та Грузія мали однакову кількість балів – 2.4; у 2003 році зафіксовано найгірший показник ІСК для Грузії – 1.8; у 2004 році фіксується загальне вирівнювання показників ІСК для України та Грузії; у 2008 році показники в Грузії є значно

кращими ніж в Україні; у 2009 та 2011 роках Грузія має найкращі показники – 4.1; у 2011 році показник ІСК в Україні значно погіршився і становив – 2.3 –з 2012 року помітна тенденція покращення показників в Грузії у порівнянні з Україною; у 2012, 2014, 2015 роках Грузія отримала показник – 52. Отже, в розділі детально описано та проаналізовано методологію емпіричних моделей переходу до демократії, а саме індексу демократизації Freedom House, зокрема програму «National in transit», проведений аналіз перехідних процесів за даними Фонду Бертельсмана, проаналізовано специфіку формування індексу та кількісні показники організації Transparency International в Україні та Грузії.

1. Freedom House: National in transit Methodology // [Електронний ресурс].
Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit-methodology/>.
2. Новый Индекс показал, что девять из десяти развивающихся стран нуждаются в срочной практичной поддержке для борьбы с коррупцией [Електронний ресурс] // Пресс-релиз Трансперенси Интернешнл от 7 октября 2003 г. – Режим доступу: <http://www.transparency.org>.
3. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2003. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2003/ukraine>.
4. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2004. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2004/ukraine>.
5. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2005. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2005>.
6. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2006. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2006>.
7. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2007. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2007/ukraine>.
8. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2008. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2008/ukraine>.
9. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2009. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2009/ukraine>.
10. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2010. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/ukraine>.
11. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2011. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/ukraine>.

12. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2012. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/ukraine>.
13. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2013. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/ukraine>.
14. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2014. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/ukraine>.
15. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2015. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>.
16. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2015. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/ukraine>.
17. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2016. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.
18. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2016. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/ukraine>.
19. Freedom House: National in transit. Report Ukraine 2017. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/ukraine>.
20. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2003. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2003/georgia>.
21. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2004. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2004/georgia>.
22. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2005. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2005/georgia>.
23. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2006. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2006/georgia>.
24. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2007. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2007/georgia>.
25. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2008. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2008/georgia>.
26. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2009. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2009/georgia>.

27. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2010. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/georgia>.
28. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2011. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2011/georgia>.
29. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2012. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2012/georgia>.
30. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2013. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2013/georgia>.
31. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2014. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2014/georgia>.
32. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2015. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2015/georgia>.
33. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2016. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/georgia>.
34. Freedom House: National in transit. Report Georgia 2017. // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/georgia>.
35. Bertelsmann Transformation Index. Methodology. [Электронный ресурс] // <https://www.bti-project.org/en/index/methodology/>.
36. Bertelsmann Transformation Index 2003. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступа: <http://www.btiproject.org/fileadmin/Inhalte/reports/2003/pdf/VTI%202003%20Ukraine.pdf>.
37. Bertelsmann Transformation Index 2006. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступа: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/VTI/Downloads/Reports/2006/pdf/VTI_2006_Ukraine.pdf.
38. Bertelsmann Transformation Index 2008. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступа: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/ukr/ity/2008/itr/pse/>.
39. Bertelsmann Transformation Index 2010. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступа: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/ukr/ity/2010/itr/pse/>.
40. Bertelsmann Transformation Index 2012. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступа:

- <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/ukr/ity/2012/itr/pse/>.
41. Bertelsmann Transformation Index 2014. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/ukr/ity/2014/itr/pse/>.
  42. Bertelsmann Transformation Index 2016. Country Report. Ukraine. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/ukr/ity/2016/itr/pse/>.
  43. Bertelsmann Transformation Index 2003. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2003/pdf/BTI_2003_Georgia.pdf.
  44. Bertelsmann Transformation Index 2006. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Reports/2006/pdf/BTI_2006_Georgia.pdf.
  45. Bertelsmann Transformation Index 2008. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/geo/ity/2008/itr/pse/>.
  46. Bertelsmann Transformation Index 2010. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/geo/ity/2010/itr/pse/>.
  47. Bertelsmann Transformation Index 2012. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/geo/ity/2012/itr/pse/>.
  48. Bertelsmann Transformation Index 2014. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/geo/ity/2014/itr/pse/>.
  49. Bertelsmann Transformation Index 2016. Country Report. Georgia. [Электронный ресурс] // Transformation: ВТІ. – Режим доступу: <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/geo/ity/2016/itr/pse/>.
  50. Доннер С. Хауке Х. Индекс трансформации: введение / Доннер С. Хауке Х // Свободная мысль. – 2010. - № 7 (1614). - С. 11-21.
  51. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 1998: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_1998/0.

52. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 1999: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_1999/0.
53. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2000: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2000/0.
54. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2001: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2001/0
55. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2002: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2002/0.
56. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2003: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2003/0.
57. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2004: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2004/0.
58. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2005: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2005/0.
59. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2006: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2006/0.
60. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2007: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2007/0.
61. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2008: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2008/0.
62. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2009: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/research/cpi/cpi_2009/0.
63. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2010: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.transparency.org/cpi2010/results>.
64. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2011: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.transparency.org/cpi2011/results>.
65. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2012: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.transparency.org/cpi2012/results>.
66. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2013: Results. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.transparency.org/cpi2013/results>.

67. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2014: Results. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.transparency.org/cpi2014/results>.
68. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2015: Results. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.transparency.org/cpi2015>.
69. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2016: Results. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016#table.
70. Transparency international corruption index. Corruption Perceptions Index 2017: Results. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2017.
71. Річний звіт та аудит Transparency International Україна за 2012 рік (укр). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/10/zvit_2012_2.pdf.
72. Річний звіт та аудит Transparency International Україна за 2013 рік (укр). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/10/richny_zvit_ti-ukraine_2013_ua.pdf.
73. Річний звіт та аудит Transparency International Україна за 2014 рік (укр). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/10/ti2014_annual_report_ua.pdf.
74. Річний звіт та аудит Transparency International Україна за 2015 рік (укр). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/10/annual_report_ti_2015_ukr.pdf.
75. Річний звіт та аудит Transparency International Україна за 2016 рік (укр). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2017/03/Richnyi-zvit-TI-2016.pdf>.
76. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.ge/sites/default/files/2004%20Annual%20Report-English.pdf/>.
77. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/TI%20Georgia%20Annual%20Report%202005.pdf/.
78. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.ge/sites/default/files/TI%20Georgia%20Annual%20Report%202006.pdf>.
79. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/TI%20Georgia%20Annual%20Report%202007.pdf.

80. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/Annual%20Report%202008.pdf.
81. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/TIG%20Annual%20Report-2009%20FINAL_0.pdf.
82. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/AnnualReport2010.pdf.
83. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/Annual%20Report%202011.pdf.
84. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2012. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.scribd.com/document/296695496/Annual-Report-2012>.
85. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.transparency.ge/en/post/annual-report/ti-georgia-annual-report-2013>.
86. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2014. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.transparency.ge/sites/default/files/post_attachments/tsliuri_angarishi_-_2014.pdf.
87. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.transparency.ge/en/post/annual-report/ti-georgia-annual-report-2015>.
88. Transparency international corruption index. Georgia. Annual Reports 2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.transparency.ge/en/content/ti-georgia-annual-report-2016>.
89. The Methodology of the Corruption Perceptions Index 2007. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.stt.lt/documents/soc_tyrimai/KSI_methodology_2007.pdf.
90. Explanation of how individual country scores of the Corruption Perceptions Index are calculated. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/news/pressrelease/explanation_of_how_individual_country_scores_of_the_corruption_perceptions.
91. A look at the Corruption Perceptions Index 2012. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.transparency.org/news/feature/a_look_at_the_corruption_perceptions_index_2012.

ІДЕЙНІ ВИТОКИ, СТРУКТУРА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ ROTARY INTERNATIONAL

In this article we analyzed ideological foundations, structure and action of Rotary International. We considered the history of this organization, the founder of Rotary and the conditions of its appearance. Also this article gives us more clear impression of what Rotary is, the main directions of activity and how it goes.

Постановка проблеми. Rotary International (далі – Ротарі) – це одна із найбільш впливових міжнародних організацій гуманітарного і соціального рівня у світі. Це всесвітня організація представників ділового світу та інтелігенції, які вірять у важливість гуманістичного служіння людям та підтримання високого етичного рівня у будь-яких видах професійної діяльності. Це об'єднання людей, які вірять у важливість розвитку взаєморозуміння між народами. Сама назва «Ротарі» пов'язана із поняттям ротації – щорічної зміни керівництва. При цьому керівник будь-якого рівня готується до «свого» року мінімум два роки, щоб гарантовано відпрацювати з максимальною ефективністю.

Ротарі має пряме відношення до створення ООН, у чому брали участь близько 60 ротарійців. Сьогодні це єдина суспільна організація, яка має свого постійного представника в ООН. Будучи добровольцями, ротарійці служать суспільному благу у багатьох країнах світу, починаючи з 1905 року. Шляхом добровільного служіння жінки та чоловіки-ротарійці встановлюють дружні відносини та розширюють коло своїх ділових, професійних і суспільних зв'язків. Участь у міжнародних гуманітарних проектах дозволяє членам клубу Ротарі налагоджувати зв'язки з усім світом, поглиблюючи тим самим міжкультурне взаєморозуміння. Ротарі служить світу та миру в усьому світі за допомогою своїх освітніх і гуманітарних програм.

Метою статті є розкриття поняття, ідейних витоків, побудови та основного призначення організації Rotary International. Вказана мета зумовила постановку наступних дослідницьких завдань: дослідити історію виникнення та ідейні основи Ротарі; визначити принципи устрою організації Ротарі; проаналізувати характер функціонування Ротарі у світі.

Виклад основного матеріалу. Історія Ротарі розпочалася 23 лютого 1905 року у м. Чикаго (США). Перші збори майбутнього Ротарі клубу відбулися у будівлі Юніті Білдінг на Норт Діборн стріт, 127. Там були присутні: гірничий інженер Густав Лоер, продавець вугілля Сильвестр Шилле (перший президент клубу), кравець Хірам Шорі та адвокат Пол Гарріс.

Саме Пол Гарріс вклав найбільше зусиль для створення організації. Ідея Пола Гарріса полягала в прагненні розвивати дух дружби і солідарності у світі бізнесу великих міст. Незабаром до групи влилися нові члени Ротарі, які стали поперемінно збиратися за місцем роботи того чи іншого ротарійця, звідки і виникла ідея обертання та емблема колеса.

З того часу рух Ротарі розвивався і зміцнювався в усьому світі, набував організаційної чіткості і здобував повагу своїми гуманітарними акціями. Наприкінці 1980-х до Ротарі стали приймати жінок і на сьогодні жінки складають біля 15% членів Ротарі. У 1989 році рух Ротарі отримав своє теперішнє гасло – «Служіння понад власне Я» (англ. «Service Above Self»). Це гасло стало духовною основою життя для ротарійців усього світу [2].

Членами Ротарі у різні роки були визначні особи світової політики, науки та культури. Серед них – Президент США Джон Кеннеді, Прем'єр-міністр Великої Британії Уїнстон Черчіль, німецький письменник Томас Манн, океанограф та мандрівник Тур Хейердал, лауреат Нобелівської премії миру філософ Альберт Швейцер, король Швеції Карл XVI Густав, композитори Франц Легар та Жан Сибеліус, співак Лучано Паваротті, боксер Мануель Пакьяо та багато інших відомих особистостей [7].

Майже з перших днів існування колесо було емблемою Ротарі. Перший його ескіз зробив ротарієць з Чикаго Монтеґ'ю Бер, який намалював просте вагонне колесо та декілька крапок та ліній, що створювали враження руху. Це колесо мало символізувати «Цивілізацію та Поступ». Більшість тодішніх Клубів розміщувала малюнок вагонного колеса на своїх публікаціях та бланках.

Але в 1922 році було вирішено, що всі Ротарі Клуби мають прийняти єдиний взірєць колеса як ексклюзивну емблему ротарійців. Таким чином, у 1923 році Асоціація Ротарі прийняла емблему шестерні з двадцятьма чотирма зубцями та шістьма спицями у її сучасному вигляді. Тож до колеса було додано і взірєць у тому вигляді, у якому ми всі його добре знаємо, був остаточно формально затверджений як офіційна емблема Rotary International.

Офіційний прапор Ротарі був формально затверджений у 1929 році на Конвенції у місті Далласі (штат Техас, США). Ротарійський прапор – це біле поле, на якому в центрі розміщена офіційна Ротарійська емблема: колесо, виконане золотим кольором. На вінці колеса виділені чотири заглиблення темно-синього кольору. Слова «Rotary» та «International», також виконані золотим кольором, розміщуються у верхньому та нижньому заглибленнях. Просвіти втулки колеса та між його спицями – білі. Згідно повідомлень, вперше офіційний Ротарійський прапор замайорів у місті Канзас-Сіті (штат Міссурі, США) у січні 1915 року [5].

Задача Ротарі полягає у втіленні у життя Цілей Ротарі, які формулюються наступним чином: «Ціллю Ротарі є реалізація ідеалу практичної роботи як основи істинного підприємництва через: розширення кола спілкування ротарійців як можливості проведення практичної роботи; підтримку та заохочення високого етичного рівня у бізнесі та в інших видах професійної діяльності; утвердження цінності будь-якої корисної праці та прагнення до того, щоб кожен ротарієць використовував свою професію як можливість достойно служити суспільству; прагнення до того, щоб кожен ротарієць залишався вірним ідеалу практичної роботи у своєму особистому житті, професійної діяльності та у спілкуванні з оточуючими людьми; підтримка та зміцнення взаєморозуміння, доброї волі і миру за допомогою об'єднання ділового світу та інтелігенції» [3].

Перший девіз Ротарі звучав таким чином: «Найбільше отримує той, хто найкраще служить». Він був затверджений на Другій Ротарійській Конвенції, що

відбулася у м. Портленд (штат Орегон, США) у серпні 1911 року. Десь у цей самий час Президент Ротарі Клубу Міннеаполіс, що у штаті Міннесота (США), сказав, що для найкращої організації Ротарі Клубу підходить принцип, на який спирається власне його Клуб: «Служіння, а не власне «Я»». Ці два вислови, дещо модифіковані і були формально затверджені як офіційні девізи Ротарі на Конвенції 1950 року в Детройті. У 1989 році Законодавча Рада затвердила гасло «Служіння понад власне «Я» як головний девіз Ротарі, оскільки він у найкращий спосіб віддзеркалює філософію альтруїстичного служіння [2].

Основою організації є Ротарі Клуби. Кожен Клуб – це самостійна громадська організація згідно чинного законодавства країни розташування, що діє у відповідності з Статутом та Правилами Клубу. Отже, Rotary International – міжнародна асоціація Ротарі Клубів. Клуб під назвою Ротарі повинен бути зареєстрований в Rotary International та отримати Хартію. Керівним органом Клубу є правління, яке складається з членів Клубу, а саме: президента, президента-електа, віце-президента, секретаря та скарбника.

На розсуд Правління, до його складу можуть бути додатково включені й інші члени, які є відповідальними за інші завдання. Очолює Клуб власне Президент, в обов'язки якого входить виконання функцій головуючого на зібраннях Клубу та засіданнях правління, а також інших звичайних президентських обов'язків. Друге вагоме місце посідає Президент-Елект. Його завданням є робота в якості відповідального за свою частину роботи та виконання інших доручень президента або правління Клубу. Віце-президент веде зібрання Клубу за відсутності президента та засідання правління у якості головуючого, а також він виконує інші звичайні посадові обов'язки Віце-президента.

В обов'язки Секретаря входить:

- 1) ведення списку членів;
- 2) реєстрація присутніх на засіданнях;
- 3) розсилка повідомлень про збори Клубу та засідання його правління;
- 4) ведення та зберігання проколів засідань;
- 5) складання та подача в Ротарі потрібних звітних документів, у тому числі піврічних звітів про склад членів 1 січня та 1 червня кожного року, включаючи індивідуальні внески всіх членів і розраховані внески дійсних членів, прийнятих до членського складу Клубу після початку червневих або січневих піврічних звітних періодів. Крім того, складання звітів про зміну членського складу;
- 6) подача губернатору дистрикту місячного звіту про відвідуваність;
- 7) збір та перерахування в Ротарі платежів за підписку на офіційний журнал організації;
- 8) виконання інших звичайних посадових обов'язків секретаря [1].

Скарбник зберігає всі грошові засоби, представляє Клубу звіти про ці засоби за рік та у будь-який час за потребою правління, а також виконує інші свої завдання. Якщо скарбник покидає свою посаду, то він передає тому, хто заступає на нову посаду або Президентові Клубу всі гроші, книги бухгалтерського обліку та все інше майно Клубу [5].

Ротарійці підкреслюють важливість регулярного відвідування засідань, тому що це організація, у якій потрібно не просто значитися, а займатися ділом. Якщо людину прийняли до клубу, то від неї очікується активна участь в ньому. За Правилами Ротарі відвідування повинні складати щонайменше 60% всіх засідань.

Дистриктальний рівень управляється губернатором, який обирається Rotary International. Кожен висувається та призначається клубами із його дистрикту та обирається на щорічній конвенції, що проводиться в різних країнах. Губернатор призначає помічників губернатора з числа ротарійців дистрикту для надання допомоги в управлінні діяльністю Ротарі та проектами дистрикту.

Губернатор Дистрикту – це дуже досвідчений ротарієць, який великодушно присвячує рік свого часу добровільному виконанню завдань лідера. Губернатор має керувати створенням нових Клубів та зміцненням позицій вже існуючих. Він відповідає за втілення в життя всіх програм та видів діяльності, які визначили Президент Ротарі та його Рада Директорів. Губернатор планує і керує діяльністю Конференції Дистрикту, а також іншими його важливими подіями [4].

Головною системою, яка об'єднує в собі вищезгадані структурні одиниці є Rotary International. Керівництво складається із 19 людей. Правління включає в себе як діючого Президента, так і його наступника. Воно збирається один раз на квартал. Президент обирається на 1 рік, а за півроку до вступу на посаду оголошує тему свого року, яка представляє собою пріоритети суспільного служіння клубів, дистриктів та всього Ротарі.

За повсякденну роботу Секретаріату Ротарі відповідає Генеральний секретар – головна посадова особа організації. Генеральний секретар підзвітний Правлінню та Президенту. Він керує роботою майже 600 службовців Секретаріату Ротарі. Крім того, Генеральний секретар є Секретарем Правління та головною посадовою особою Фонду Ротарі, яка є відповідальною також за його фінанси. Генеральний секретар являється секретарем всіх комітетів Ротарі, а також Законодавчої Ради, регіональних конференцій та щорічного з'їзду Ротарі. Генеральний секретар призначається Радою Ротарі на термін не більше 5 років, але має право на переобрання.

Штаб-квартира Ротарі знаходиться в Еванстоні (США). Координацію роботи Клубів в окремих регіонах здійснюють сім регіональних офісів. Вони обслуговують Клуби Європи, Африки та Східного Середземномор'я знаходиться у Цюріху (Швейцарія) [5].

Метою Ротарі є заохочувати та розповсюджувати ідею служіння як основи вартісного підприємництва. Ми бачимо тут, що це твердження зазначає чотири аспекти, які окреслюють ідеал служіння та способи його досягнення: розвиток свідомості, яка сприяє служінню; пропаганда високих морально-етичних стандартів у бізнесі та професійній діяльності; служіння у приватному, професійному та громадському житті; а також побудова доброї волі, миру та взаєморозуміння між народами.

«Ідеал служіння» являє собою ключову фразу ротарійської Мети. Цей ідеал – це позиція людини, поведінка якої базується на піклуванні про інших і яка виявляє готовність надавати допомогу, він вимагає скерування на його досягнення всіх найкращих якостей особи.

У сферу діяльності Ротарі входить:

- 1) допомога престарілим: недороге житло та медичне обслуговування;
- 2) допомога інвалідам: медичні послуги, навчання доступним професіям, організація дозвілля, психотерапевтична допомога;
- 3) здійснення молодіжних програм (профорієнтація, працевлаштування, міжнародні обміни);
- 4) заходи із благоустрою міста (відновлення парків, спортивних споруд, екологічні заходи і т.п.);
- 5) фінансування та організація семінарів, конференцій та літніх таборів для молоді, представників молодіжних організацій, учасників міжнародних заходів;
- 6) поповнення Фонду Ротарі, з якого виділяються кошти на освітні та благодійні програми;
- 7) створення стипендіального фонду для перспективних бізнесменів та спеціалістів (щорічно призначається близько 1,5 тис. таких стипендій для професійного росту та виховання у дусі інтернаціоналізму);
- 8) здійснення програм імунізації у країнах, що розвиваються; заходи з боротьби з голодом, хворобами, наслідками стихійних лих [6].

Вагомим рушієм всіх проектів Ротарі є Фонд Ротарі. Він був заснований у 1917 році у м. Атланта (штат Джорджія, США) під час каденції Президента Арча Кламфа. Єдиною його задачею є підтримання зусиль Ротарі, направлених на досягнення миру та взаєморозуміння в усьому світі через програми міжнародних гуманітарних, освітніх та культурних обмінів.

З цією метою Фонд надає міжнародні гуманітарні гранти, які сприяють покращенню добробуту людей, освітні стипендії для студентів університетів та викладачів, які одночасно виступають у ролі міжнародних послів доброї волі, гранти для організації міжнародних обмінів представниками ділового світу та інтелігенції. Всі премії та гранти виділяються у відповідності з міжнародною діяльністю клубів та дистриктів Ротарі. Заявки на фінансування повинні подаватися клубами або дистриктом Ротарі.

Ротарі має п'ять основних напрямків діяльності:

- 1) робота в середині Клубу (організаційна), яка пов'язана із менеджментом Клубу, створенням плідної спільної роботи однодумців, об'єднаних благородною задачею змінити світ на краще через практичні справи у рамках громадської ініціативи;
- 2) професійно-етична діяльність, котра передбачає високий морально-етичний рівень ротарійців в ім'я служіння людям;
- 3) соціально-благодійна діяльність у місцевій та світовій спільноті;
- 4) міжнародна діяльність – широкий спектр того, що ротарійці покликані робити в ім'я інтернаціоналізму та зміцнення миру на Землі через гуманітарні проекти та іншу практичну діяльність;
- 5) робота з молоддю, з новими поколіннями молодих людей через їх соціалізацію на основі загальнолюдських принципів [1].

Програма Фонду Ротарі «Посли доброї волі» є найбільшою у світі, яка фінансується приватною організацією (близько 1200 стипендій на рік для

навчання за кордоном). Фонд надає стипендії на один рік, кілька років, на період від 3 до 6 місяців. Стипендіати повинні виступати перед власними клубами і перед клубами у країні, де перебувають.

Через стипендії для викладачів університетів для роботи у країнах, що розвиваються дистрикти Ротарі виділяють стипендії Фонду у розмірі або 10 тис. доларів (на період від 3 до 5 місяців), або 20 тис. доларів (на період від 6 до 10 місяців) викладачам університетів, які їдуть працювати у країни, що розвиваються.

Програма «ПоліоПлюс», в рамках якої проводиться велика робота з вакцинації дітей від поліомієліта. У 1988 році Всесвітня організація охорони здоров'я виступила з ініціативою покінчити з поліомієлітом до 2000 року. Ротарі підтримала цю ініціативу. Вірус поліомієліту охопив більш ніж 120 країн світу та спричиняв близько 350 тис. випадків паралічу щороку. Сьогодні лише 17 офіційно зафіксованих випадків поліомієліту у двох країнах (Афганістані та Пакистані). Таким чином, це небезпечне захворювання може бути повністю переможене до кінця 2018 року. Про це заявляли у Фонді Білла та Мелінди Гейтс, який є одним з партнерів Глобальної ініціативи з ліквідації поліомієліту [3].

Також найбільш вагомими проектами Ротарі є Інтеракт та Ротаракт. Молодіжна програма «Інтеракт» була запущена Правлінням у 1962 році для молодих людей віком від 12 до 18 років. Слово «Interact» утворено з двох англійських слів: «international» – міжнародний та «action» (дія). Перший клуб Інтеракт був створений Ротарі-клубом у місті Мельбурн (штат Флорида, США). Клуби Інтеракт дають можливість учням середніх шкіл спільно потрудитися на благо дружби та міжнародного взаєморозуміння. Кожний клуб Інтеракт повинен мати засновника в особі Ротарі-клубу, який здійснює над ним керівництво та повинен щорічно займатися здійсненням практичних проектів у своїй школі, районі та в інших країнах.

Успішна діяльність та розвиток клубів Інтеракт дали поштовх тому, що у 1968 році. Правління Rotary International ініціювало нову організацію – Ротаракт («Rotary in Action»). Метою цієї організації є розвиток почуття громадської самосвідомості та потенційних лідерських якостей у молодих людей у віці 18-30 років. Перший клуб Ротаракт був створений Ротарі-клубом у місті Шарлотт (штат Північна Кароліна, США). У Ротаракт зараз входять більш, ніж 6 400 клубів у приблизно 100 країнах, які налічують більше 147 тис. членів [2].

Велике значення для клубів Ротаракт має принцип особистої відповідальності членів клубу, котрий є основоположним у досягненні ними особистого успіху та в проведенні роботи на місцях. Члени клубів Ротаракт беруть участь у багатьох культурних заходах і програмах, які проводяться на благо свого міста. Стержневим у діяльності для реалізації проектів клубів Ротаракт є девіз: «Єдність через практичну роботу» [6].

Висновки. Отже, головною ідеєю Ротарі є служити світу та досягти взаєморозуміння та миру в ньому. Участь у благодійних, соціально-гуманітарних проектах дозволяє членам організації втілювати дані цілі в життя. Істинний ротарієць – альтруїст, трудоголік, творець. Це людина, яка досягла багато в житті своєю працею, наполегливістю та здібностями. Знайшовши своє місце в житті та

отримавши визнання суспільства, ця людина починає відчувати внутрішню потребу зробити щось корисне для інших, для суспільства. Ця ротарійська філософія знайшла своє відлуння у філантропічній діяльності, втілювалася в актах милосердя, безкорисної допомоги престарілим, інвалідам, сиротам, важкохворим і малозабезпеченим.

1. Донской В. Ф. Ротари [Електронний ресурс] / Владимир Федорович Донской. URL: <https://clubrunner.blob.core.windows.net/00000050188/ru-ru/files/homepage/в-ф-донской-все-о-ротари/Донской-ВФ-Ротари.pdf>(дата звернення: 22.05.2018).
2. Донской В. Ротари и ротарианцы [Електронний ресурс] / Владимир Донской. URL: <http://docplayer.ru/58605006-Vladimir-donskoj-rotari-i-rotariancy-rotary-and-rotarians.html>(дата звернення: 22.05.2018).
3. Дохтерман К. Азбука Ротари [Електронний ресурс] / Клифф Дохтерман. URL: <http://www.novorotary.ru/docs/azbuka.pdf>(дата звернення: 22.05.2018).
4. Ротари в вопросах и ответах [Електронний ресурс] URL: <https://rotary-omsk.ru/wp-content/uploads/2013/12/FAQ-2009.pdf>(дата звернення: 22.05.2018).
5. Ротарійська читанка [Електронний ресурс] URL: <https://refdb.ru/look/2859242.html>(дата звернення: 22.05.2018).
6. Что такое Ротари? Кто такие ротарианцы? [Електронний ресурс] URL: <http://docplayer.ru/26378140-Chto-takoe-rotari-kto-takie-rotariancy-rotary-in-brief.html>(дата звернення: 22.05.2018).
7. Famous honorary Rotarians [Електронний ресурс] URL: <http://rotaryfirst100.org/history/famous/honorary.htm> (дата звернення: 22.05.2018).

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПІДХОДІВ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІВНИХ ПРАВ ТА МОЖЛИВОСТЕЙ ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ У ПОЛІТИЦІ

In the article the author investigates the evolution of approaches to ensuring equality between women and men – from the approaches of "women in development", "gender and development" to a comprehensive gender approach. In the article the author shows the importance of introducing a gender approach at all stages and levels of state policy formation: planning, realization (implementation), monitoring and evaluation.

Поняття «гендерний підхід», «комплексний гендерний підхід» та «гендерно-чутливий підхід» є відносно новими і активно використовуються у політичній науці з кінця ХХ століття. Уявлення про рівноправність осіб із різних соціально-гендерних груп дуже повільно здобували визнання та поширювалися у суспільстві, хоча сама ідея рівності всіх людей є відомою вже дуже давно.

У 1975 р. в Мехіко на організованій ООН Першій всесвітній конференції зі становища жінок, присвяченій міжнародному року жінки, держави-учасниці вперше наголосили про те, що національні уряди потребують створення внутрішніх механізмів (національних управлінських структур) допомоги розвитку жіночому рухові. На конференції було прийнято План дій, до якого включили пункт про створення цих механізмів. Упродовж проголошеного ООН Десятиліття жінки (1976-1985 рр.) ця ідея була прийнята багатьма країнами, що поклало початок всесвітньому діалогу з метою покращення становища жінок та впровадженню підходу «жінки у розвитку» (WID).

На початку ХХІ століття уряди багатьох країн заявили про відмову від старої практики прийняття рішень та розробки політики у межах підходу WID. Сьогодні значна частина держав намагаються узгодити майбутні напрямки державної політики та урядові і місцеві програми з потребами різних груп як чоловіків, так і жінок, впроваджуючи підхід «гендер і розвиток» (GAD).

Управлінські підходи «жінки у розвитку» (WID) та «гендер і розвиток» (GAD) подекуди використовуються як взаємозамінні, але між ними є кілька принципових відмінностей. Підхід WID було розроблено у 1970-х роках для формулювання заходів та напрямків політики, які б дозволили повною мірою інтегрувати жінок у розвиток суспільства. Підхід GAD розроблено у 1980-х роках з метою усунення соціальних, економічних та політичних нерівностей між різними групами жінок і чоловіків як передумови розвитку, у центрі якого знаходиться людина. Сьогодні у вітчизняній політичній науці майже не використовується термін «гендер і розвиток», натомість більш вживаними є – «комплексний гендерний підхід» або «гендерно-чутливий підхід». Метою комплексного гендерного підходу у сфері політичних відносин – є справедливий, сталий розвиток суспільства, у процесі якого різні групи жінок та чоловіків беруть участь у прийнятті рішень, мають доступ до влади та розподілу ресурсів.

Якщо підхід «жінки у розвитку» передбачав виключно діяльність спрямовану на жінок – стратегії і проекти для жінок, то комплексний гендерний підхід ставить інші завдання. Серед основних завдань гендерного підходу у політиці – аналіз потреб і можливостей різних груп жінок та чоловіків; задоволення практичних та стратегічних гендерних потреб різних груп осіб.

Згідно з визначенням Організації Об'єднаних Націй, цілеспрямоване впровадження гендерних підходів (англ. gender mainstreaming) – це «...процес оцінювання того, які наслідки матиме для жінок та чоловіків здійснення будь-якого планованого заходу, включаючи впровадження законодавства, стратегічної політики та програм в усіх сферах і на всіх рівнях. Цілеспрямоване впровадження гендерних підходів означає обов'язкове врахування інтересів та досвіду як жінок, так і чоловіків під час розробки, впровадження, моніторингу та оцінювання стратегічних заходів і програм у всіх політичних, економічних та соціальних сферах, щоб забезпечити одержання чоловіками та жінками однакової вигоди від реалізації цих заходів і програм та ліквідувати будь-яку нерівність» [2, р. 102].

Гендерний підхід дозволяє врахувати гендерний вимір в усіх напрямках політики. Гендерна рівність більше не розглядається як «окреме питання», а стає наскрізною складовою всіх напрямків політики та суспільного розвитку. Окрім того, гендерний підхід звертає увагу не окремо на жінок чи чоловіків, а на жінок і чоловіків разом, як дійових осіб у процесі розвитку суспільства та користувачів послуг (бенефіціарів) цього процесу. Жінки і чоловіки одночасно є як суб'єктами, так і об'єктами суспільного розвитку. На відміну від так званих «нейтральних підходів» до аналізу суспільного розвитку, гендерний підхід (гендерно-чутливий підхід) передбачає, що політичні рішення та дії мають різний вплив і силу впливу на різні групи жінок та чоловіків, залежно від віку, місця проживання, рівня доходів, рівня освіти тощо.

Комплексний гендерний підхід ставить людину у центр процесу формування політики. Особи, які приймають рішення повинні розуміти і враховувати вплив своїх рішень на різні групи жінок і чоловіків (соціально-гендерні групи). Врахування впливу на різні групи жінок і чоловіків, забезпечує краще управління та більш ефективний розподіл ресурсів, зокрема ресурсів бюджетів різних рівнів.

До переваг застосування комплексного гендерного підходу належать такі:

- показує, що гендерна рівність є важливим соціальним питанням і має суттєві наслідки для розвитку суспільства;
- забезпечує участь представників та представниць різних соціально-гендерних груп населення у процесі вироблення політики;
- сприяє застосуванню адресного підходу, надає можливість виробникам політики максимізувати переваги та мінімізувати ризики від впровадження політики;
- забезпечує кращу відповідність політики потребам та інтересам різних груп жінок та чоловіків;
- зміцнює демократичні засади політики шляхом консультування з представниками та представницями різних соціально-гендерних груп під час процесу вироблення політики;

- дозволяє оцінити прихильність органів влади принципу рівності, зокрема гендерної, в усіх сферах управлінської діяльності;
- сприяє розбудові індивідуальної спроможності державних виконавців і службовців та інституційної спроможності соціальних груп, громад, організацій, органів влади тощо;
- дозволяє тим, хто формує політику, і тим, хто веде практичну діяльність, не лише зосереджуватися на наслідках гендерної нерівності, а й визначати і виправляти процеси, що її спричиняють.

Уряди багатьох країн світу заявили про відмову від старої практики прийняття рішень та вироблення політики без урахування соціально-гендерних інтересів. Застосовуючи комплексний гендерний підхід, вони намагаються узгодити майбутні напрямки державної, регіональної та місцевої політики (урядові та місцеві стратегії, програми, проекти і бюджети) з потребами, інтересами, а головне можливостями різних груп жінок і чоловіків.

Як показує світовий досвід, застосування комплексного гендерного підходу можливе на різних етапах вироблення політики. Рекомендовано застосовувати гендерний підхід на початковому етапі вироблення політики – етапі планування, оскільки це сприятиме більш повному дослідженню потреб та ресурсів, врахуванню їх відмінних впливів на становище, статус і можливості різних груп жінок і чоловіків. Однак, впровадження гендерного підходу можна розпочати й на етапі моніторингу та оцінки уже діючих стратегій, програм і напрямів політики. У такому випадку результати оцінювання політики та програм стануть відправною точкою у розробці нових ініціатив з врахуванням результатів гендерного аналізу.

1. Оцінювання соціально-гендерного впливу стратегій, програм і проектів регіонального розвитку : практ. посіб. / М. Колодій та ін.; за ред. І. Санжаровського. Київ : К.І.С., 2012. 80 с.
2. Report of the Economic and Social Council for 1997. New York : United Nations, 1997. 132 p.

«НОВИЙ-ЛІВИЙ» РУХ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА КОНТРУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ В США У 60-Х РОКАХ ХХ СТ.

The article considers the peculiarities of the conceptual basis of the "new left" movement in the Western political science of the 1950s and 1960s. Here we are discussing about the difference between ideological directions of the "new left" movement and the traditional left. Also, the interrelation of the "new left" movement with the American counter-culture in the 60's of the 20th century is analyzed. According to the author, the "new left" movement is an integral part of the counterculture of the 1960s, along with its social and cultural trends.

Вступ та постановка проблеми. У даній статті ми спробуємо розглянути вузьку ділянку суспільно-політичної думки, що стосується генези філософсько-політичної течії «нових лівих» та її включення до контркультурного проекту в 60-х роках ХХ століття у США. Незважаючи на те, що рух контркультури часто пов'язується тільки з мистецьким та культурним протестом проти пануючих соціокультурних цінностей, у ньому значне місце посідав суспільно-політичний напрям, який був виражений «новим лівим» рухом. Тому ми вважаємо, що «новий лівий» рух є частиною політичної контркультури в США, та загалом, країнах Заходу в 60-х роках ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження з даної проблематики активно ведуться в сучасній західній соціальній та політичній науці, зокрема важливими є роботи Е. Хіза та Ч. Поттера, С. Бранда, Д. Белграда, в яких поданий аналіз розвитку, становлення контркультури в США. На пострадянському просторі варто відмітити роботи А. Керві, Т. Щепанської, М. Султанової, Г. Кнабе та інших.

Щодо українських дослідників, то безперечно цікавими та вартими уваги є дослідження А. Мінаєва, які стосуються молодіжного руху в США та Європі в другій половині 60-х років ХХ століття. Але на жаль, можемо констатувати, що в українській політичній науці поки-що вкрай мало публікацій, які б стосувалися тематики контркультури.

Мета даної публікації – прояснити співвідношення між «новим лівим» рухом та контркультурою, дослідити генезу «нового лівого» руху. Серед дослідницьких завдань ми також вважаємо доцільним проаналізувати відмінність поглядів «нових лівих» від традиційних лівих ідейних концепцій, прояснити проблематику виникнення терміну «нові ліві».

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливою складовою частиною контркультури, її безпосередньою суспільно-політичною складовою став «новий лівий» рух, діяльність якого розгорнулася з початку 60-х років ХХ століття у США. Ідейною базою, на якій постав «новий лівий» рух, стали роботи вчених «Франкфуртської школи», також в процесі його становлення важливими були погляди французьких філософів-екзистенціалістів, зокрема Ж.П.Сартра,

американського соціолога Чарльза Міллса, Вільгельма Райха та інших. Також у побудову ідей руху «нових лівих» внесли вклад такі теоретики та практики у боротьбі за деколонізацію країн третього світу, як Франц Фанон. Певний ідейний вплив на становлення «нових лівих» спричинив французький структуралізм, а також теоретичні концепції маоїзму і троцькізму.

Етимологію терміну «нові ліві» можна прослідкувати від назви британського науково-теоретичного журналу «NewLeftReview» (заснований у 1960 році), в якому публікувалися статті тогочасних неомарксистів, які з певних причин відійшли від традиційної марксистської доктрини. Також термін зустрічається в «Листі до «нових лівих» Ч. Міллса, опублікованому у «NewLeftReview», того ж 1960 року.

Таким чином, термін з початку 60-х років ХХ століття став уживаний у соціальній та політичній науці, визначав собою нову ідейну базу, її прихильників, погляди яких пішли врозріз зі традиційною марксистською доктриною західних комуністичних партій, а назва виділяла «нових лівих» на протигагу «старим», традиційним лівим рухам та партіям.

Щодо генези терміну «нові ліві», то англійський соціолог, один з представників «нового лівого» руху Стюарт Холл зазначає, що «новий лівий» рух у Європі розпочинається з другої половини 50-х років ХХ століття, як пошук «третього шляху» між домінуючими тенденціями у лівих політичних силах – між сталінізмом та соціал-демократичним рухом. «Ми запозичили цю фразу в 1950-х роках з руху, відомого як «nouvellegauche», незалежної тенденції у французькій політиці, пов'язаної з щотижневою газетою FranceObservateur та її редактором Клодом Бурде. Він, будучи провідною фігурою французького Опору, уособлював спробу після війни відкрити «третій шлях» в європейській політиці, незалежний від двох домінуючих лівих позицій сталінізму і соціал-демократії, за межами блоків військових сил НАТО і Варшавського договору, що виступав проти, як американської, так і радянської присутності в Європі» [1].

Використовуючи як базу марксистську критичну теорію, «нові ліві» поставилися до неї досить вільно, залучаючи до своїх ідейних концепцій цілу низку інших напрямків, від елементів фрейдизму, до радикального лібералізму. Через це вони зазнали значної критики від представників традиційного марксизму, які визначали їх як «лівацький» напрямок, який свідчить про безпосередню кризу західного суспільства та інтелектуальної думки. «Нові ліві», в свою чергу, критикували представників традиційного марксизму за надмірну догматичність та невідповідність їхньої критичної теорії реаліям середини ХХ століття.

На формування ідейних позицій, характерних для «нового лівого» руху вплинула ідея Г. Маркузе про втрату революційної ролі робітничим класом, який включається у соціально-політичну систему, а його місце посідають соціальні аутсайтери – люмпен-пролетаріат, представники національних меншин, безробітні, радикальне студентство, інтелігенція. У глобальному вимірі агентами революційних змін є країни третього світу, які борються проти колоніалізму, як з боку капіталістичного, так і соціалістичного світу.

Також вагомою для «нових лівих» стала теза про втрату революційної ролі лівими політичними партіями, які також є включеними у існуючу політичну систему. Тому новим рухом розглядалася сфера боротьби поза парламентською системою, без прив'язки до політичних партій. Акцент на непарламентських формах політичної боротьби пізніше привів до гарячих дискусій в «новому лівому» русі та перехід частини його учасників до форм збройної, терористичної боротьби.

Серед напрямків контркультури 60-х років ХХ століття «нові ліві» посідають особливе місце, оскільки їхня діяльність, на відміну від субкультур бітників чи хіпі, мала більш структурований характер, з безпосередньою артикуляцією політичних пропозицій та вимог. Про це свідчать програмні документи американських «нових лівих», зокрема «Порт-Гуронська декларація», акції прямої дії «нових лівих», пов'язаних зокрема зі «FreeSpeechMovement», іншими видами протесту. Якщо для субкультур бітників, хіпі, політичний напрямок був лише однією з форм їхньої діяльності, передусім орієнтованої на культурний, соціальний простір, то «нові ліві» від початку позиціонували себе переважно як політичний рух. Але оскільки до формування традиційних політичних партій та участі в політичному житті «нові ліві» ставилися негативно, то основною формою їхнього об'єднання стали громадські організації та рухи, передусім організація «Студенти за демократичне суспільство», яка виникла у США в 1960 році.

Також слід зауважити, що попри організаційну оформленість, рух акцентував увагу на плюралізмі поглядів, у зв'язку з чим була відсутня доктринальна, ідеологічна диктатура однієї, «правильної» лінії. Цей фактор свідчив про демократизм в середовищі руху, але з іншого боку, надав широку можливість для створення значної кількості фракційних груп, часто з кардинально різними цілями та методами діяльності, що в кінці-кінців привело до розколу, та зрештою, занепаду руху в 70-х роках ХХ століття.

На генезу «нових лівих» справили значний вплив погляди Чарльза Райта Міллса, (1916-1962), американського соціолога, автора книги «Володарюча еліта». Міллс був послідовником німецьких дослідників М. Вебера і К. Мангейма, зазнав значного впливу ідей К. Маркса, вважав доцільною його методологію, проте дотримувався погляду про «старіння» марксистської теорії.

Дослідник зазначав, що зміни етапів історичного розвитку неминуче супроводжуються кризою основоположних цінностей західної культури, кризою самої ідеї прогресу, що досягається шляхом розуму, віри в науку, як втілення добра, упевненості в силі всезагального навчання і його політичного значення для демократії. Більше того, вважав Міллс, зазнали фіаско ідеали, засновані на думці про нерозривний причинно-наслідковий зв'язок між розумом і свободою. Суспільний устрій США Міллс визначає як «військовий капіталізм», що спирається на приватні корпорації, при пануванні фінансових «тузів» і верхівки бюрократії.

Основні наукові роботи Ч. Міллса присвячені проблемі розподілу влади і соціальної стратифікації в американському суспільстві. Поняттю «правлячий, пануючий клас» він протиставляв поняття «володарюча еліта», розглядаючи її

як соціальну групу, що складається з промислової, політичної і військової верхівки. Головну соціальну небезпеку Міллс бачив у зростаючій «раціональності без розуму», тобто у використанні «володарюючою елітою» раціональних засобів, що розробляються ученими для досягнення ірраціональної мети.

У статті «Про знання і владу» (1955 р.) Міллс будує «золотий вік» американської демократії, період заснування США, коли Джордж Вашингтон читав «Листи» Вольтера і трактати Локка, і протиставляє йому сучасність 50-х років ХХ століття, у якій президент США Ейзенхауер читає детективи і ковбойські історії. Проблема знання і влади для Міллса «складається і завжди полягала у відношенні людей знання і людей влади», а в Америці середини ХХ століття «знання і влада аж ніяк не йдуть рука об руку в правлячих колах; а коли люди знання все ж стикаються з могутніми людьми, вони виступають для них не рівними партнерами, але найманими працівниками» [2, с.17].

Надії на гуманізацію суспільства Міллс пов'язував з інтелігенцією, яка здатна володіти «соціологічною уявою», тобто властивістю розуміти процеси, що відбуваються в суспільстві. Також, подібно представникам «франкфуртської школи», він висунув тезу про втрату робітничим класом західних країн своєї історичної ролі, та ідею про висунення інтелігенції як самостійної політичної сили, що має прийти йому на зміну.

В цьому ракурсі важливою видається позиція Міллса щодо культурної політики, яку самостійно можуть формувати інтелектуали, не будучи «під ковпаком» політичних чи бізнесових кіл істеблішменту. Вчений вводить термін «апарат культури», під яким він розглядає «всі організації та середовища, в яких ведеться художня, інтелектуальна і наукова робота, в яких виробляються та поширюються розваги та інформація» [2, с.204].

Важливість «апарату культури» полягає у побудові символічної картини світу, яка подається в якості «реальності» для суспільства. Важливість цієї сфери для інституційних політичних та бізнесових еліт, їхній інтерес визначають й напрямки, в якому працює «апарат культури». «Інтелектуали встановлювали стандарти і намічали цілі. Після цього вони шукали навколо інші групи, кола, прошарки, які могли б їх реалізувати. Чи не час нам реалізувати ці цілі самим?» - резюмує Ч.Міллс [2, с.221].

У роботах Міллса, які з'явилися у 50-х роках ХХ століття, висловлюється скепсис до існуючих соціальних рухів як можливих агентів радикальних змін. Але, слід констатувати, що у «Листах до нових лівих» він передбачив, та здійснив вплив на процес становлення «нового лівого» руху, що яскраво проявив себе у 60-х роках ХХ століття. Він зробив значний вплив на ідеї організації «Студенти за демократичне суспільство» (СДС), магістерська робота Тома Хейдена, одного з лідерів організації, стосувалася вивчення наукової спадщини Ч. Р. Міллса. «Американські «нові ліві», з одного боку, були живим підтвердженням ідеї Міллса про стратегічне становище «апарату культури» і склалися в основному зі студентів та молодих радикалів. Окупації університетів студентами в 1960-х роках були буквальним втіленням призову Міллса відвоювати «апарат культури», подолати відчуження між культурними виробниками і засобами виробництва та поширення культури. З іншого боку, нові ліві відповідали критеріями радикальної

публіки Міллса: в їх середовищі обговорювалися альтернативи національного політичного курсу, і вони мали достатній політичний вплив, щоб змінити цей курс.» – зазначає Ілля Матвеев [3].

У цьому аспекті актуальною є діяльність всієї контркультури 50-70-х років ХХ століття, адже створення нових сенсів, творчість бітників, активізм хіпі, мистецтво та контркультурна діяльність розглядалися «новими лівими» зокрема, й з точки зору побудови нового «апарату культури».

Щодо причин появи руху нових лівих на початку 60-х років ХХ століття в науковій літературі є декілька підходів, які виходять з соціально-психологічних, економічних та інших причин.

Герберт Маркузе, полемізуючи із західнонімецьким письменником Гансом Етценбергом зазначав, що поява «нових лівих» зумовлена не економічними, а передусім соціально-психологічними причинами. На думку Маркузе, в соціальному плані для «нових лівих» характерними є певні маргіналії, тобто бажання опиратися на такі «периферійні» прошарки суспільства, як молодь, декласовані елементи, представники «кольорової» меншості населення, які приймають на себе подвійний гніт в суспільстві. У психологічному ж плані типовою рисою є протест проти держави і її інститутів, що сприяє відчуженню, проти різноманітних «авторитетів», буржуазного способу життя та моралі.

Як зазначає Г. С. Кнабе, один із законів демографії полягає в тому, що після спустошливих війн і катастроф народжуваність різко підвищується. Хвиля післявоєнної народжуваності в Європі і США була надзвичайно високою і на рубежі 1950-60-х років незвично велика частина суспільства складалася з молоді віком 13-19 років. Сукупність обставин сприяла їх об'єднанню в самостійну суспільну, духовну силу. Їх об'єднувало розчарування в організовано-колективістських цінностях довоєнної епохи, у відповідних їм моральних нормах, носіями яких були батьки. «Молодь об'єднувало очікування демократизації життя, простоти, свободи і рівності, обіцяних урядами в ході боротьби проти гітлерівського тоталітаризму, які тепер не поспішали платити по вексям» [4].

У молоді було бажання вирватися за межі етики отриманих «зверху», нічим, на їх думку, не обґрунтованих директив і заборон, вирватися за межі культури, монополізованої і регульованої державою, вернути етиці і культурі прямий, безпосередній людський зміст.

Н. П. Кнехт говорить, що один з чинників, що вплинули на зростання «нового лівого» руху, можна розглядати і ціннісний поворот, що намітився в цей період у суспільній свідомості розвинених західних країн, переорієнтація з цінностей виживання і матеріального достатку на цінності ліберальні, антропоцентричні, цінності емансипації і самовираження. Ці цінності самореалізації, припускають орієнтацію на особову зацікавленість в тій або іншій сфері діяльності, увагу до неформального спілкування, прагнення до саморозвитку. Така переорієнтація веде до зміни традиційного відношення до сім'ї, освіти і, кінець кінцем, до зміни владних відносин у всіх сферах суспільства [4].

Крім того, молоде покоління американців бачило невідповідність проголошених демократичних ідеалів існуючому стану речей. Про це йдеться в

Порт-Гуронській заяві – головному програмному документі американських «нових лівих». Особливо це стосувалося, зневажливого, расистського ставлення до афроамериканців, яке існувало в США, особливо в південних штатах. Як наслідок, у США великий розмах у 60-х роках ХХ століття набуває рух за громадянські права, в якому активну участь взяли і «нові ліві». «Каталізатором» розгортання руху «нових лівих» виступила війна у В'єтнамі. Вона торкнулася безпосередньо американської молоді, оскільки на той час в США ще існувала загальна військова повинність. Війна викликала обурення не тільки тому, що в її ході загинули сотні тисяч людей, але й тому, що уряд США здійснював воєнні дії, аргументуючи це потребою захисту демократії.

Також виникнення «нових лівих» пов'язане із розчаруванням діяльністю традиційних лівих сил у Європі та Америці, а також із реальною практикою встановлення «справедливого» соціалістичного суспільства, практикою тоталітарного, репресивного сталінізму у СРСР та країнах Центрально-Східної Європи. Слід зазначити, що для багатьох представників лівих партій Європи 50-х років ХХ століття, значної кількості західних інтелектуалів, сприйняття сталінізму було позитивним, політика радянського уряду мала значну підтримку.

Розуміння того, що реалізація соціалізму в СРСР та Центрально-Східній Європі ведеться шляхом встановлення тотального контролю над суспільним та особистим життям, фізичним знищенням «інакомислячих», національно-визвольних рухів, розпочинається лише у середині-другій половині 50-х років ХХ століття. Показовим є той факт, що всесвітньовідомий польський поет, письменник Чеслав Мілош, видаючи у 1953 році збірник есеїв «Поневолений розум», у якій західний читач зміг ознайомитися з реальним станом насадження тоталітарного соціалізму у Польщі, зіткнувся зі значною хвилею критики із середовища відомих лівих інтелектуалів. «Те, що діється в Росії і залежних від неї країнах, це своєрідне божевілля. Не виключено, навіть цілком можливо, що Росія зможе нав'язати своє безумство всьому світу і що людство прийде до тями лише через двісті чи триста років» – пише Мілош у «Поневоленому розумі» [5, с.86].

Стюарт Холл зазначає, що на появу перших «нових лівих» у 1956 році вплив справили дві події – придушення угорської революції радянськими танками та вторгнення англійців і французів у зону Суецького каналу. «Ці дві події, драматичний вплив яких посилювався через те, що вони відбулися протягом декількох днів одна від одної, викрили насильство і агресію, приховані в двох системах, які в той час домінували в політичному житті – західному імперіалізмі і сталінізмі, та відправили ударну хвилю через весь політичний світ. У більш глибокому розумінні вони визначили для людей мого покоління кордони і межі допустимого в політиці. Соціалісти після «Угорщини», як нам здалося, повинні нести в своїх серцях почуття трагедії, від того виродження, яке відбулося у лівому русі, від російської революції до сталінізму... «Угорщина» поклала кінець певної соціалістичної невинності. З іншого боку, «Суец» підкреслив величезну помилку, тих, що вважали, що вихід союзників із декількох колишніх колоній обов'язково означав «кінець імперіалізму», або що реальні завоювання держави загального

добробуту і розширення матеріального достатку означало завершення нерівності і експлуатації» [1].

Висновки. Узагальнюючи, слід зазначити, що «новий лівий» рух є складовою частиною контркультури 50-70-х років ХХ століття, напрямком, який найбільш чітко зміг артикулювати власні політичні цілі та вимоги. Його виникнення пов'язується з пошуком нового шляху розвитку лівої ідеї, відкидаючи практику традиційних марксистських та соціал-демократичних партій та рухів, які включеними в існуючу суспільно політичну систему та, на думку «нових лівих» не можуть бути агентами якісних змін. Критика нових лівих стосувалася як американського лібералізму, так і радянського соціалізму, вважаючи їх породженням того ж самого індустріального суспільства, яке у своїй основі прагне тоталітарності. Спираючись на теоретичні роботи науковців Франкфуртської школи, передусім Г. Маркузе, а також Ч. Міллса «нові ліві» визначали, що революційна роль від пролетаріату переходить до соціальних аутсайдерів – люмпен-пролетаріату, представників етнічних меншин, країн третього світу, що борються проти колоніалізму, а також митців, студентів та інтелектуалів.

1. Hall S. Life and Times of the first New Left. URL: <https://newleftreview.org/II/61/stuart-hall-life-and-times-of-the-first-new-left> (Last accessed: 02.06.2018).
2. Summers J.H. The Politics of Truth: Selected Writings of C. Wright Mills. New York: Oxford University Press, 2008. 296 p.
3. Матвеев И. Чарльз Райт Миллс: дилемма публичного интеллектуала. URL: http://magazines.russ.ru/nz/2014/2/9m.html#_ftnref35 (Last accessed: 02.06.2018).
4. Кнабе Г.С. Рок-музыка и рок-среда как формы контркультуры. URL: http://ec-dejavu.ru/m-2/Rock_music.html (дата звернення: 02.06.2018).
5. Мілош Ч. Поневоленийрозум. Мюнхен: Сучасність, 1985. 264 с.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПЕРЕДСТАВНИЦТВО ЖІНОК В ОРГАНАХ ВЛАДИ КРАЇН ЦСЄ

The article deals with the study of the process of transformation of women's political participation under the influence of a set of factors in the form of comparative analysis. Methodological basis of article is made by the modern approach in the Western politological literature which explains political representation of women on the basis of the analysis of set socioeconomic, cultural and political variables. The western researchers find that socioeconomic factors (women's share of the labor force, women's education level, the level of economic development, strength of the women's movement), cultural factors (religion, ratification of U.N. convention, abortion rights) and the political factors (electoral system structure, left party government, degree of democracy) play a role in the accounting for the variation in the degree of gender inequality in the political representation around the world. The empirical basis of work is made by the wide circle of statistical materials. While working with it the author used the elements of the statistical analysis, and also computer methods of data processing (in a standard package SPSS).

Постановка проблеми. Прагнення країн ЦСЄ на межі століть побудувати західну модель ліберальної демократії по-новому актуалізувало питання забезпечення політичних прав громадян. Однією з фундаментальних проблем переходу до демократії стала необхідність формування нового типу політичної культури, із відповідною зміною форм політичної участі пересічних громадян на підставі принципу рівності. Більшість країн Заходу із усталеною демократією, наблизились до реалізації цієї норми представницької демократії, на відміну від країн ЦСЄ. Про що свідчить той факт, що з початком трансформаційних процесів частка жінок у національних парламентах країн регіону знизилася до 10 % (у середньому по ЦСЄ), а подекуди і до 5%. Проблема дослідження політичної участі жінок обумовлена необхідністю всебічного осмислення процесу залучення жінок в політичне життя як чільної умови демократичної системи. На нашу думку, порівняльний аналіз – найбільш доцільний метод дослідження випадків, які, з одного боку, мають певне спільне минуле, а з іншого, характеризуються низкою відмінних рис зумовлених об'єктивними соціально-економічними реаліями, різними умовами постсоціалістичних перетворень. Порівняльне «міжнаціональне» дослідження забезпечує більш глибоке розуміння зв'язків між формальним наданням повного обсягу прав громадянам, що принесла собою ліберально-демократична практика та реальним забезпеченням цих прав членам суспільств, аніж аналіз у межах одного національного контексту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження проблематики представництва жінок у політиці отримали досить широке поширення на Заході і особливо інтенсивно почали розроблятися з 1970-х рр. ХХ ст. Як правило, загальна література, що стосується жінок і політики, включає *три основні кластери змінних до пояснення національних варіацій у рівні представництва*

жінок у владі: політичні, соціально-економічні та культурні. Більшість існуючих на сьогоднішній день досліджень фокусуються на 25 – 30 розвинених демократичних країнах та виявляють, що інституційні чинники мають найбільшу пояснюючу силу. Дослідження менш розвинених країн, навпаки, схилиються до наголошення на соціально-економічних та культурних бар'єрах, що перешкоджають представництву жінок, як-от: низький рівень освіти жінок та участі на ринку праці, бідність та неегалітарні соціальні цінності, що можуть посилюватися католицькою, мусульманською та православною церквою.

Так, наприклад, масштабне дослідження американських дослідників Р. Інлегарта та П. Норіс (2000 р.) виявило незалежний вплив культурних змінних у випадку 55 країн [9]. Однак вже в одній з останніх спільних робіт (2004 р.) Р. Інлегарт, П. Норіс та К. Велзел на основі дослідження 65 країн світу навели свідчення того, що процес модернізації призводить до змін культури, які в свою чергу заохочують як збільшення активності жінок у громадському житті, так і розвиток самих демократичних установ [1]. В 2007 році їх висновки підтвердили Дж. Вітерна, К. Фелон та Дж. Бекфілд, які на основі ревізії існуючих теоретичних наробок у цій галузі, продемонстрували, що економічний розвиток країни здійснює безпосередній вплив на політичне представництво жінок [10].

Відносність наголосу, що ставиться на певні фактори, залежить значною мірою від того, чи дослідник вважає політичну рівність продуктом певних соціальних і культурних передумов, чи, перш за все, наслідком стимулів, що створюються інституційним вибором. Ми відштовхуємося від того, що скоріше за все вони взаємодіють і визначають один одного. Так, наприклад, запроваджені політичні інститути, як-от виборчі правила можуть стати інертними або ж навіть «ворожими», проте, все ще будуть більш гнучкими, ніж культурні ознаки. Однак і інституції не можуть діяти у вакуумі. Їх вибір визначається культурою та історичною траєкторією розвитку країни, і одні й ті самі інституції можуть діяти по-різному в різних національних контекстах. А тому соціально-економічний, політичний та культурний розвиток у їх взаємодії становлять глибокий інтерес для розкриття даної проблематики.

Серед переліку соціально-економічних факторів, що впливають на жіноче політичне представництво, науковці виділяють такі змінні: склад робочої сили, рівень освіти та показники ВВП. Більшість дослідників вбачають позитивну взаємодію між рівнем залучення жінок до робочої сили і рівнем жіночого політичного представництва. Це припущення у своєму дослідженні (на основі аналізу 146 країн світу) ствердили американські дослідники Л. Кентворфі та М. Мелемі, зауваживши, що кар'єра не тільки забезпечує економічну спроможність, але і сприяє збільшенню самовпевненості, незалежності та більшому рівню комунікації [3, с.240]. Подібні припущення підтверджує і Р. Метленд, проте його висновки поширюються тільки на досвід розвинених країн [7, с.34-35].

Ще одним важливим *фактором*, (який відноситься до даного ряду змінних), що постійно розглядається як вагомий на Заході – *є сила жіночого руху.* Так, вже згадувані нами Л. Кентворфі та М. Мелемі вибудовують гіпотезу про те, що сила жіночого руху може поліпшити жіноче політичне представництво.

Акцентує на цьому і Р.Метленд. З огляду на результати його дослідження, науковець зауважує, що другим важливим висновком, який випливає із досвіду західних демократій, є те, що перші суттєві здобутки жінок пов'язані з тим, що друга хвиля фемінізму призвела до організації жінок та висунення ними вимог більшого представництва. У цьому аспекті наш аналіз бере за відправну точку зазначену гіпотезу Р. Метленда та низки інших дослідників. За їх логікою, під *жіночими рухом* ми розуміємо такий рух, який спрямовує свої зусилля на соціальні і політичні зміни, включаючи розширення прав і збільшення участі жінок у політичній сфері. Термін «жіночі організації» ми використовуємо для позначення об'єднань, що здійснюють широкий спектр дій на захист і просування інтересів жінок у політичній сфері.

Як демонструє наукова література, другою групою змінних, що істотним чином впливають на політичне представництво жінок, є культурні фактори. Серед *найбільш впливових культурних змінних, як правило, виділяють «рівень національного егалітарного мислення» та домінуючу національну релігію* (Дж. Вітерна, К. Фелон та Дж. Бекфілд).

Так, Л. Кентворфі та М. Мелемі зробили спробу охопити егалітарне мислення націй у світовому масштабі (146 країн) шляхом використання серії бінарних змінних, як-то вплив релігійного фактору; ратифікація країною Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок; і третя бінарна змінна включила легалізацію абортів. Результати дослідження привели науковців до таких висновків. Виявилось, що країни, в яких яскраво виражені католицькі, ісламські та інші релігійні традиції, мають значно менше жінок у парламентах, ніж переважно протестантські нації, та невестернізовані регіони (Центрально-Східна і Північна Африка, Африка південніше Сахари, Азія та Тихоокеанські країни, Латинська Америка та Кариби, Східна Європа), які в свою чергу мають істотно нижчі рівні жіночого представництва, ніж Західні нації. Вони також виявили, що ратифікація Конвенції істотним чином впливає на показники залучення жінок до політичної сфери, а от легалізація абортів не має статистичного значення. Отже, переконують, Л. Кентворфі та М. Мелемі, культурні фактори є важливими елементами у розумінні крос-національних варіацій жіночого законодавчого представництва.

Подібні аргументи підтверджують і П. Норіс, Р. Інлегарт та К. Велзел. Зазначені культурні змінні виявились істотними і в їх статистичних моделях. Останньою третьою групою, виступають *політичні чинники: виборча система, партійна композиція парламенту та рівень демократизації країни*, – позиціонуються як визначальні щодо збільшення кількості жінок у парламенті. З огляду на це, політичні чинники зазвичай розглядаються дослідниками істотнішими навіть за культурні або соціально-економічні фактори (Р. Метленд [5; 6], С. Ліндберг [4], П. Норіс [8], М. Джонс [2] та ін.).

Першою, і як демонструється в західній політологічній літературі, найбільш впливовою змінною, є національна виборча система. Встановлено, що в тих країнах, де використовуються системи пропорційного представництва, кількість жінок у законодавчих органах влади, вища ніж у країнах, де використовуються системи простої або абсолютної більшості (Л. Кентворфі, М. Мелемі, Р. Метленд,

С. Ліндберг). Це відбувається значною мірою тому, що системи пропорційного представництва є партійно орієнтовані, а відтак націлені на те, щоб збільшити кількість партій, репрезентованих в парламенті.

Роль політичних партій також не обділена увагою у порівняльних дослідженнях. Багато дослідників логічно аргументують, що на жіноче представництво безпосередньо впливає партійна композиція парламенту. Наукова література ілюструє, що ліві партії (соціал-демократичні партії та партії зелених) в більшій мірі тяжіють до егалітарної ідеології. Тому партії лівого спрямування схильні докладати значних зусиль з метою номінувати в представницькі органи більше жінок. А це означає, що більша кількість місць, отримана лівими партіями, призводить і до більшої кількості жінок у парламенті. Більшість досліджень, здійснених у цьому напрямі, загалом підтверджують цю гіпотезу.

Рівень демократизації країни, як припускають науковці, також має здатність впливати на відсоток жіночого парламентаризму. Чимало праць демонструють наявність позитивного взаємозв'язку між високими показниками демократичного розвитку та доступом жінок до органів влади (Вітерна, Бекфілд, Фелон).

Таким чином, узагальнимо, що дослідження проблеми участі жінок у політиці, отримали досить широке поширення на Заході. Як ми бачимо, порівняно низький рівень політичної участі жінок дослідники пов'язують як з пануючими культурними нормами, так і з цілим рядом соціально-економічних та політичних чинників. У порівняльних дослідженнях була виявлена позитивна кореляція між більшістю змінних.

Мета роботи – на основі використання статистичних методів аналізу дослідити та систематизувати сукупність соціально-економічних, політичних та культурних факторів, що обумовлюють рівень представництва жінок в органах влади Словаччини, України, Польщі та Росії в умовах трансформації.

Виклад основного матеріалу. Наш аналіз бере за відправну точку поширену в західній політології методикау означення робочих змінних в обраній нами сфері, зокрема представлену у працях американських дослідників Л. Кентворфі, М. Мелемі, Дж. Вітерна, К. Фелона, Дж. Бекфілда. Так, наприклад, робота Л. Кентворфі, М. Мелемі являє собою обширну вибірку інформації з різних джерел для 146 країн світу, де діють національні парламенти та є доступними статистичні дані. Залежною змінною в нашому випадку є *відсоток місць у національному парламенті, отриманий жінками* в результаті виборів. У країнах з двопалатним парламентом (РП, РФ), використовуються дані тільки нижньої палати. Оригінальне джерело – МПС (Міжпарламентський Союз) та офіційні сайти ЦВК СР, ПР, РФ та України (1991-2004 рр.)

Незалежні змінні згруповані в політичні фактори (*виборча система, наявність лівих партій, рівень демократії*), соціально-економічні фактори (*рівень зайнятості жінок, рівень освіти жінок, економічний розвиток країни, сила жіночого руху*) та культурні фактори (*домінуюча релігія, ратифікація конвенції ООН про ліквідацію дискримінації щодо жінок (CEDAW), легалізація абортів*).

А тепер детально розглянемо всі групи означених змінних. *Соціально-економічні фактори: рівень освіти жінок* виміряно кількістю жінок з повною середньою освітою із загалу тих, що навчаються. *Рівень зайнятості жінок*

виміряно кількістю жінок в загальній чисельності зайнятих в економіці – 1994-2002 рр. *Економічний розвиток* представлений долею ВВП в обраних країнах на душу населення в доларах. Джерелами даних у цьому випадку виступали офіційні сайти державних статистик СР, ПР, РФ та України за 1994, 1998 та 2002 рр. *Сила жіночого руху* визначена через кількість національних жіночих організацій, що визнають своєю місією розширення політичної участі жінок (1994-2002 рр.). Джерелами даних виступають статистичні збірники та довідники в оригінальному та електронному варіантах.

Культурні фактори: як відомо, культура належить до таких явищ, які важко охопити в кількісній формі. А тому в роботі використано цілу низку змінних, з метою виявлення взаємозв'язку. По-перше, ми включили ряд індикаторних змінних, що представляють домінуючу релігійну традицію в кожній окремій країні. Так, домінуюча релігійна традиція була виміряна за допомогою трьох фіктивних змінних, де 1 дорівнює католицизму, 2 відповідно православ'ю, а 3 – ісламській релігії. Ми очікуємо, що кожна з цих змінних буде обернено пропорційно пов'язана з кількістю отриманих жінками місць у парламенті. По-друге, змінна «ратифікація конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок» представлена роком дії даного документу (в проміжках 1994, 1998, 2002 рр.) з дня підписання Конвенції кожною країною. Включення даної змінної є свідченням зобов'язань урядів країн до модифікації їх законодавств у відповідності з принципами міжнародної конвенції про досягнення рівності між чоловіками та жінками; очікується також, що в міру збільшення тривалості дії даного документу державна політика стосовно жінок буде набувати якіснішого, а не декларативного характеру. Легалізація абортів є третьою останньою бінарною змінною, де 1 вказує, що аборт є законним (правочинним), а 0 вказує, що аборт є забороненим. Лібералізація репродуктивних прав жінок є індикатором культурних орієнтацій відносно жіночих ролей та прав у суспільстві та існуючого урядового зобов'язання до рівності статей. Ми очікуємо на позитивну кореляцію між усіма зазначеними змінними та представництвом жінок.

Політичні фактори: виборча система представлена як порядкова трирівнева змінна, де 0 означено для мажоритарної виборчої системи, 1- для змішаної, та 2 відповідно для пропорційної. *Наявність лівих партій* співвідноситься з кількістю місць у парламенті, зайнятих представниками партій лівого спрямування. Джерелами даних виступають - МПС та офіційні сайти ЦВК СР, ПР, РФ та України (1994-2002 рр.). *Рівень демократії* виміряно за допомогою порядкової шкали, розробленої Міжнародною організацією «FreedomHouse». Масштаб її коливається від 1 до 7, де вищі позначки означають більший рівень політичної свободи. Офіційні дані розміщені на сайті організації виступають оригінальним джерелом інформації. Значення всіх змінних, використаних в аналізі, представлені в матриці даних за кожною країною, див. табл. №1.

Таблиця №1

Матриця даних для кожної країни

Країна	Словаччина	Словаччина	Словаччина	Польща	Польща	Польща	Росія	Росія	Росія	Україна	Україна	Україна
Рік	1994	1998	2004	1994	1998	2004	1994	1998	2004	1994	1998	2004
Зайнятість	0,46	0,44	0,45	0,45	0,44	0,46	0,48	0,48	0,49	0,49	0,51	0,49
Рівень освіти	0,4	0,43	0,49	0,48	0,49	0,48	0,49	0,5	0,58		0,49	0,46
ВВП	2,571	3,793	7,806	2,399	3,887	6,617	1,868	1,867	4,113	0,728	0,846	1,366
Кількість жінок у парламенті	14,66	13,33	16,7	13,04	13,04	20,22	14,53	7,56	10,07	4,5	7,92	5,33
Кількість жіночих організацій		0,05	0,10		0,15	0,20	0,10	0,10	0,10		0,10	0,10
Домінуючий тип релігії	Католицька	Католицька	Католицька	Католицька	Католицька	Католицька	Православна	Православна	Православна	Православна	Православна	Православна
CEDAW	1	5	9	14	18	22	13	17	21	13	17	21
Легалізація абортів	1	1	1	0	0	0	1	1	1	1	1	1
Виборча система	2	2	2	2	2	2	1	1	1	0	1	2
Партійність	0,2	0,24	0,24	0,46	0,35	0,46	0,66	0,25	0,24	0,26	0,43	0,25
Демократія	2,5	2	1,5	2	1,5	1,5	3,5	4	5	3,5	3,5	4

Для виявлення рівня взаємозв'язку між зазначеними змінними були використані методи багатовимірної статистики – дескриптивний та факторний аналізи. На основі побудови таблиці частот (за даними чотирьох країн в інтервальному проміжку 1994, 1998 та 2002 р.), нами було сформовано таблицю кореляційної залежності між основними змінними та визначено коефіцієнт кореляції Пірсона.

Згідно з аналізом даних, представлених в загальній матриці значущих змінних жіночого парламентаризму (див. табл. №2), з трьох соціально-економічних змінних, що були розглянуті, тільки показник економічного розвитку країни послідовно пов'язаний з пропорцією місць жінок у парламенті.

Таблиця №2

	Кількість жінок у парламенті	ВВП	Домінуючий тип релігії	Демократія	Зайнятість	Виборча система	Кількість жіночих організацій
Кількість жінок у парламенті	1	,776(**)	-,754(**)	-,718(**)	-,667(**)	,608(*)	,580(*)
ВВП	,776(**)	1	-,639(*)	-,587(*)	-,591(*)	,534(*)	0,34
Домінуючий тип релігії	-,754(**)	-,639(*)	1	,915(**)	,910(**)	-,775(**)	-0,241
Демократія	,718(**)	-,587(*)	,915(**)	1	,832(**)	-,652(*)	-0,305
Зайнятість	-,667(**)	-,591(*)	,910(**)	,832(**)	1	-,705(**)	-0,2
Виборча система	,608(*)	,534(*)	-,775(**)	-,652(*)	-,705(**)	1	0,216

** Кореляція значуща на рівні 0.01.

* Кореляція значуща на рівні 0.05

Всупереч очікуванням, така змінна як «рівень зайнятості жінок» продемонструвала обернений зв'язок із жіночим політичним представництвом, в той час як теоретичне припущення не передбачає подібного типу зв'язку. А така змінна як «рівень освіти» взагалі не проявили взаємозв'язку із залежною змінною (див. табл. №3).

Таблиця №3

$$\text{Кореляція Пірсона } r = \frac{\sum_{i=1}^N (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{(N-1)S_x S_y}$$

	Країна	Рік	Зайнятість	Рівень освіти	ВВП	Кількість жінок у парламенті	Кількість жіночих організацій	Домінуючий тип релігії	CEDAW	Легалізація абортів	Виборча система	Партийність	Демократія
Країна	1	,000	,881(**)	,451	-,680(**)	-,780(**)	-,346	,894(**)	,624(*)	,258	-,693(**)	,185	,736(**)
Рік	,000	1	,046	,427	,593(*)	,126	-,203	,000	,521(*)	,000	,316	-,300	,045
Зайнятість	,881(**)	,046	1	,397	-,591(*)	-,667(**)	-,621	,910(**)	,423	,525(*)	-,705(**)	,086	,832(**)
Рівень освіти	,451	,427	,397	1	,139	-,200	-,168	,493	,688(**)	-,035	-,603(*)	,146	,493
ВВП	-,680(**)	,593(*)	-,591(*)	,139	1	,776(**)	,093	-,639(*)	-,023	-,312	,534(*)	-,106	-,587(*)

Кількість жінок у парламенті	-,780(**)	,126	-,667(**)	-,200	,776(**)	1	,149	-,754(**)	-,235	-,470	,608(*)	,328	-,718(**)
Кількість жіночих організацій	-,346	-,203	-,621	-,168	,093	,149	1	-,539	-,036	-,657	,431	-,049	-,513
Домінуючий тип релігії	,894(**)	,000	,910(**)	,493	-,639(*)	-,754(**)	-,539	1	,438	,577(*)	-,775(**)	,088	,915(**)
CEDAW	,624(*)	,521(*)	,423	,688(**)	-,023	-,235	-,036	,438	1	-,345	-,175	,266	,348
Легалізація абортів	,258	,000	,525(*)	-,035	-,312	-,470	-,657	,577(*)	-,345	1	-,447	-,377	,613(*)
Виборча система	-,693(**)	,316	-,705(**)	-,603(*)	,534(*)	,608(*)	,431	-,775(**)	-,175	-,447	1	-,078	-,652(*)
Партійність	,185	-,300	,086	,146	-,106	,328	-,049	,088	,266	-,377	-,078	1	-,119
Демократія	,736(**)	,045	,832(**)	,493	-,587(*)	,718(**)	-,513	,915(**)	,348	,613(*)	-,652(*)	-,119	1

** Кореляція значуща на рівні 0.01.

* Кореляція значуща на рівні 0.05

Коефіцієнт кореляції змінної – «кількість жіночих політичних організацій» так само, хоча і продемонструвала очікуваний позитивний зв'язок, є далекою від того, щоб бути статистично значимою. Отримані результати істотно відрізняються за рядом аспектів від уже напрацьованих досліджень щодо ефекту соціально-економічних факторів. Так, наприклад, на відміну від таких авторів, як Дж. Бекфілд, Дж. Вітерна, К. Фелон ми не знаходимо підтвердження, що змінна – «жіночий освітній рівень» впливає на відсоток політичного представництва жінок. Отримані результати також суперечать висновкам цих авторів про те, що міра залучення жінок до лав робочої сили позитивно корелює з відсотком жінок-парламентаріїв. Проте підтвердження отриманих даних ми знаходимо в праці Л.Кенфорфі та М. Мелемі, які також не знаходять позитивного ефекту взаємодії зазначених факторів з показником політичного представництва жінок у світових масштабах. Найбільш наближеною до показника жіночого парламентаризму виявилась змінна економічного розвитку країни. Однак більшість досліджень демонструє відсутність зв'язку з боку вказаної змінної. Винятком виступає праця Дж. Бекфілда та Дж. Вітерни, де статистична модель чітко демонструє, що ця змінна істотним чином впливає на рівень жіночого парламентаризму.

В той час, як соціально-економічні змінні в певній мірі виправдали очікування стосовно міри впливу, то результативність культурних змінних практично не підтвердила своєї релевантності. Так, такі змінні як «ратифікація конвенції ООН стосовно ліквідації всіх форм дискримінації відносно жінок» та «легалізація абортів» у країні не виявились суттєвими в дослідженні. Така ж змінна як «тип домінуючої релігії» продемонструвала максимально від'ємний зв'язок (-0,754) з залежною змінною. Отже, якщо перші дві змінні не підтвердили

очікувані припущення про доречність культурних змінних в аналізі, то змінна – «тип релігії» – цілком виправдала гіпотезу про те, що ті релігії (в нашому випадку католицизм та православ'я), що відстоюють традиційні ролі для жінок, мають тенденцію до перешкоджання політичної активності жінок. Це, зокрема, підтверджує низка досліджень, які чітко простежують, що парламенти країн Північної Африки та Африки в районі Сахари, в Азії та Тихому океані, в Латинській Америці та країнах Східної Європи мають меншу пропорцію жінок, ніж країни Західної Європи, де переважаючими є традиції протестантизму.

Згідно аналізу даних, представлених в загальній матриці значущих змінних жіночого парламентаризму (див. табл. №2), два з трьох обраних політичних факторів, очевидно грають центральну роль у визначенні міри гендерної нерівності в політичному представництві. Ми знаходимо значну підтримку політичному уповноваженню жінок з боку таких змінних – «тип виборчої системи» та «рівень демократії». Коефіцієнт кореляції змінної – «пропорція лівих партій» хоча і продемонструвала очікуваний позитивний зв'язок, є далекою від того, щоб бути статистично значимою. Таким чином, виходячи з отриманих даних, робимо висновок, що отримані результати підтверджують важливість, (як демонструють більшість подібних досліджень) окремих політичних факторів. Переважна частина попередніх розвідок, що концентрувались виключно на заможних сталих демократичних країнах, виявили, що структура виборчої системи є найважливішою детермінантою жіночого успіху в досягненні політичного представництва. Отримані в роботі результати підтверджують це відкриття та поширюють ці висновки на країни нової хвилі демократії.

Таким чином, представлена модель здатна пояснити майже дві третини фактів з максимальною вірогідністю коливання міри політичного представництва жінок. Це є достатньо високий показник надійності (*в регресі з 13 змінними та тільки 12 випадками*), проте при цьому модель залишає фактично одну третину змін без пояснень. Які причини ускладнюють верифікацію всіх даних моделі? Ряд змінних, які використані в аналізі, вірогідно страждають від помилки вимірювання. Крім того, навіть для тих змінних, дані для яких є наявними в ряді країн, мають сумнівну надійність. Це стосується, зокрема, такого показника, як кількість жіночих організацій, який проявляє один з найбільш високих рівнів стандартного відхилення (4,649) (див. табл. №4).

Таблиця №4

Описова статистика (DESCRIPTIVE STATISTICS)

		Країна	Рік	Зайнятість	Рівень освіти	ВВП	Кількість жінок у парламенті	Кількість жіночих організацій	Домінуючий тип релігії	CEDAW	Легалізація абортів	Виборча система	Партійність	Демократія
N	Статистика	12	12	12	11	12	12	9	12	12	12	12	12	12

Розмах	Статистика	3	2	0,07	0,18	7,078	15,72	14	1	21	1	2	0,46	3,5
Мінімум	Статистика	1	1	0,44	0,4	0,728	4,5	1	1	1	0	0	0,2	1,5
Максимум	Статистика	4	3	0,51	0,58	7,806	20,22	15	2	22	1	2	0,66	5
Сума	Статистика	30	24	5,64	5,29	37,861	140,9	28	18	171	9	18	4,04	34,5
Середнє	Статистика	2,5	2	0,47	0,4809	3,15508	11,74	3,11	1,5	14,2	0,75	1,5	0,33	2,87
	Стандартна похибка	0,337	0,246	0,00663	0,01351	0,64036	1,368	1,550	0,151	1,89	0,13	0,19	0,04	0,34
Стандартне відхилення	Статистика	1,168	0,853	0,02296	0,04482	2,21827	4,739	4,649	0,522	6,55	0,45	0,67	0,13	1,18
Дисперсія	Статистика	1,364	0,727	0,001	0,002	4,921	22,46	21,61	0,273	42,9	0,20	0,45	0,01	1,41
Асиметрія	Статистика	0	0	0,162	0,424	1,063	0,01	2,606	0	0,81	1,32	1,06	1,28	0,25
	Стандартна похибка	0,637	0,637	0,637	0,661	0,637	0,637	0,717	0,637	0,63	0,63	0,63	0,63	0,63
Екセス	Статистика	-1,428	-1,65	-1,188	2,48	0,471	-	6,963	-	0,01	0,32	0,35	1,18	1,20
	Стандартна похибка	1,232	1,232	1,232	1,279	1,232	1,232	1,400	1,232	1,23	1,23	1,23	1,23	1,23

Як демонструє представлена модель, кількість жіночих політичних організацій не здійснює прямий вплив на політичну участь жінок. Однак, попри те що дана змінна є не надто надійною, є достатньо сумнівним відмовити у впливі на жіноче політичне представництво зазначеного чинника, оскільки як дана теоретична модель, так і ціла низка соціологічних досліджень демонструють тенденцію припускати, що яскравий жіночий рух може відігравати критичну роль у розширенні жіночого парламентаризму. Частину змінних, як-от – «залучення жінок до кваліфікованої праці», взагалі довелось вилучити з аналізу через відсутність надійних даних (проте у Л. Кенворфі та М. Мелемі, коефіцієнт цієї змінної є надзвичайно потужним). В нашому випадку (як свідчить практика проведення подібних досліджень), відсутність позитивного зв'язку з боку таких змінних як «зайнятість» та «освітній рівень», можливо, стали наслідком того, що наша статистична модель не включила в перелік таку змінну, як «залучення жінок до кваліфікованої праці». То ж викриття ефектів для одних змінних та недостатність ефекту для інших могло відбутися через відсутність (в окремих випадках присутність) специфічних змінних в моделі.

Отже, певною мірою наше дослідження страждає від нестачі поліпшених меж змінних та більш повного комплексу змінних. Враховуючи ці апріорні обмеження, ми розглядаємо наш аналіз як відносно успішний. Також потрібно зважити на те, (про що свідчить цілий ряд робіт авторитетних дослідників, наприклад, Р. Метленда), що коли аналіз обмежений багатими сталими демократичними країнами, для яких дані є і більш повними, і більш надійними,

змінні, які виступають на перший план, здатні охопити до 90% надійних варіацій в поясненні жіночого політичного представництва.

Таким чином, представлені результати вказують на те, що політичні, соціально-економічні та культурні фактори відіграють різну роль щодо впливу на політичне представництво жінок. Ряд змінних характеризуються як такі, що мають позитивний взаємозв'язок з показником жіночого парламентаризму, тобто є істотними чинниками впливу на відсоток політичного представництва жінок. Інші ж, навпаки, не проявляють подібної взаємозалежності. В цьому відношенні жіноче політичне представництво є подібним до багатьох інших важливих соціальних явищ. Проте варто зазначити, що соціально-економічні фактори здається є менш важливими, ніж теоретичні очікування щодо їх впливу на гендерну рівність в політичній сфері. Попри стійку думку про те, що зменшення міри гендерної нерівності в соціально-економічній сфері від освіти до робочої сили, є критичною умовою в плані розширення їх можливостей у політиці, представлене дослідження продемонструвало, що рівень освіти жінок не є пов'язаними з показником жіночого парламентаризму, а міра залучення їх до оплачуваної зайнятості взагалі продемонструвала обернений зв'язок із залежною змінною. Єдиною змінною серед соціально-економічних факторів, що здійснює безпосередній вплив на залежну змінну, є рівень ВВП країни. Однак, попри те що коефіцієнт зв'язку даної змінної є найвищим, серед інших, він також проявив певний рівень відхилення (2,22) (див. табл. №4). Звідси можна припустити, що зміна характеру функціонування політичних інститутів, здається, є більш ефективним, хоча не обов'язково легшим, засобом розширення політичних можливостей жінок.

Отже, зазначимо, що представлені в статистичній моделі дані в певній мірі збігаються з подібними в межах міжнародного аналізу, а в окремих випадках суперечать висновкам, представленим у світових дослідженнях. Дві з трьох політичних змінних поводять себе відповідно із очікуваннями. Рівень демократії нації та наявність пропорційної системи сприяють розширенню політичних можливостей жінок, а відсоток лівих партій не продемонстрував значимого зв'язку. Результати для соціально-економічних змінних дещо слабші. Всупереч очікуванням, жіночий освітній рівень та кількість жіночих політичних організацій не виявились статистично значимими в моделі. Звичні очікування про доречність частини культурних детермінант також не знайшли підтвердження в нашому аналізі. Подібний результат, взагалі, підриває впевненість в доречності вважати ратифікацію CEDAW та легалізацію абортів як впливових змінних. Рівень ВВП – єдина соціально-економічна змінна, пов'язана з жіночим політичним представництвом. Католицизм та православ'я, як і очікувалось, не сприяють жіночому успіху в перемозі на виборах, продемонструвавши кореляційну залежність з очікуваним від'ємним значенням. Таким чином, такі змінні як «рівень освіти», «кількість жіночих організацій», «CEDAW», «легалізація абортів» та «відсоток лівих партій» виявились не пов'язаними з гендерною нерівністю в політичній сфері. Такі ж змінні як «рівень ВВП», «виборча система», «домінуючий тип релігії» та «рівень демократії» продемонстрували той тип зв'язку, який передбачався з боку теоретичної моделі.

Враховуючи отримані результати – істотного впливу на політичну участь жінок з боку таких факторів як «виборча система», «рівень ВВП», «домінуючий тип релігії» та «рівень демократії» вважаємо, що наведені змінні заслуговують на те, щоб бути включеними в дослідження гендерної нерівності в політичному представництві. Однак, вважаємо за потрібне наголосити на ще одному важливому аспекті, що пояснює отримані результати. Так, як визнають ряд дослідників (Дж. Бекфілд, Дж. Вітерна, К. Фелон, Р. Метленд), всі існуючі моделі не здатні в повній мірі ідентифікувати фактори, що просувають жіноче політичне представництво за межами досвіду стабільних демократичних держав. І хоча представлене дослідження переважно дискутує з напрацюваннями Л. Кенворфі та М. Мелемі, враховуючи послідовне використання зазначених змінних у працях багатьох дослідників жіночого парламентаризму, припускаємо, що і в інших науковців були б подібні результати, якби вони досліджували досвід сталих демократичних держав та держав нової хвилі демократії нарізно. Проте і результати даної моделі (зокрема, важливість політичних факторів, відсутність впливу з боку ряду соціально-економічних чинників), в цілому, діють у відповідності до теоретичних очікувань побудованої моделі Л. Кенворфі та М. Мелемі для країн Західної Європи. Проте наявна похибка вимірювання вимагає подальшого вивірення основних індикаторів, а також висунення нових гіпотез стосовно процесів, у межах яких відбувається політичне уповноваження жінок в країнах ЦСЄ.

Висновки. Представлені в статистичній моделі результати гіпотез, в цілому, збігаються з подібними в межах міжнародного аналізу, а в окремих випадках суперечать висновкам представлених у світових дослідженнях цієї сфери. Так, рівень демократії нації та наявність пропорційної системи, як було виявлено, сприяють розширенню політичних можливостей жінок, однак відсоток лівих партій не продемонстрував значимого зв'язку. Всупереч очікуванням жіночий освітній рівень та кількість жіночих політичних організацій не виявились статистично значимими в моделі. Звичні очікування про доречність частини культурних детермінант також не знайшли підтвердження в нашому аналізі. Рівень ВВП – єдина соціально-економічна змінна, що виявилась пов'язаною із жіночим політичним представництвом. Католицизм та православ'я, як і очікувалось, не сприяють жіночому успіху в перемозі на виборах, продемонструвавши кореляційну залежність з передбачуваним від'ємним значенням.

Таким чином, такі змінні як «рівень освіти», «кількість жіночих організацій», «ратифікація Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», «легалізація абортів» та «відсоток лівих партій» виявились не пов'язаними з показником жіночого парламентаризму у країнах ЦСЄ. Такі ж змінні як «рівень ВВП», «виборча система», «домінуючий тип релігії» та «рівень демократії» продемонстрували той тип зв'язку, який передбачався з боку теоретичної моделі. Враховуючи отримані результати, вважаємо, що наведені змінні заслуговують на те, щоб бути включеними у розробку концептуальних основ аналізу представництва жінок у владі перехідних країн.

1. Inglehart R., Norris P., Welzel C. Gender equality and Democracy. *Gender01.doc*. 2/16/2004. 7:35 PM. 8590 words. Электрон. текст. URL: http://www.worldvaluessurvey.org/Upload/5_gendemoc.pdf
2. Jones M. P. Democracy in Latin America. Challenges and Solution: Political Party and Party System Institutionalization and women's Legislative Representation. Электрон. текст. URL: http://www.iadb.org/res/ConsultaSanJose/files/Democracy-Jones_SP_Final.pdf
3. Kenworthy L., Malami M. Gender Inequality in Political Representation: A Worldwide Comparative Analysis. *Social Forces*. 1999. № 78 (1). P. 235-269.
4. Lindberg S.I. Women's Empowerment and Democratization: The Effects of Electoral Systems, Participation, and Experience in Africa. *Studies in Comparative International Development*. 2004. Vol. 39. No. 1. P. 28-53.
5. Matland R. Explaining Women's Representation: The Role of Legislative Recruitment & Electoral Systems. *EGM/EPWD/2005/EP.4*. 12 December. Электрон. текст. URL: http://www.un.org/womenwatch/dawn/egm/eql-men/docs/EP.4_Matland.pdf
6. Matland R. Political Parties and Special Measure: Enhancing Women's Participation in Electoral Processes. Электрон. текст. URL: <http://un.org/womenwatch/osagi/.../EGMelectoral/EP8-BallingtonMatland.PDF>
7. Matland R.M., Montgomery K. A. Recruiting Women to National Legislatures: A General Framework with Application to Post-Communist Democracies. *Women's Access to Political Power in Post-Communist Europe* / edited by R.E. Matland, K.A. Montgomery. New York : Oxford University Press Inc. 2003. P. 19-42.
8. Norris P. Breaking the Barriers: Positive Discrimination Policies for Women. Chapter 10 in *Has Liberalism Failed Women? Parity, Quotas and political Representation* / eds. J. Klausen, C. S. Maier. NY : St. Martin's Press. 01/01/2000. 8216 words + diagrams. – Электрон. текст. URL: <http://www.hks.harvard.edu/wappp/research/working/quotaspippa2.pdf>
9. Norris P., Inglehart R. Cultural barrier to women's leadership: A worldwide comparison. *IPSA2000*. /8/7/2000. 1:12 PM. Электрон. текст. URL: http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/acrobat/ipsa2000_culture.pdf
10. Viterna J., Fallon K. M., Beckfield J. Development, democracy, and women's legislative representation: Revisiting existing explanations of gender variation in the world's parliaments. *Women and International Development*. 2007 : Электрон. текст. URL: <http://www.wid.msu.edu/resources/papers/pdf/WP288.pdf>

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАКАРПАТТЯ (ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ – КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ) У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

The article researches the activities of the autonomous government of Augustine Voloshyn on the reorganization of the judicial branch of the authorities and the prosecutor's office in 1938-1939. On the basis of a large array of archived and published documents, the anti-Ukrainian activity of the pro-Hungarian "fifth column", the destructive actions of Hungarian and Polish terrorists, and attempts by the enemy's agents to destabilize the political situation of Carpathian Ukraine are analyzed. The author proves that these circumstances forced the government of Augustine Voloshyn to go for a certain curtailment of democratic processes in the region.

Становище Карпатської України наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в щонайменше двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель. Двадцятирічне перебування регіону в складі демократичної Чехословацької республіки між двома світовими війнами створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча й не варто його ідеалізувати. Адже сьогодні можна часто почути про так звану «Золоту добу» Закарпаття у складі Чехословаччини. Такі словесні епітети можна частково вживати по відношенню до культурного розвитку регіону. Разом з тим, не забуваймо, що чимало проблем громадсько-політичного спектру залишалися не вирішеними. І багато в чому через небажання центральної влади в Празі. Натомість, завдяки активній діяльності українських політичних партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від карпато-угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім українським народом.

Після поразки національно-визвольних змагань у 1918-1919 рр. державно-правовий статус Закарпаття пройшов своєрідну еволюцію, основними етапами якої були: а) автономія у складі Угорщини згідно з законом № 10 «Руська Крайна» від 26 грудня 1918 р.; б) рішення Всекарпатських Народних Зборів від 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з УНР; в) автономія в складі Чехословаччини згідно з рішень Паризької мирної конференції від 10 вересня 1919 р. Питання приналежності Підкарпатської Русі до Чехословаччини остаточно врегулював мирний трактат у Сен-Жермені. Державно-правовий статус краю визначався статтями 10-13 названого договору: «Стаття 10: Чехословаччина зобов'язується, що зорганізує територію південнокарпатських русинів в кордонах,

визначених Головними союзними і об'єднаними державами в межах чехословацької держави як адміністративну одиницю, якій буде надано найширше самоуправління, сумісне з цілісністю чехословацької держави. Стаття 11: Територія південнокарпатських русинів буде мати сейм самоуправління. Цей сейм буде мати законодавчу владу у справах мовних, шкільних та релігійних, а також в питаннях місцевого самоуправління та у всіх інших питаннях, який буде наділений законами чехословацької держави. Губернатор русинської території буде призначений президентом Чехословацької Республіки і буде відповідальний русинському сейму. Стаття 12: Чехословаччина погоджується, щоб службовці на русинській території призначались, по можливості, з-поміж населення цієї території. Стаття 13: Чехословаччина гарантує території русинів справедливе представництво в Законодавчих зборах Чехословацької республіки, до яких ця територія буде посилати депутатів, обраних на підставі конституції Чехословацької республіки. Ці депутати, однак, в сеймі Чехословаччини не будуть мати права голосу в жодних законодавчих питаннях, які віднесені до компетенції русинського сейму» [1].

Уряд Чехословаччини, виконуючи рішення Сен-Жерменського договору, ввів основні положення ст.10–13 до Конституції ЧСР, прийнятої 29 лютого 1920 р. (ст.3, п.1–9) [2]. Ця Конституція юридично закріплювала державно-правове становище Закарпаття в рамках Чехословаччини. Необхідно погодитись з міркуваннями В.Шандора, що «між постановами Сен-Жерменського договору і Конституцією ЧСР у справі автономії є, однак, поважні розходження, як також і помилкова інтерпретація» [3]. Так, зокрема, у параграфі 3 Конституції ЧСР констатується, що «на чолі Підкарпатської Русі є губернатор, іменованний президентом Чехо-Словацької Республіки на внесок уряду і є відповідальний також Сойму Підкарпатської Русі» [4]. «Мирний договір, – писав В. Шандор, – ясно постановляє, що Губернатор краю іменується президентом держави, але зовсім не передбачає, що «на внесок уряду», тобто центральної влади у Празі. З логіки Сен-Жерменського договору випливає, що президент республіки призначає губернатора на пропозицію Сойму Підкарпатської Русі і він є відповідальний перед Соймом. Призначення губернатора президентом республіки за пропозицією празького уряду ставить його в повну залежність від влади у Празі, чим віднімаються йому його автономні привілеї. У такому випадку губернатор стає вищим державним урядовцем, якого празький уряд може будь-коли замінити іншою особою. Це міняє цілий смисл Мирowego договору про «якнайширшу автономію, сумісну з цілісністю держави» [5]. На цьому порушення Сен-Жерменського договору не закінчувалися. 20 квітня 1920 р. цивільну владу в Підкарпатській Русі було передано віце-губернатору, що переконало Г. Жатковича у фікції його губернаторської посади і змусило емігрувати в США. Причому посаду віце-губернатора посів чех Я. Брейха.

Згідно ст.3 Конституції ЧСР від 29 лютого 1920 р. віце-губернатор спільно з губернатором підписував усі урядові акти. Отже, фактично, в його руках була зосереджена вся повнота влади на Підкарпатській Русі. Губерніальна рада складалася з губернатора, віце-губернатора, 10 обраних членів і 4 членів, призначених урядом ЧСР за пропозицією губернатора. Генеральна рада

розглядала всі питання, які стосувалися Підкарпатської Русі [6]. Із вищесказаного видно, що «державно-правові акти (пп.10–13 договору від 10.X. 1919, генеральний статут, конституція та інші), хоч на словах і «гарантували» автономію для Закарпаття, на ділі ж були законодавчими актами, які замість того, щоб забезпечити автономію краю, тут же обмежували її» [7].

Детально зупиняємось на основних положеннях Конституції ЧСР 1920 р. тому, що вона не втрачала свою силу до 22 листопада 1938 р. Навіть після 11 жовтня 1938 р., коли Прага призначила перший автономний уряд А.Бродія, на території краю продовжувала діяти вищеназвана Конституція Чехословаччини. 22 листопада 1938 р. чехословацький парламент змінив Конституцію ЧСР від 29 лютого 1920 р., доповнивши її постановами про федеративний устрій. Тоді ж була прийнята окрема Конституційна грамота Підкарпатської Русі, згідно з якою край вважався федеративною частиною ЧСР. Завдяки прийняттю цього Закону, юридичний статус Закарпаття далеко переходив рамки автономії, визначеної в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій Конституції 1920 р. [8].

Згідно з Конституційним Законом від 22 листопада 1938 р., «членам (його заступникам) Конституційного суду, якого дотепер назначував Президент Республіки на внесок Сойму Підкарпатської Русі, назначує Уряд Підкарпатської Русі» (розділ 1, частина 1, артикул 2) [9]. Урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі «виконує в усіх справах, що належать до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний Уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального уряду (артикул 3)» [10]. Згідно з артикулом 5, «вибори до Сойму Підкарпатської Русі будуть переведені до п'яти місяців від оголошення цього закону», а «перше засідання Сойму... скличе до місяця по виборах Президент Республіки до міста, що його визначить Уряд Підкарпатської Русі» [11]. Конституційна поправка (§1) підкреслювала: «1.Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. 2.Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських Русинів установить закон Сойму Підкарпатської Русі» [12]. В §2 констатувалося, що «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі встановить Сойм Підкарпатської Русі». Варто погодитися з М.Болдижаром, що «вже через кілька днів автономний уряд порушив правові норми конституції», видавши розпорядження від 25 листопада 1938 р. про запровадження на території краю української мови [13]. До цього тільки додамо, що А.Волошин не заборонив паралельне вживання назв і надписів на чеській та словацькій мовах.

Згідно з §4 глави 2 Конституційної грамоти, у компетенції чехословацького парламенту продовжували залишатися відносини з іншими країнами, питання війни та укладення миру, торговельна і тарифна політика, експорт та імпорт, грошова одиниця, обороноздатність держави, транспорт, комунікації, правне унормування господарських і фінансових справ тощо. У §9 глави 2 цього закону зафіксовано, що «1.У всіх справах, не наведених у §4, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує Сойм Підкарпатської Русі, вибраний загальним, безпосереднім, тайним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва». Сойм Підкарпатської Русі повинен був встановити устрій краю, але «в рамках правного устрою Чехо-Словацької

Республіки». Що стосувалося зміни території краю, то для цього потрібна була згода 2/3 більшості Сойму. 22 листопада 1938 р. по празькому радіо виступив міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай, який високо оцінив новий Конституційний Закон. «Закінчилася наша боротьба за волю народу, – говорив він, – моя радість випливає з двох причин: 1) серед найбурхливіших подій ми як національна одиниця, захоронили себе живими; 2) починаємо нове господарське життя, тому що Підкарпаття, підкарпатський народ має ухвалену свою конституцію... Наша країна стала державою, наш народ став державним народом... Закони для нашого краю, після нашої конституції, буде ухвалювати наш Сойм. Спільні у цілій федерації є: міністерство заграничних справ, міністерство народної оборони, однак із своєю місцевою командою, та справа державних позичок. Інакше нашою державою буде управляти Уряд нашої країни, що буде складатися тільки з синів нашого народу. При судах у Празі і Брні, що торкається нашого громадянства, всі скарги будуть полагоджуватися окремими сенатами, що будуть зложені із наших людей. Наша конституція стала законом» [14].

Автономний уряд Карпатської України, який після рішень Віденського арбітражу перемістився до Хусту, складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів). Міністерство юстиції очолив А.Дутка, шкільництва – А.Штефан, комунікацій – Ю.Ревай (паралельно виконував обов'язки міністра внутрішніх справ). Останнє відомство мало вісім ресортів: господарство, залізниця, пошта, телефон, телеграф, охорона здоров'я, торгівля і промисли, громадські роботи, соціальна опіка. Особистими секретарями А.Волошина були призначені С.Росоха та І.Рогач. В грудні 1938 р. секретарем прем'єр-міністра з політичних питань став С.Клочурак, начальником департаменту персоналом надкомісар М.Лацанич, начальником відділу пропаганди В.Комаринський, начальником департаменту законодавства і застережних справ М.Кочерган, директором фінансів С.Єфремов [15].

14 листопада 1938 р., тобто ще до прийняття Конституційного Закону від 22 листопада, рішенням Президії Ради Міністрів Підкарпатської Русі була створена служба безпеки, яка підпорядковувалася виключно голові уряду. 15 листопада Президія Поліційної Дирекції звернулася до А.Волошина з приводу створення в Хусті Управління поліції. Прем'єр-міністр згоду дав, однак дещо обмежив її компетенцію, звівши діяльність поліції до «служби розвідчої, заділення поодиноких ресортів та інші праці, зв'язані з відкриттям уряду» [16]. Начальником поліції було призначено надпоручника Ю.Білея. Серед завдань, які покладалися на поліцію, були: «1) забезпечити публічний спокій строгим доглядом над особами, ворожими державі; 2) охорона публічного й приватного майна та публічної моральності переслідуванням всякого роду злочинних елементів; 3) щодо зовнішнього вигляду міста, боротьба проти бруду та інших безпорядків на вулицях і прилюдних місцях за згодою з іншими відповідними чинниками» [17]. Начальник поліції Ю.Білей наказав «надати містові український характер... і до 15 грудня 1938 р. всі вивіски та надписи в Хусті заготовити в українській мові» [18].

Автономний уряд Августина Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України. Це питання висунулося на перший план після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Вже 9 листопада Верховний суд Чехословацької Республіки почав діяти в Левоче, а Крайовий суд і Державна прокуратура (офіційна назва – Державна прокураторія – М. В.) перебралися з Ужгороду до Великого Березного. Після 10 листопада віце-губернатор О. Бескид звільнив з посад велику групу чиновників, які залишилися на територіях, що відійшли до Угорщини [19]. Міністерство юстиції, що належало до компетенції прем'єр-міністра, очолив його радник Августин Дутка. Пізніше при цьому відомстві була утворена комісія на чолі з Володимиром Комаринським, яка займалася юридичною термінологією «спеціально для Карпатської України» [20].

9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левоче прийняла розпорядження № 21. 290-3/38, в якому вказувалось: «1) Після §1-го Постійної Комісії з 2 жовтня 1938 р., ч. 226 Зб. з. і р. заряджую для полагодження судової агенди про залишки судових округів, яких осідок зістався на землях відступлених Мадярщині, на час, поки не дойде до повної реорганізації судів, слідуючі окружні суди: окружний суд у Великому Березному; окружний суд в Нижніх Верецьких; окружний суд в Іршаві. 2) Після §2 цитованого розпорядження Постійної Комісії заряджую для окружних судів, підпорядкованих краєвим судам, осідок яких лежить на землях забраних мадярами, слідуючі краєві суди: а) Краєвий суд в Великому Березному для окружного суду в Великому Березному і для окружного суду в Нижніх Верецьких для округу крайового суду в Ужгороді; б) Краєвий суд в Хусті для окружного суду в Іршаві та окружного суду в Севлюші з округів краєвого суду в Берегові» [21]». Реорганізація всієї судової системи повинна була завершитися до 1 січня 1939 р. Урядова газета Карпатської України «Нова свобода» повідомляла: «В Хусті буде ... вищий суд і вища державна прокураторія. В Карпатській Україні будуть два краєві суди, в Хусті й Великому Березному. В Окружних судів буде 10, а саме: у Великому Березному, Середнім (поки що в Анталовцях), Сваляві, Нижніх Верецьких, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловім, Тячеві й Рахові. На ведучих містах будуть українці, тільки в тих випадках, коли не буде кваліфікованих людей, будуть колишні чужинці. Рівночасно з цією новою організацією судівництва будуть зліквідовані суди приляглих (присяжних – М. В.)» [22].

16 січня 1939 р. автономний уряд А. Волошина видав чотири розпорядження щодо організації в краї судової справи. Вони стосувалися процедури судочинства, створення Вищого суду і Державної прокуратури, «Про становлення осідків і обводів судів та урядів публичної обвини» та нормативний акт, пов'язаний із виконанням у краї «Закону про охорону республіки». 21 лютого 1939 р. А. Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судівництва, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого. Про судівництво Карпатської України юрист М. Брацайко писав: «Судівництво наше має бути перейняте відданістю та посвятою для судових справ. Воно має мати перед очима стару римську засаду: справедливість є основою (фундаментом) держави. Ми

мусимо стреміти до того, щоб цей фундамент був сильний, непохитний мов скала гранітова. Так має і так мусить бути» [23].

Протягом всього часу існування Карпатської України на теренах краю активно діяла угорська агентурна сітка, Закарпаття буквально заповнили угорські шпигуни і диверсанти. Державна прокуратура у Великому Березному повідомляла 22 грудня 1938 р., що «був жандармською станицею в Гукливім затриманий Василь Губаній, котрий ... прилюдно агітував проти влади Карпатської України та її прем'єра, при чім ... роздавав часопис «Дневник» [24]. Державною прокуратурою була відкрита кримінальна справа стосовно осіб, які агітували проти уряду А. Волошина і за приєднання с. Підгоряни до Угорщини [25]. 30 листопада 1938 р. Юрко Гордубей переконував жителів с. Чорний Потік, що «без Ужгорода і Мукачева не можемо жити» і що в цьому винен тільки Августин Волошин [26]. Краєвий суд у Великому Березному 8 грудня 1938 р. засудив Ю. Кляйсера і Ю. Пашкуляка, звинувачених державною прокуратурою «за злочин змови проти республіки ... Обох їх вислав дня 4 листопада 1938 р. з Радванки звісний фенциківець Крайняк на нашу верховину, щоби по наших селах збирали у громадян підписи за прилучення цілої Карпатської України до Мадярщини... Дав їм 12 порожніх формулярів з надписом: «Берні уряд в ...», а також передав їм список громад положених на лінії Ужгород – Ужок. На дорогу дістали також 200 кч. І мали обходити всі села наведені у списку, скликати селян і агітувати за прилучення до Мадярщини. З тими інструкціями заїхали до Ужоку а відти пішки до Волосянки, зібрали підписи, але зараз їх жандарми арештували... Обвинені і перед жандармерією і десь перед сенатом до вини зовсім призналися і дістали за те кожний по 2 роки в'язниці» [27].

Зацікавилася Державна прокуратура античеською та антиукраїнською діяльністю проугорських священиків. Зокрема, «о. Сілвай Нестор весь час пропагує поміж селянами на підставі раді оголошень з Будапешту» [28]. Пістряловський священик Іван Йосиф 29 жовтня 1938 р. «проголосив, що солодкого чоловіка Бродія скинули з міністерського предсідництва, а на місто нього поставили Волошина. Волошин битанг, злодій, він нас продасть. Коли би була завтра неділя, то я сам пішов би до Ужгороду і сам його заб'ю» [29]. За проугорську агітацію був затриманий ужоцький священик Золтан Шолтес [30]. 28 грудня 1938 р. парох із Пацканьова Іван Міня був затриманий «за злочин підготовки до зговору проти республіки» [31]. Священик Їжак Емерик під час богослужіння закликав людей приєднати Тячів до Угорщини [32]. І таких прикладів можна назвати чимало. Окружний начальник в Перечині 24 грудня 1938 р. переконував А. Волошина «...щоби священики близькі духом до маляр були попереложувані на аж третій округ, щоби прийшли між зовсім нових незнайомих людей, між якими не посміють агітувати...» [33].

Державна прокуратура у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, які звинувачувались в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою» [34], а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна» [35]. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин запевнив, що

не бажає «дальшого поступування в тій справі» [36]. Український лідер ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися. Однак, яким би чином не поступав А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це служба преси і пропаганди вела свою власну контрпропаганду. Саме з цієї причини видавалися листівки, в яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність [37]. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компрометуючі матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія [38].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М. Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [39]. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України. Через деякий час до них приєдналися також польські диверсанти.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці дії викликали повний безлад і навіть паніку в рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три – зникли безвісти [40]. Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наданої інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...» [41]. Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих [42]. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада – встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося. Це буде зроблено тільки в березні 1939 року, коли гортистські війська повністю захоплять територію Карпатської України.

Активною була й участь карпатських січовиків у боротьбі з угорськими і польськими терористичними угрупованнями. Нерідко проводилися спільні бойові операції підрозділів STOS та відділів Карпатської Січі зі знешкодження терористів і диверсантів. Одна з них завершилася розгромом групи Йозефа Према. Така сама доля спіткала угруповання Ернеста Берзевітці. Було взято в полон 24 старшин, 62 підстаршин і понад 200 рядових терористів. Свідченням масовості угорських терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів. А 3 січня цього ж року великобичківські січовики під керівництвом районного коменданта поручника П. Волощука навіть затримали двох шпигунів – Андрія Бойду та римо-католицького священика з Румунії, які мали намір переслати в Будапешт прохання про приєднання Закарпаття до складу Угорщини [43].

20 листопада 1938 р., згідно з наказом А. Волошина у Карпатській Україні був утворений концентраційний табір Думен поблизу Рахова. До нього могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці» і «політичні провинивці з нашого краю...» [44]. Що ж являв собою цей табір? Словацький письменник Ф. Іванчо, який від другої половини грудня 1938 р. знаходився в таборі, писав, що «Думен можна назвати концтабором лише умовно... В думенському таборі бракувало те основне, без чого не обходяться справжні концтабори, якими є: подвійна огорожа з колючого дроту навколо табірної площі, навколо табору заборонна площа – зона; на вуглах табору – сторожові вишки з озброєними вартовими; страва – за процентами виконаної денної норми; робочий день – 12 годин в кожному пору року» [45]. Інший очевидець тих подій, Микола Бандусяк писав, що в таборі «охорони не було, ізольовані могли легко втекти» [46]. Отже, думенський табір важко назвати концентраційним, на зразок нацистських чи сталінських. Його створення було актом більш символічним, ніж місцем катування і знешкодження інакомислячих. Підтвердженням цієї думки є той факт, що на Думені не засвідчено жодного вбивства засланих туди порушників закону [47]. Сучасний дослідник Василь Лемак констатував, що «концтабір став місцем інтернування для інакомислячих, в першу чергу – русофільської орієнтації» [48].

На 12 лютого 1939 р. були призначені вибори до Союму Карпатської України. Про це повідомило Міністерство внутрішніх справ Карпатської України 12 січня 1939 р. В оголошенні МВС вказувалось, що «вибори відбудуться на основі частин I і III закону ч.330–1920 Зб. з і р. по тексту закону ч.126–927 Зб. з і р. Виборчі списки будуть, починаючи днем 19 січня 1939 року, впродовж 8 (восьми) днів виложені у всіх громадських урядах до прилюдного наглядання. Листа кандидатів має бути... подана партіями в двох примірниках найпізніше 21 дня перед днем виборів т.є. в неділю 22-го січня 1939 до 12 години в полудне передсідникові краєвої виборчої комісії в Хусті» [49]. Деякі історики в такому рішенні уряду вбачають грубі порушення: «З юридичної точки зору, це не вписувалось ні в які міжнародно-правові норми процедури виборів» [50]. Однак, оголошення про вибори було опубліковано не 20 січня, а 12 січня 1939 р., тобто за десять днів до початку виборів. Отже правопорушень з боку уряду не було. Інша справа, вибори проходили на безальтернативній основі, що свідчило про відхід

уряду А.Волошина від демократії. 16 січня 1939 р. було іменовано голову Краєвої виборчої комісії П.Калинюка та його заступника М.Лацанича [51]. Вибори закінчилися повною перемогою представників українського напрямку, об'єднаних в УНО, що дало право уряду Карпатської України скликати Сойм – перший український парламент в історії краю.

У зв'язку з різким погіршенням міжнародної обстановки і фактичним розпадом Чехословаччини, А.Волошин 14 березня 1939 р. проголосив незалежність Карпатської України, яку наступного дня ратифікував Сойм. До остаточного рішення Сойму Карпатської України владу незалежної держави представляли: прем'єр-міністр А.Волошин, Ю.Ревай (закордонні справи), Ю.Перевузік (внутрішні справи), С.Клочурак (господарство), Ю.Брацайко (фінанси і комунікація), М.Долинай (здоров'я і соціальна опіка). 15 березня 1939 р. розпочав роботу Сойм Карпатської України. Головою було обрано А.Штефана, заступниками голови Ф.Ревая і С.Росоху, секретарем М.Кочергана.

Сойм Карпатської України прийняв Конституційний Закон Ч.1:

§1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§2. Назва держави є: Карпатська Україна.

§3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Соймом Карпатської України, на чолі.

§4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі, і Тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законові.

§7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...».

§8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття [52].

Після прийняття цього закону Сойм Карпатської України 22 голосами обрав А.Волошина президентом Карпатської України, який після складення присяги, іменував новий уряд у складі: прем'єр-міністр і міністр закордонних справ Ю.Ревай, міністр внутрішніх справ Ю.Перевузік, міністр господарства і оборони С.Клочурак, міністр фінансів та комунікацій Ю.Брацайко, міністр здоров'я і соціальної опіки М.Долинай, міністр освіти й релігійних справ А.Штефан. Після прийняття цих актів, Сойм відстрочив своє засідання.

Рішення Сойму в черговий раз змінили державно-правовий статус Карпатської України. З цього часу, хоча в деякій мірі символічно, Карпатська Україна перестала бути складовою частиною федеративної Чехословаччини і стала незалежною державою. «Проголошення повної незалежності Карпатської України, – писав представник уряду А.Волошина в Празі В.Шандор, – було важливим державно-політичним актом, хоч не мало міжнародного визнання, бо на це не було часу. Воно було найвищим проявом волі населення, згідно з правом на самовизначення, яке належить українському народові так, як і панівним державотворчим народам. Це стосується всіх українських земель і всього українського народу. У силі історичних умов поодинокі території України були

довгими віками відокремлені від себе і від свого матірнього центру Києва. Всупереч тому Всенародні Збори в Хусті в 1919 р., подібно як і парламент Західноукраїнської Народної Республіки в 1919 р., Національні Ради Буковини й Бесарабії в 1918–1919 рр. в своїх політичних рішеннях декларували свою соборно-державну єдність з центральною Україною. Такі прояви державності українців на всіх землях України демонструють серйозний міжнародно-правовий аргумент і силу державно-визвольної боротьби» [53].

Таким чином, наприкінці 30-х років державно-правовий статус Карпатської України пройшов своєрідну еволюцію. До прийняття чехословацьким парламентом Конституційного Закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій держави чехів, словаків і закарпатських українців, на території краю діяла Конституція ЧСР від 29 лютого 1920 р., в основі якої знаходились рішення Сен-Жерменського мирного договору. З проголошенням 14 березня 1939 р. незалежності, а 15 березня ратифікації цього рішення Соймом, Карпатська Україна перестала бути суб'єктом федерації, перетворившись у незалежну державу. Протягом всього міжвоєнного періоду на території краю діяла проугорська «п'ята колона», антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації в 1938-1939 рр. Карпатську Україну наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Чехословацький і український уряди докладали всіх зусиль, щоб чинити опір ворожій пропаганді, намагалися реформувати суди та прокуратуру. Важке внутрішнє становище краю і необхідність консолідації всіх патріотично настроєних сил, змусили уряд А. Волошина піти на певне згортання демократичних процесів, яке проявилось у забороні політичних партій, безальтернативних виборах до Сойму, закритті деяких проугорських видань, товариств, відкритті концтабору. Без таких рішучих заходів країна могла потонути в анархії та вседозволеності.

1. Конституційний Закон про автономію Карпатської України з 22-го листопада 1938 р., прийнятий Парламентом Чехо-Словацької Республіки / Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Львів: За вільну Україну, 1994. – С. 235-242.

2. Там само.

3. Шандор Вікентій. Спомини. Т. 1: Карпатська Україна. 1938-1939. Ужгород: МПП «Гражда», Карпатський Союз, 1996. С. 44.

4. Там само.

5. Там само. С. 44-45.

6. Стерчо П. Названа праця. С. 235-236.

7. Там само. С. 236.

8. Маркусь В. Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. Ужгород: Гражда, 1994. С. 33.

9. Стерчо П. Названа праця. С. 236.

10. Там само. С. 236-237.

11. Там само. С. 237.

12. Там само.
13. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. С. 150.
14. Нова свобода. 1938. 27 лист.
15. Там само. 23 груд.
16. Там само. 26 лист.
17. Там само.
18. Там само.
19. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945) / Ред. колегія: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп. Ужгород: видавництво «Закарпаття», 1995. С. 284.
20. Там само. С. 284-285.
21. Нова свобода. 1938. 27 груд.
22. Там само. 1938. 22 груд.
23. Там само. 1939. 7 січ.
24. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО) // Ф. 17. Оп. 2. Спр. 336. Арк. 1.
25. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 2.
26. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 6.
27. Нова свобода. 1938. 13 груд.
28. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 30.
29. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 8.
30. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 5
31. Там само. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1.
32. Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 31.
33. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 1-2.
34. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 1.
35. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 179. Арк. 1
36. Там само. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.
37. Там само. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1-2.
38. Archiv Ministerstva zahranicnich veci. Praga. Karton 655.
39. Химинець Юліан. Закарпаття – земля української держави. Ужгород, 1992. С. 89.
40. Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938-1939. Київ: Темпора, 2012. С. 206.
41. Там само.
42. Там само. С. 217.
43. Пагіря Олександр. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2010. С. 76-77.
44. ДАЗО // Ф. 3. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.
45. Іванчо Ф. Мої спостереження. *Закарпатська правда*. 1992. 2 груд.
46. Бандусяк М. Правда і вигадки про Думен. *Закарпатська правда*. 1992. 2 груд.

47. Більш детально див.: Вегеш Микола. Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2 тт. Т. 2. Ужгород, 1997. С. 128-129.
48. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918-1945). С. 286.
49. Стерчо П. Названа праця. С. 122.
50. Болдижар М. Названа праця. С. 122.
51. Стерчо П. Названа праця. С. 123.
52. Там само. С. 136
53. Шандор В. Названа праця. С. 351.

УГОРСЬКИЙ РЕВІЗІОНІЗМ ПРОТИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ І ЗАКАРПАТТЯ (20-30 - ТІ РОКИ ХХ СТ.)

The authors of the article argue that during the entire interwar period Hungarian revisionism was active, and it set itself the task of dismembering the sovereign Czech-Slovak republic and prepare the conditions for the occupation of Transcarpathia – an integral part of it. The article is based exclusively on the archival materials that are introduced to the scientific circulation by the authors of the article for the first time.

Архівні документи переконливо свідчать, що історична доля Закарпаття упродовж 20–30-х років постійно перебувала в полі зору уряду України, але не меншу увагу цій проблемі приділяла Угорщина та й інші сусідні держави. Протягом всього міжвоєнного періоду на території нашого краю і поза його межами активно діяла угорська іредента, яка прагнула повернути споконвічну українську землю в лоно святостефанської корони.

Як відомо, згідно з Сен-Жерменським мирним договором, Закарпаття було включено до складу Чехословаччини, що явно не влаштовувало угорський уряд і політичні партії країни. Вони будь-якою ціною домагалися включення Закарпаття до складу Угорщини. Ще 5 серпня 1919 р. Угро-руська партія Угорщини прийняла меморандум до Антанти з приводу цього питання. В ньому читаємо: «... Русинський вопрос найліпше так можно би допорядіти... як уже ош тисячу роков руснаки все готові билі ід уграм прістаті, так у сем ділі й тепер ізповнят свою волю» [1]. Меморандум підписали М.Куткафалві-Кутка, І.Продан, В.Балог, Й.Іллеш-Ілляшевич, І.Данилович, С.Дзупан, всього близько сто чоловік. Цей меморандум не вплинув, як і ряд інших, на рішення Паризької конференції, але з цього часу угорські агенти розгорнули активну діяльність в Закарпатті. Начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі І.Брейха 10 січня 1920 р. повідомляв Громадянське Управління в Мукачеві, що «становище в Берегові прийняло в результаті безупинної угорсько-монархістської агітації такий характер, що різні залякувальні міри стали неможливими» [2].

17 березня 1920 р. газета «Кашшаї Мункаш» помістила на своїх шпальтах повідомлення про посилення терору в містах Мукачеві та Берегові. Вона констатувала, що політику терору підтримувала Угорська християнсько-соціалістична партія, яка активно діяла, перш за все, в Мукачеві, Берегові та Ужгороді [3]. Ця партія симпатизує з регентом Горті і добре усвідомлює, що вона представляє угорську іреденту» [4]. Починаючи з 1920 р. угорська агентура починає створювати на території Закарпаття свої організації, підривні терористичні загони, які повинні були дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Чехословаччині загалом. 17 червня 1920 р. начальник поліцейського відділу Громадянського Управління Підкарпатської Русі видав розпорядження, в якому вимагав розслідувати і вжити рішучі заходи проти створення на території Закарпаття пропагандистських угорських центрів. В документі наголошувалося, що «на Словаччині і в Підкарпатській Русі, а саме в Шаришській і Земплинській

жупах створюється особливим угорським військовим командуванням, що називається «Командування у Верхній Угорщині», яке має резиденцію в Мішкольці і підпорядковане пропагандистському центру в Будапешті, антидержавна військова організація» [5]. Як свідчать архівні джерела, подібні організації існували і в інших жупах. Військовою організацією Шаришської, Земплинської і Обауйської жуп керував полковник Ліндер. Зброя для цих організацій направлялася із Польщі і Угорщини в порожніх нафтових цистернах. Висловлювалося припущення, що всією античеською пропагандою керує словак Буліса і професор Давські у Варшаві [6].

Чехословацька поліція встановила постійний і ретельний контроль за діяльністю всіх угорських політичних партій, які існували на території Закарпаття. Це стосувалося, в першу чергу, Угорської партії права, Угорської партії дрібних землеробів (господарів) і Угорської християнсько-соціалістичної партії. Характеризуючи їх діяльність, начальник Ужгородського окружного управління повідомляв жупанські управління, що Угорська партія права, нещодавно утворена, яскраво виражена шовіністична, подібна до партії народної демократії. Вожді партії д-р Зомборі Деже – тутешній жупний адвокат, д-р Синтемрей – колишній жупан Ужгородської жупи. Обидва були звільнені зі служби після відмови прийняти присягу на вірність Чехословацькій Республіці. Серед активістів партії був доктор Ендре Корлат – тутешній адвокат. Партія об'єднала середні верстви населення і угорську інтелігенцію [7].

Угорська партія дрібних господарів за планом землеробської партії в Братиславі повинна була працювати в союзі з Словацькою землеробською партією, але працювати самостійно. В Ужгородській жупі головою виконавчого комітету був поміщик Еґрі Франтішек із Малих Геєвців. Партія об'єднувала жителів угорських сіл. Документи підтверджують, що лідери партії провели вночі збори у місцевого римо-католицького приходського священика [8]. Угорська християнсько-соціалістична партія діяла під керівництвом католицького священика Балішія. Її програма нагадувала програму Чехословацької народної партії. В архівних джерелах наголошується, що партія надзвичайно войовнича, тісно зв'язана з угорськими урядовими колами, відкрито симпатизує Угорщині і є ініціатором всіх провокаційних античеських демонстрацій [9].

Начальник політичного управління Підкарпатської Русі Блага у місячному звіті писав наступне про діяльність проугорських партій на Закарпатті: «Все розміщення політичних партій можна б було визначити так, що в південній, точніше в Південно-Західній частині Підкарпатської Русі, самі сильні позиції мають угорські партії християнсько-соціальна і дрібних земледільців, які й далі не приховують свого шовіністичного і ворожого проти Чехословацької республіки способу думок. В багатьох містах угорці організовані, крім вищеназваних партій, також в партію права «Йогпарт», до якої належить більшість угорської інтелігенції. Ця партія зближується все більше з вищеназваними угорськими партіями і також вороже відноситься до всього чеського. Газети цієї партії «Русинські мадьяр гирлоп» в Ужгороді і «Мункаш Уйшаг» в Мукачеві, хоча мають невелику кількість постійних передплатників, однак процвітають; з'явилися також вже нічим конкретним не доведені здогадки, що вони одержують

допомогу від угорського уряду. Газета інтернаціональної соціалістичної партії «Мункаш Уйшаг», яка з 7 жовтня 1920 р. знову почала виходити в Ужгороді, відкрито звинуватила редакцію «Русинські мадьяр гирлоп» в одержанні допомоги через посередництво угорського посольства у Відні...» [10].

Вже на початку 20-х років угорська преса на своїх шпальтах поміщала матеріали, в яких чітко виношувалися плани відкритої анексії краю. 17 вересня 1920 року Міністерство внутрішніх справ Чехословацької республіки повідомляло Громадянське Управління Підкарпатської Русі про провокаційні матеріали офіційного друкованого органу Угорщини до військового захоплення Закарпаття. «Угорщина повинна, – повідомляє часопис «Угорська зовнішня політика», – проголосити свій нейтралітет. Але цей нейтралітет не значить, що угорці не повинні готуватися всіма можливими шляхами до оборони краю і кордонів. Для цієї мети необхідно негайно окупувати військовою силою частину між Ужгородом і Мараморош-Сиготом, т.зв. Руську Крайну і цим забезпечити безпеку кордонів. Цими діями нейтралітет ніяк не порушиться, так як ця частина не відноситься згідно мирного договору ні до Чехословаччини, ні до Великої Румунії. Цій т.зв. Руській Крайні ми б забезпечили автономію у всіх відношеннях і здійснили б на цій території самовизначення народів. Ця дія, яка з точки зору охорони наших інтересів безсумнівно необхідна, не вважалася б ні з боку Антанти, ні російсько-німецької групи порушенням нейтралітету, але побачили в ній таку міру, яка, з одного боку, гарантує і оберігає право самовизначення Руської Крайни, з другого робить надійним становище Угорщині... Ми живемо в час, коли не маємо права відкладати надовго. Події відбуваються. Той, хто хитріший, рішучий і передбачливіший, залишиться, а нерішучий і той, що вагається, загине» [11].

Цікаво, що про діяльність проугорської «п'ятої колони» в краї, добре знали і в Словаччині, її діячі неодноразово повідомляли про це Громадянське Управління Підкарпатської Русі. Ось інформація, яка надійшла 7 жовтня 1920 р. з Братислави: «...Адміністрація на Підкарпатській Русі складається із агентів угорської іреденти – причина цього полягає в тому, що ніде ще не усунуті чиновники угорського способу мислення, які здійснюють угорську пропаганду, саботують, чекають Горті, що, безперечно, слід було зробити в інтересах деякого оздоровлення бюрократичного апарату Чехословацької Республіки. Із цього іредентського чиновницького складу виняток становить склад фінансової дирекції, начальник якої Чех організував нову установу, відповідно з вимогами республіки» [12].

Доказом того, що наприкінці 1920 р. посилилась проугорська пропаганда в краї, є звіт Солотвинського «уланського управління від 6 листопада. В ньому, зокрема, говориться: «Політичне становище. У тутешній жупі в даний час у політичному відношенні панує повний спокій. Русинське населення, за винятком організованих робітників, не приймає участі у політичному житті. Згідно з повідомлень таємних агентів, угорці останнім часом послали тут, особливо в Тячівському окрузі, агітаційну діяльність. Їх агітатори розповсюджують при допомозі друкованих видань серед народу угорський X закон про автономію Підкарпатської Русі і обіцяють йому на основі цього ж закону державні володіння, наприклад, ліси і полонини, намагаючись таким чином привернути

симпатії русинського народу до угорської державницької ідеї і до угорських кандидатів на виборах, які наближаються. Говорять, що цей сойм буде компетентним вирішувати питання державної приналежності Підкарпатської Русі, і тому, ніби-то, дуже важливо, кого виберуть до сойму.

Проугорською агітацією в Рахівському окрузі керує адвокат доктор Штефан, брат Густава Штефана, якого угорське міністерство в Будапешті призначило губернатором «Руської Крайни» і який тепер перебуває в Польщі, очолюючи агітацію за приєднання Словаччини і Підкарпатської Русі до Угорщини. Його соратники: священник Дем'янович, вчитель церковної школи Ченгері, начальник лісової управи в Рахові Вейс і колишній чиновник окружного управління Юліус Гізер, який відмовився прийняти присягу, за що був звільнений. Ще одною опорою мадяронства є управляючі державних лісів, яких прийняли на службу в Чехословацькій Республіці, і яких ненавидить тутешній народ» [13].

Наприкінці 1920 р. зафіксовані перші випадки доставки на територію краю вогнепальної зброї. 15 листопада 1920 р. начальник Громадянського Управління Підкарпатської Русі повідомляв представника ЧСР в Будапешті, що «приходський священник в Нижніх Верецьких Андор Компордай разом із своїм братом Юлієм Коссеєм держать зв'язок з Угорщиною і Польщею, розповсюджують листівки д-ра Микулаша Куткафалві, використовують бідність, яка панує в гірських краях, і, накінець, мали зговор з польським військом про доставку великої кількості зброї і розподіл її між тутешнім народом для підготовки збройного повстання. Після викриття змови священнику Компордаю і Юлію Коссею вдалось втекти за кордон в Польщу, де, згідно слухів, вони до цих пір перебувають. Була заарештована його дружина і ще кілька чоловік цивільних і військових. Дружина священника Компордая, як це було встановлено слідством, допомагала своєму чоловіку у всіх його зрадницьких справах і тому була передана Берегівській прокуратурі за державну зраду. Кримінальна справа проти вищезгаданої була проведена, але Берегівською прокуратурою було запропоновано помилування» [14].

20 листопада 1920 р. газета «Руде право» помістила на своїх шпальтах статтю, в якій зазначалося, що «на всій території Підкарпатської Русі поширився іредентистський рух. Робітники повідомляють про це властям. Але заходів проти іредентизму ніяких не приймають. Окружні начальники в Алшо-Верецькому і Довгому українські громадяни. Як такі, вони є зв'язковими між реакційним угорським урядом і Польщею на території Чехословацької республіки. Начальник окружного управління в Довгому наказав закрити робітничу газету «Домовина» без всяких мотивів. В той же час, коли на Підкарпатській Русі не мають права збиратися більше ніж шість чоловік робітників, коли військова сила всіма засобами переслідує робітників, охороняючи цілісність Чехословацької держави, при допомозі властей одержує підтримку іредентистська християнсько-соціальна партія, а самі установи переповнені іредентистськими чиновниками. В Алшо-Верецькому був призначений начальником управління якийсь Грибовський, якого, однак, через короткий проміжок часу довелося заарештувати, тому що він відкрито проявляв іредентські почуття і оголосив себе прихильником Горті. Староста міста Мукачева, урядовий комісар д-р Торожський проявив іредентський спосіб мислення під час церковних служб в день угорського

національного свята св. Стефана Дудинський був заарештований за шпигунство і державну зраду, і хоча розслідування цієї справи було припинено, він був за високою протекцією прямо з тюрми призначений в окружне управління в Хусті» [15].

На початку 1921 р. активізувала свою діяльність Партія дрібних господарів. Мукачівське жупанське управління повідомляло Поліцейський реферат Підкарпатської Русі в Ужгороді про склад і діяльність цієї партії: «Партія дрібних господарів, зосереджена навколо д-ра Камінського, всіма силами рухається угорською партією, яка ще більше поглядає за кордон, ніж угорська буржуазна партія «Йогпарт». Секретарі цієї партії цілком представлені угорцями, ворожість яких нашій республіці всім відома. Секретарями партії дрібних господарів є: колишній вчитель Демко, який є одночасно редактором журналу «Карпати Футар», Йозеф Мергеш в Іршаві, колишній нотар, Дюла Егрешій в Хусті, Куртяк, колишній вчитель, який діє десь в Мараморошській жупі, брат д-ра Камінського Ян, у Великому Севлюші. Всі ці секретарі оплачуються партією. Звідки бере партія гроші, залишається загадкою. Ходять слухи, що уряд Каролі дав Куткалфалві і д-ру Камінському 30 млн. кч. на проведення агітації на колишній території «Руської Крайни», головою якої був Куткалфалві, а його заступником – Камінський, і д-р Камінський тепер проводить агітацію, підтримує свої газети і виплачує секретарів із цього залишку грошей, який уряд «Руської Крайни» не використав. Доказів цього навести не можу, але такими є слухи. Партія розгортає свою діяльність обережно і підтримує зв'язки з Угорщиною» [16].

Й.Камінський був звинувачений у фінансуванні з боку урядових осіб Угорщини відомим закарпатським письменником В.Гренджою-Донським. 11 березня 1923 р. він помістив у газеті «Свобода» статтю, в якій однозначно твердив: «Думаєте, що мені невідомо, що в березні минулого року Вам асигновано десять тисяч швейцарських франків на пропаганду, цю суму Арношт і Янош (Іван) Рішко в своїй квартирі у Будапешті (Рудольф ракпарт, 27) передали Вам від Франція Кішш Міхала на Вашу антислов'янську, угорську пропаганду. Чи не знаю я, що один журналіст із партії Глінки із Ружомберка, що перейшов весною минулого року через Угорщину в Італію, одержав від Гембеша 30000 італійських лір, у цій сумі і Ви були зацікавлені (В цьому я посилаюсь на п'ять осіб угорської соціал-демократичної партії, імена яких можу коли-небудь повідомити, якщо буде необхідно)...» [17]. Ця інформація зацікавила чехословацьку поліцію. Начальник поліцейського управління Губер інформував Ужгородську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Автором вищезгаданих статей Гренджою-Донським було тутешньому слідчому органу повідомлено, що др. Камінський висилав кур'єрів до угорського депутата Куткалфалві в Будапешт. Одним із цих кур'єрів може бути секретар др. Камінського др.Титус Гулович. В квітні минулого року, ніби-то в Пешті, зустрівся Гренджа-Донський з колишнім писарем др.Камінського по імені Рішко Ене, який ніби-то повідомив Гренджу-Донського, що др.Камінський бере участь в антидержавній пропаганді проти Чехословацької Республіки, метою якої є приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини.

Для проведення цієї пропаганди др.Камінський ніби-то одержав через Івана і Ене Рішко від угорського уряду 10000 швейцарських франків. При цій розмові під час вищезгаданої зустрічі в Пешті, ніби-то була також присутня дружина Івана Рішко і ще один свідок, ім'я якого Гренджа-Донський поки-що не хоче відкрити, а повідомить тільки на суді. Також відносно приведеної в статті суми 30000 італійських лір, вищезгаданий відмовляється дати більш детальну інформацію і заявляє, що на суді всю справу пояснить і назве імена учасників і свідків. Гренджа-Донський в подальшому вказує, що ці питання не міг раніше опублікувати, оскільки його сім'я мешкала раніше в Угорщині, тому він мав серйозні причини, щоб вона там не переслідувалась.

Відмічається, що др. Камінський має намір на найближчому конгресі партії, який відбудеться в недалекому майбутньому в Мукачеві, оголосити свою офіційну заяву, і ніби-то тимчасово хоче зовсім відійти від політичної діяльності в партії, до повного вирішення суперечки між ним і Гренджою-Донським. Згідно інших таємних свідчень, ніби-то др. Камінський був особисто у редактора Гренджі-Донського і вимагав від нього, щоб він наведену статтю зняв з мотивуванням, що був погано інформований» [18].

Про фінансування партії Й.Камінського Угорщиною повідомляв Президію внутрішніх справ Чехословацької Республіки також заступник начальника Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі Ворел: «Згідно доносу Піша з Вільхівців, у січні 1921 р. одна угорка, робітниця американського Червоного Хреста, привезла із Угорщини і в Севлюші дала грошову суму для агітації доктору Камінському. Ця жінка сама розповіла про це Пішу. Про ці гроші для партії доктора Камінського донесено В.Куцином із Вільхівців Менду, старшому вахмістру у Вільхівцях» [19].

А тим часом проугорська агітація продовжувалася. На сторінках угорського часопису «Бечі Мадьяр Гирлап» була опублікована стаття Йозефа Майора «Іредентський рух в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гроші Горті». Автор звинувачував угорську газету «Мадьяр Йогпарт» в іредентизмі. «Я вперше в цей час був у столиці Підкарпатської Русі, – писав Й.Майор, – всю мою увагу привернуло панічне повідомлення, але коли я почав цікавитися цим жахливим становищем, я одержав разючу картину тієї планомірної, безвідповідальної і шкідливої угорської іредентської пропаганди, яку в Словаччині і на Підкарпатській Русі за гортистські гроші проводять на протязі кількох місяців через газети, а також іншими засобами. Цим не тільки збудоражили людей, а і вбили клин між русинами і угорцями, тоді як русини мали і мають бажання співробітничати в добрій згоді з угорцями, що живуть на Підкарпатській Русі, і як із участі, так і під впливом самосвідомості суспільства, надали угорцям все можливе... Що «Мадьяр Йогпарт» служить чорній реакції, достатньо привести як свідка Стефана Горті, Мукачівського нотаріуса, про якого ніхто не може сказати, щоб він був руйнівником, який вийшов з «Мадьяр Йогпарт», розірвавши будь-які зв'язки з нею... Але незалежно від цього, ми твердимо і готові довести, що цю зрадницьку, темну пропаганду «Мадьяр Йогпарт» проводить за гроші Горті. Можу довести, що «Мадьяр Йогпарт» одержує з Будапешту велику кількість грошей, ці крони, які надходять від Горті, подорожували до каси «Мадьяр

Йогпарт» і служили для прогонування «Русинські Мадьяр Гирлап», «Гатарсели Уйшаг» і інших білих газетних собак. Можу довести, що крім того, прийшли із великого угорського банку в Кошицях через посередництво одного Ужгородського угорського фінансового закладу значні суми і потрапили в касу «Мадьяр Йогпарт», залишок їх потім використали на утримання «Русинські Мадьяр Гирлап»... «Мадьяр Йогпарт» цими грошима Горті отрує душу русинських угорців і робить найбільш шкідливе, найбільш безвідповідальне отруєння джерел. До цієї іреденти руку приклав Густав Грац. Його ідея і справа – організація в Празі «Мадьяр шойтотайейкозтото ірода» (угорська інформаційна канцелярія по газетам)... Його руку ми впізнаємо в тій роботі, яка зв'язала угорські партії в Словаччині і на Підкарпатській Русі під назвою «Опозиційні партії Словаччини і Русі» [20].

У червні 1921 р. при Міністерстві закордонних справ Угорщини в Будапешті був організований офіційний центр іредентської пропаганди на території Чехословаччини, Югославії і Румунії під назвою «Охорона меншин окупованих територій». Центр поділявся на три частини: Словаччина (Фелвідек), Румунія – Семиградщина (Ердель) і Югославія (Бачка). Румунське відділення іредентського центру, яке знаходилося в Міністерстві закордонних справ Угорщини, складалося із восьми відділів для восьми семигородських жуп (округів), кожний відділ поділявся на три бюро, а саме: 1) бюро (кадастре) – 1 службовець – слідкував за всіма діячами угорської і угрофільської національності, які здатні для активної пропаганди в окрузі, 2) бюро (пропаганду куртурелле) – 1 службовець – забезпечував пропаганду через пресу (листівки, брошури, книги, фільми) і слідкував за вчителями і священниками округу, які присвятили себе іредентській діяльності, 3) бюро (іредента) займалося реєстрацією і відрядженням власних кур'єрів (кількість яких нараховувала 250 чоловік). Важливий факт, що кур'єри їздять в Румунію через територію Чехословацької Республіки, а саме через Кіральхаза-Халмі» [21].

Угорщина нерідко використовувала для пропаганди своїх ідей студентів і представників інтелігенції. 26 червня 1921 р. Громадянське Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді повідомляло всі жупанські управління про спробу провести з допомогою угорських студентів широкомасштабну кампанію за приєднання Закарпаття до Угорщини. В один тільки Ужгород прибуло близько тридцяти студентів, які проживали в тутешніх сім'ях під виглядом відвідування родичів. Велика кількість студентів приїхала в Мукачево і Берегово. Всією кампанією керує один із вождів угорської партії права д-р. Ендре Корлат і редактор Тиводар. Підключили до цієї роботи також підполковника на пенсії Арку Акоша. Центрами цього руху стали Ужгород, Мукачево і Берегово. У повідомленні говорилося, що «тутешні три головні угорські партії проводять наради з представником «Руського Землеробського Союзу» д-ром Й. Камінським, щоб залучити його і всю партію на свою сторону для великоугорських шовіністичних цілей, ... добиваються того, щоб д-р. Камінський був призначений губернатором. Якщо б ці переговори привели до цілі, всі угорські партії і партія д-ра Камінського утворили б великий спільний блок. В

народі згадані студенти ведуть агітацію, що Угорщина є центром, куди раніше місцеві люди ходили на роботу і завжди її знаходили, тоді як тепер вони не можуть перейти чехословацький кордон. Тому народ терпить злидні і насильство з боку чехословацьких властей, тому місцеве населення повинно добиватися того, щоб Підкарпатська Русь знову перейшла до Угорщини... Необхідно прийняти відповідні міри, щоб протидіяти можливій агітації і її наслідкам» [22].

Іредентська діяльність настільки активізувалася, що чиновник Міністерства внутрішніх справ Чехословаччини писав міністру 31 липня 1921 р.: «Іредентський рух рано чи пізно зробить важке потрясіння в державі» [23]. Аналогічне зафіксував 27 серпня 1921 р. представник поліцейського реферату Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «Із повідомлень різноманітних установ з'ясовується, що тут (на Закарпатті – авт.) угорська національна пропаганда здійснюється всіма силами» [24]. Він був переконаний, що «носієм її в першу чергу є угорська християнсько-соціальна партія, діяльність якої переходить в справжню іреденту (доказом цього є святкування святого Стефана, що носило принизливий характер, носіння угорських костюмів, лекції про нещасну Угорщину тощо), причому католицький характер цієї партії є цілком негативним, що видно також із того, що в християнсько-соціальній партії є і люди прогресивні і значна кількість євреїв. Ядром її є угорські дворяни, державні службовці (в переважній більшості звільнені) і офіцери. Головною агітаційною опорою цієї партії є студенти, що навчаються в Угорщині, які неодноразово і без паспортів переходять кордон і привозять звідти листівки, різні чутки» [25].

На початку 20-х років Підкарпатську Русь повинна була відвідати спеціальна комісія Антанти для встановлення чіткого кордону. Угорські агенти і це хотіли використати в своїх цілях. Доказом цього є лист угорського шкільного інспектора в місті Матесалка Ене Петрецького директору державної школи в Берегшурані від 29 вересня 1921 р. «Запропонуйте місцевим угорцям, – просив Е.Петрецький, – триматися заодно, щоб всі угорські села дісталися Угорщині. Прошу Вас знайти надійних людей, здатних вести пропаганду і вислати їх в окуповані села і міста, щоб вони говорили цій місії, що не хочуть бути відірваними від материнської держави, і щоб вони були підготовлені і знали, для чого власне ця місія приїхала. Прошу Вас, пане вчитель, поговорити з паном Йозефом Курмаєм в Берегові і повідомити його про це, щоб він знав, про що йде мова, але звертаю Вашу увагу на те, щоб Ви і в інших містах знайшли угорців, які б підготовляли місцеве угорське населення до цієї демонстрації. Список довірених осіб я вже вислав в центральну канцелярію і повідомив, щоб їх направили як тільки приїде місія Антанти. Сподіваюсь, що Ви, пане вчитель, як справжній патріот при Ваших добрих здібностях це завдання успішно виконаєте» [26].

Молода Чехословацька Республіка тільки ставала на ноги, а правлячі кола Угорщини вже розробили плани збройного вторгнення в її межі, з метою відриву від неї закарпатських земель. 23 жовтня 1923 р. начальник штабу другого відділення чехословацької армії полковник Моравец телеграфував Громадянському Управлінню Підкарпатської Русі: «Нам було повідомлено міністерством по Словаччині, що в Будапешті проводить трьохмісячні збори якийсь іредентський союз в готелі «Паннонія» на Керепешській вулиці. В цій

нараді, ймовірно, бере участь д-р. Ендре Корлат, адвокат з Ужгороду. Він є референтом для всієї Підкарпатської Русі як член іредентського союзу. Він уповноважений вищезгаданим союзом добитися перемоги на виборах до Союму. Якщо опозиційним партіям вдасться добитися більшості в Соїмі, вони урочисто проголосять відділення Підкарпатської Русі від Чехословацької Республіки» [27]. Організатори планованого заколоту навіть призначили керівництво для проведення цих операцій. «Командиром для цієї компанії, – писав полковник Моравец, – намічений молодший брат адвоката Корлата полковник Корлат, який, здається, був у 1921 р. засуджений дивізійним судом в Кошицях до смертної кари. Увесь угорський Земплін заповнений різними навченими і озброєними організаціями. Прикордонна сторожа, пожежники, фінансові охоронці і міські підлягають військовому командуванню. Біля Нового Міста під Шатором проходять постійні навчання, місто і околиці переповнені військами в цивільному одязі. Наступ мав би початися від Нового Міста під Шатором з одного боку і приблизно від Межилаборця силами польських легій з другого. Корлат Ендре знаходиться у постійному зв'язку з угорським посольством у Празі. Зв'язок підтримує Арка, угорський полковник на пенсії, який проживає в Ужгороді.

На останній нараді іредентів у готелі «Паннонія» в Будапешті були представлені також поляки. Між Корлатом і Польщею підтримувано зв'язок, ймовірно, при допомозі польських артистів. Правою рукою Корлата є його зять Ковач (одружений на вихованці Корлата), – звільнений державний службовець, проживає в Ужгороді. На Підкарпатській Русі згідно свідчень знаходиться близько 10-12 гортіївських офіцерів (Ужгород, Берегово, Мукачево. У постійному зв'язку з Угорщиною перебував тутешній союз «Мадьяр Йогпарт», в приміщенні якого часто перебували д-р Ендре Корлат, д-р Керекеш, полковник Арка та інші)» [28].

На початку 20-х років в Угорщині був організований союз фашистів за італійським зразком, який 17 грудня 1922 р. провів велике зібрання в жупанському управлінні в Будапешті, хід якого, особливо промова Фрідріха Штефана, була опублікована в місцевих газетах. 23 грудня 1922 р. Президія Мукачівського жупанського управління повідомляла Президію Управління Підкарпатської Русі про зв'язки фашистських елементів на Закарпатті з організацією угорських фашистів. З'ясувалося, що вождем угорських фашистів є радник міністерства Іван Янкович – родич греко-католицького священика в селі Доробратові Мукачівського округу. Офіційним органом організації є газета «Уй немздек». У повідомленні вказувалося, що «згідно останніх таємних даних, фашистський рух знаходить відгук також на нашій території... Мукачівський греко-католицький священик Кабаці знаходиться в Будапешті і він має, згідно таємних даних, зносини з угорськими фашистами» [29].

16 лютого 1922 р. газета «Словенська політика» повідомляла з Ужгороду, що на початку цього року «агітація угорської і русинської партії за автономію Підкарпатської Русі набрала широкого розмаху. Скликаються зібрання, які проводяться в дусі антидержавному і іредентському. Головними ораторами виступають люди, про яких говорять, що вони мають безсумнівні зв'язки з

Угорщиною, куди часто виїжджають і повертаються з багатим агітаційним матеріалом, а саме з листівками, брошурами і картами, але також і з грошима. Була видана прокламація на угорській і русинській мовах, в якій проголошувалося, що мирний договір забезпечує громадянам Підкарпатської Русі вибір – Чехословаччина або Угорщина... Ці прокламації називають Тріанонський договір тряпкою, вимагають приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини» [30]. Словацька газета вимагала «сильної руки проти державних зрадників, яких виплачує уряд Горті в Пешті. Вона констатує: «Із цих дій кожному зрозуміло, хто веде цю кампанію, це не Підкарпатська Русь, а Будапешт. І справді, наступив час, щоб... підривній агітації платних агентів і агітаторів із Угорщини був покладений кінець» [31].

Начальник поліції в Берегові був переконаний, що «про будь-яку русинську антидержавну агітацію тут не може бути і мови. Тутешні русини зібрані в читальні «Просвіти», але їх не можна звинуватити ні в чому антидержавному. За автономію Підкарпатської Русі інтенсивно ведуть боротьбу угорські кола, зосереджені навколо д-ра Бако Габора. Вищезгаданий редактор «Берегів Гірлап» і член партії дрібних землеробів в повній мірі приймає участь у політичному житті. Він був на засіданнях німецьких і угорських сенаторів і депутатів в Кошицях і на Татрах, на з'їзді партії в Левочі, брав участь одночасно в політиці під час приїзду міністерського голови в Ужгороді і запрошений до Праги. Якщо д-р Бако за автономію, то він бореться за визволення краю від чехів, оскільки він твердо переконаний, що якщо прийдуть до влади так звані русини, то буде можливо говорити про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини. На щастя, в Берегові небагато людей типу д-ра Бако» [32].

На думку редакції газети «Чеське слово» (1922, 28 березня), Берегово було не таким вже і безобідним містом у ставленні до іредентського руху. Редакція названого друкованого органу опублікувала лист, що надійшов з Берегова під назвою: «Практика ужгородської влади», в якому однозначно було зафіксовано: «Головним центром іреденти на Підкарпатській Русі є Берегово, і не тільки тому, що знаходиться на кордоні (3 км) між Чехословацькою Республікою і гортиською Угорщиною, але також і тому, що колишній піджупан Стефан Гулачі при режимі Тіто катував дрібний люд обох національностей... Коли ж чехословацькі війська зайняли цю частину краю, Гулачі виїхав до Угорщини, але незважаючи на це, він і тепер керує... У податковій комісії при берегівському фінансовому управлінні ми не знайдемо ні одного словака чи русина із середнього прошарку, але не знайдемо також ні одного угорського робітника... В комісії засідають іредентисти» [33]. Дана комісія «була утворена шляхом темних махінацій», як і багато чого іншого. На думку редакції, угорські іредентисти «продовжують сидіти в Ужгороді і через своїх помічників в установах по мимо Ужгорода тероризують погрозами і діями (звільненням) тих, хто хоче добросовісно працювати для блага бідного карпаторуського народу, а Прага мовчить» [34].

На початок 20-х років припадають перші відомості про проугорську діяльність А. Бродія. 27 квітня 1922 р. начальник поліцейського управління в Мукачеві доносив Президії Мукачівського жупанського управління, що «до редактора Бродія приїжджає колишній фінансовий радник тутешнього окружного

управління Михайлович (можливо псевдонім – авт.), який був у свій час тут заарештований за організацію угорсько-польських легій і переданий дивізійному суду в Ужгороді. Д-р Михайлович знаходиться тепер в Будапешті, де його останнім часом відвідав тесть Перуцці, ресторатор із Мукачева» [35]. З цього часу чехословацька поліція буде слідкувати за кожним кроком майбутнього прем'єр-міністра Підкарпатської Русі. Чехословацька поліція і служба безпеки продовжували також нагляд за Й.Камінським, Бако Габором та іншими проугорськи настроєними політиками краю [36]. Угорські іредентисти встановили контакти з політичними діячами Англії та Італії. Було доведено, що Й.Камінський налагодив досить тісні стосунки з англійським консулом в Празі [37]. Необхідно погодитись з думкою Президії Мукачівського жупанського управління, що «перемога італійського фашизму розбудила бурхливий угорський темперамент фанатичної маси» [38]. Під впливом подій в Італії, «угорські жандарми продовжували погрожувати, що наш кордон не залишиться довго таким, яким є тепер, і вони вірять, що весною будуть проходити службу в Карпатах. Такі розмови ведуть ці жандарми з нашими прикордонниками. 21 січня 1923 р. з угорської сторони світили вночі рефлектором на нашу сторону, а 20 того ж місяця чути було біля години на нашому кордоні стрільбу із кулемета на угорській стороні» [39].

Свідчення про напад, який готується на одне з жупанських управлінь Підкарпатської Русі, «змусив органи безпеки провести посилені розшуки, які, однак, закінчились безрезультатно, так як не виключено, що в результаті своєчасних заходів вислані офіцери і унтер-офіцери, які повинні були здійснити напад, не змогли цього зробити. Тепер, однак, хвилювання, викликані подіями в Угорщині та Німеччині, притихли, однак, можна ще постійно замічати у населення часткову невпевненість...» [40].

Таким чином, на 1919–1923 рр. припадає початок античеської і антиукраїнської діяльності угорської іреденти в краї. Угорщина не зупинялася перед вживанням найбрудніших методів, виношуючи навіть плани агресії. Хоча чехословацький уряд нерідко закривав очі на антидержавну діяльність угорської агентури на Закарпатті, проте, необхідно констатувати, що поліція і служба безпеки країни контролювала ситуацію і не давала можливості для легального існування іредентських центрів у краї. За закарпатськими лідерами проугорського спрямування вівся постійний і ретельний нагляд, неодноразово проводились обшуки, арешти тощо.

На середину 20-х років припадає активізація діяльності угорської іреденти на Закарпатті. В цей період вони консолідують свої сили, об'єднуються, формують основні іредентські центри. 9 лютого 1925 р. Президія Мукачівського жупанського управління доповіла Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі в Ужгороді про обрання Е.Корлата керівником опозиційних угорських сил. «Таємним шляхом, – говориться в донесенні, – було встановлено, що 31 січня 1925 р. зібрались представники виконавчого комітету союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі на таємну нараду в Берегові у секретаріаті партії дрібних господарів. Нарадою керував Аркі з Ужгороду і вирішувалося питання про шляхи забезпечення єдиного фронту опозиційних

угорських партій. На нараді дійшло до гострих суперечностей між окремими учасниками, а також було проведено голосування відносно того, чи має бути висловлене довір'я др. Корлату. Незначною кількістю голосів було проголосовано за таке довір'я» [41]. На активізацію угорської іреденти в краї немаловажне значення мала акція лорда Ротермера по перегляду Тріанонського договору. Начальник чехословацької поліції Воглидал 24 лютого 1928 року повідомляв дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі: «... угорські іредентисти розповсюджують різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи, головним чином з часу виникнення кампанії Ротермера, яку угорські діячі всіма силами використовують проти Чехословацької Республіки, як за кордоном, так і серед населення і війська. За останній час вони спеціалізуються на прикордонній території, де угорський іредентизм набув найбільш широкого розмаху, а прикордонне населення постійно схвильоване цими слухами. Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм і намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрій на користь угорської справи» [42]. 18 липня 1927 р. начальник управління Севлюшського округу Главачек повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що 10 липня «в прикордонних селах Угорщини (Ужко і Магашлігет), а як було встановлено і в інших селах було оголошено, щоб все населення, яке вміє писати, не дивлячись на вік і стать з'явилося в нотарські управління і там підписало меморандум, в якому вимагається перегляд Тріанонської угоди. Меморандум повинен бути переданий англійському лорду (ймовірно лорду Ротермеру), який почне клопотання перед великими державами. Підписка меморандуму продовжувалась до 13 липня 1927 р.» [43].

Акція лорда Ротермера була засуджена переважною більшістю українських політичних партій Закарпаття. Так, 4 серпня 1927 р. була оприлюднена заява ЦК КПЧ про відношення Комуністичної партії до акції Ротермера. «Акція англійського лорда Ротермера, – говорить в заяві, – що зазиває до ревізії тріанонського договору та зміни границь між Чехословаччиною і Мадярщиною в некористь Чехословаччини, розворушила як буржуазний табір чеський, словацький і табір чеських соціальних патріотів, так також буржуазний табір мадярський. Агітація обидвох таборів погоджується в тому, що обидва вони – як чеський, так і мадярський – стоять на тому самому принципі. На принципі імперіалізму та гніту. Було би помилково думати, що Ротермерів виступ впливає із справедливого огірчення проти імперіалістичних мирових договорів, заключених по закінченні світової війни, котрі не є ні висловом господарських потреб, ні не відповідають засаді національного самовизначення, але йдуть тільки за імперіалістичними апетитами капіталістичних держав» [44]. Однак, важко погодитися з авторами заяви, що «акція лорда Ротермера є ведена мотивами за викликання війни проти Радянського Союзу» [45]. Важко повірити і в те, що Народно-Християнська партія А.Волошина була у великому захопленні від ротермерової акції.

Загальновідомо, що А.Волошин чітко притримувався прочехословацької орієнтації.

На шпальтах газети КПЧ «Карпатська правда» 14 серпня 1927 р. був опублікований навіть фейлетон «Лорд Ротермер». «Є собі такий англійський магнат, – говориться в фейлетоні, – що закупив більшу частину англійських газет та продає їх для роблення публічної opinio кожному – хто добре заплатить. Сам він розуміється, завзятий консерватист, а його часописи все на услуги різних капіталістичних трестів та концернів. Не хотіла радянська влада продати англійським нафтовим шпекулянтам радянської нафти, та давай забирати ту нафту силою. А і взагалі не везе Англії в колоніях і починають твердолобі консерватисти приготовляти похід на Радянський Союз. Думають розіб'ємо ми більшовиків... тоді всі колоніальні раби, всі погноблені народи не будуть хотіти визволитися і будуть в голоді та холоді працювати на славу англійського капіталу, а при цьому і радянська нафта дістанеться в англійські руки. Та й почали приготовляти нову війну проти СРСР, а на чолі цеї акції «публічна opinio» лорда Ротермера».

Ставлення комуністів до ротермерівської акції виклав на шпальтах «Карпатської правди» член ЦК КПЧ О.Гакен. Автор піддав різкій критиці звинувачення органу соціал-демократичної партії ЧСР «Вечернік Права Ліду», в якому КПЧ зображувалася як союзник англійського лорда. Необхідно погодитися з твердженням О.Гакена, що «комуністи є найбільшими ворогами Гортіївського режиму в Мадярщині. Становище нашої партії є відоме і патріотичне».

Архівні документи свідчать, що угорські партії Закарпаття активно використовували передвиборну агітацію для підтримки пропаганди кампанії лорда Ротермера. Ужгородська поліція повідомляла Громадянське Управління Підкарпатської Русі, що «угорські опозиційні партії, а саме – угорська національна і християнсько-соціальна партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці. Безвідповідальні елементи розповсюджували в районах, населених угорцями, різні тенденційні слухи про скупчення угорського війська на кордонах, про підготовку вторгнення угорців на тутешню територію і т.п. Кампанією Ротермера серед населення викликана невпевненість в існуючому становищі. По цій причині рахуються з тим, що населення буде обирати угорські опозиційні партії із боязні перед переслідуваннями після приходу угорців. Угорські опозиційні партії очікували від сприятливого результату сільських виборів найбільш сильної підтримки кампанії Ротермера» [46]. У зв'язку з сільськими виборами і кампанією Ротермера на території Підкарпатської Русі проживали у передвиборні дні англійські журналісти Роберт Дональд і Мільдред як гості доктора Е.Корлата» [47].

Угорська шовіністична пропаганда посилилась з підготовкою візиту на Закарпаття сина Ротермера. Начальник ужгородської поліції доповідав Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі, що «редактор угорської опозиційної партії «Русинской Мадьяр Гирлоп» Павло Рац під час таємної іредентської зустрічі в Ужгороді... таємно повідомив присутнім угорцям, що на

Підкарпатській Русі буде проведено не пізніше ніж протягом шести місяців плебісцит під контролем англійської комісії і що найближчим часом в Будапешт приїде син Ротермера, звідки потім поїде на Словаччину і Підкарпатську Русь. Версія ця очевидно з тенденційних міркувань розповсюджується між тутешнім автохтонним населенням, так що проугорські елементи на Підкарпатській Русі до приїзду сина Ротермера підготовлені і чекають його...» [48]. До цього додамо, що син Ротермера був депутатом англійського парламенту.

Виходячи з цього не дивно, що «угорські опозиційні кола на приїзд сина Ротермера в Підкарпатську Русь багато покладають і навіть ходять слухи, що він буде урочисто прийнятий в Ужгороді. Керівництво угорських опозиційних партій, яке знаходиться у постійних зв'язках з Угорщиною, приїзд сина Ротермера тримає до цих пір в таємниці, і намагається всяко використати відомості для схилення угорського населення у Ротермеровській кампанії і розпалює угорський шовінізм. Однак, деякі до цих пір самі не вірять, що син Ротермера приїде на Підкарпатську Русь і використовують це головним чином тільки для пропаганди... До цих пір не вдалося встановити ні одного випадку, щоб деякі тутешні угорці на опублікований в угорській пресі заклик вислати в листах свої домашні адреси підготовчому комітету в Будапешті, що включає в себе кампанія Ротермера» [49]. Директор поліції також повідомляв, що «іредентська угорська організація «Левенте» з часу появи Ротермеровської кампанії дуже посилила свою діяльність, по всій Угорщині організовує свої філіали і при підтримці компетентних діячів і властей користується великими правами і що її іредентська діяльність в значній мірі знаходить певний відгук в прикордонних районах Словаччини і Підкарпатської Русі» [50]. Проугорська агітація знайшла своїх прихильників навіть у такому чисто українському селі як Ясіня. Троє жителів цього населеного пункту були заарештовані чехословацькою поліцією. Газета «Чеське слово» повідомляла, що «результати агітації проявилися хоча б у тому, що декілька осіб із Ясіня вислали лорду Ротермеру листа з проханням про допомогу проти Чехословацького уряду» [51].

23 лютого 1928 р. Президія Мукачівського жупанського управління видала циркуляр окружним начальникам про підривну діяльність угорського «Рутенського Общества Ракоци» та про його зв'язки з лордом Ротермером. Керівник названого «Общества», колишній депутат П.Легеза «звернув увагу лорда Ротермера на русинське питання» [52]. За його ініціативою було проведено збори «Общества», на яких зачитано листа Ротермера і вирішено вислати від імені членів організації йому меморандум. В ньому висловлювалося прохання відстоювати інтереси русинів Підкарпатської Русі. Меморандум розробляв професор Антонін Годинка [53]. Необхідно відзначити, що представники англійського уряду зацікавилися змістом меморандуму. Зокрема, старший лейтенант Гудвін одержав наказ особисто перевірити настрої русинського народу. Він пробув на Підкарпатській Русі три дні і, розмовляючи з закарпатцями, переконався в їх намірах приєднатися до Угорщини. Не виключено, що члени «Общества» провели відповідну роботу серед своїх прихильників. Меморандум завершувався переконанням, що «чехи ніколи не дадуть автономію русинам, а тому русини просять лорда Ротермера діяти, щоб Ліга Націй організувала

плебісцит, який повинен вирішити, чи хочуть русини залишитися в складі Чехословацької республіки чи, навпаки, хотіли б приєднатися до Угорщини. В плебісциті не повинні брати участь ті, які прийшли на Підкарпатську Русь у 1918 р., але потрібно надати право голосу тим, які в 1918 р. виїхали із русинських земель. Голосування повинно відбуватися за Шопронським зразком» [54]. На нараді «Общества» була схвалена ініціатива П.Легези опублікувати в 1922 р. брошуру Куткафалві, в якій містився різкий протест проти окупації Підкарпатської Русі чехословацькими військами і висувалася вимога приєднати край до Угорщини» [55].

25 квітня 1928 р. Гудянська жандармська станція доповідала начальнику Севлюшського окружного управління про нелегальне розповсюдження на Закарпатті листівок з фотографією лорда Ротермера і текстом рабської підлесливості за підтримку в розпалюванні реваншистських устремлінь гортистської Угорщини. «Сильні чари твого пера, – говориться в посланні, – будуть творити чудеса. Завтра відкриється могила Угорщини. Хай буде благословенне биття твого серця. Благословенна твоя рука, яка записує нашу правду. Хай супроводжує твою роботу нескінченне благословення і мир. Ці слова шле тобі народ Кошута Лайоша. Портрет лорда Ротермера повинен знаходитися на почесному місці в хаті кожного угорця» [56]. Даний документ був опублікований в англійському журналі «Дейлі Майл» і розмножений в Угорщині, звідки, очевидно, у великій кількості переправляється на Підкарпатську Русь, Словаччину і Румунію з метою пропаганди [57]. Таким чином, із вищесказаного видно, що так звана «справа лорда Ротермера» підлила масла у вогонь і підбадьорила угорських шовіністів у їх територіальних претензіях на Закарпаття.

На середину 20-х років припадає посилення діяльності проугорських сил в Підкарпатській Русі. Нерідко для досягнення своїх цілей використовувались найрізноманітніші методи, зокрема, листівки, меморандуми тощо. Старший поліцейський радник Воглідал повідомляв Президію Громадянського Управління Підкарпатської Русі про реваншистську пропаганду Будапештського банку фірми Рот на Словаччину і Закарпаття. Названий банк пропонував поміщати долари, англійські лібри, швейцарські франки і чеські крони під будапештські будинки і маєтки в Угорщині за 32% річних. Цікаво, що на титульній сторінці розробленого банком проекту, виданого в травні 1925 р., було надруковано угорською і французькою мовами цілий ряд лозунгів, зокрема, «віримо в єдиного бога, віримо в єдину вітчизну, віримо в закон вічний і божий, віримо у воскресіння Угорщини», «без розширення виробництва не можна знову оточити Угорщину попереднім сьйвом слави, без американського капіталу не можна підняти нашу продукцію», «угорець, залишайся завжди і всюди угорцем» тощо [58]. На передостанній сторінці проекту під назвою «Експозитури на окупованій території Угорщини» перераховувались міста, які колись входили до її складу (Ужгород, Братіслава, Кошіце, Тренчин, Берегово, Мукачево, Хуст, Рахово, Темешуара, Загреб, Фіула і т.д., всього 114 міст) [59].

Керівництво банку поставило перед собою чітку мету: «Чого ми хочемо? Багатої Угорщини, замість нинішньої, яка перебуває в занепаді, збіднівшої, яка знаходиться в злиднях і економічній кризі, урізаної Угорщини. Хочемо багатої,

спокійної держави, де кожний може працювати, виробляти і жити... Цього ми хочемо. Коли наше прагнення стане правдою, тобто здійсниться, ми не знаємо, але щоб це могло бути, тобто стати дійсністю, треба, щоб кожний угорець, який живе вдома, або в Америці, працював. Після періоду лозунгів і програм повинна нарешті на порядок денний стати праця. Цього ми хочемо. Замість праці політичної, хай за Угорщину стане велика робота трудящих робітників. Цього ми хочемо» [60].

Автори звернення значну увагу приділяли пропаганді серед угорських емігрантів у США. «Майбутнє американських угорців, – твердили вони, – залежить від довір'я. Інший дух, інший напрям серед людства. Розз'єднаність проживаючих у світі угорців приходить до кінця. Угорця від угорця без відмінності релігії і класів уже не можна буде відрізнити. Зрозумілий і чистий горизонт угорців. Основи для вилікування і очищення дійсно створені і тепер угорці всього світу мають єдину мету: треба працювати для відродження Угорщини. І ми хочемо для цього працювати. Ми також визнаємо одне прагнення: в інтересах воскресіння великої Угорщини, і в першу чергу при допомозі американського капіталу за відбудову і розвиток угорської індустрії, сільського господарства і торгівлі» [61]. Підсумовуючи викладене вище, Воєвідка доповідав: «Беручи до уваги те, що проспект написаний не тільки на угорській мові, але також на англійській і французькій, видно, що він буде направлятися у всі європейські держави і в Північно-Американські Сполучені Штати, а також в інші зарубіжні держави з метою іредентської пропаганди» [62].

Угорщина покладала великі надії на лідера угорських опозиційних партій в Закарпатті Корлата, постійно його фінансуючи. Начальник поліції Воєвідка 7 серпня 1926 р. повідомляв угорську поліцейську дирекцію Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про фінансування Корлата поміщиком, бароном Зігмундом Перені – членом союзу «Розбуджені угорці» [63]. Друкований орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» у статті «Іредента» за 3 липня 1927 р. звинуватила АЗС в проугорській діяльності. «Стаavimo публично запитання українському населенню Підкарпаття, – говориться в статті, – чи хочете прилучення до фашистської Мадярщини, що в крові робітників і селян давить в себе всякий прояв свободи. Якщо ні, то женіть від себе агентів ката Гортія, що при помочи опозиційної демагогії проти чеського колоніального режиму хочуть назад завести працюючі маси Підкарпаття в ярмо мадярських магнатів». Стаття завершувалась закликом: «Робітники і селяни Підкарпаття, гоніть від себе куртяківців-мадяронів, агентів ката Гортія»..

22 серпня 1927 р. ужгородська головна фінансова дирекція повідомляла командування 10 кавалерійського полку в Берегові про провокаційні заяви депутата угорського парламенту Гала відносно окупації Закарпаття. «В Угорщині, – говориться в повідомленні, – проводиться жива агітація про те, що найближчим часом все Підкарпаття буде приєднане до Угорщини. В Тисабече у різних місцях наклеєні плакати, в яких твердиться, що в перших числа місяця жовтня 1927 р. здійсниться переворот. 21 серпня 1927 р. угорський депутат Гал (постійне місце проживання в Тисабече, вибраний депутатом від цього краю, а знаходиться

переважну більшість року в Будапешті) був у Тисабече і стверджував перед населенням, що дійсно так буде, як написано в плакатах, і що вся Підкарпатська Русь буде приєднана до Угорщини» [64].

Закарпаття буквально наводнили угорські агенти. З листопада 1927 р. Президія Мукачівського Жупанського Управління доповідала Президії Громадянського Управління Підкарпатської Русі про шпигунство священика Карла Баркассі на користь гортистської Угорщини. «Повідомляю, – доповідав жупан Мукачева, – що євангелістський реформатський приходський священик Карел Баркасе із села Салока (округ Ужгородський), спільно з священиком Штефаном Сабо з села Ясеня (округ Ужгородський) і Ладіславом Матяшем із Айлоку в Угорщині допустився військової зради таким чином, що в 1923 р. відправив до Угорщини різні карти, списки жандармських станцій і станцій фінансової сторожі, їх розміщення, силу, озброєння, особистий склад по національності, а також дані про розташування чехословацьких військових частин, їх сили в різних гарнізонах. Названі матеріали були сховані у Матяша, який у цей час виконував службу при прикордонній фінансовій сторожі на дільниці між Тисосентмартоном і Солокою. 18 червня 1923 року ці матеріали знову отримав священик Баркасе і разом з Матяшем відправили до воєнної комендатури в Мондоку, де їх і передали» [65]. Чехословацька служба безпеки затримала 25 липня 1927 р. Ладислава Матяша в селі Капушани і передала його дирекції поліції в Кошіце. Затриманий дав свідчення проти Баркассі і Сабова, підтвердивши цим самим свідчення Я.Годвана, зроблені останнім 26 серпня 1923 р. Це дало підставу заарештувати Баркассі і помістити його до слідчої тюрми Ужгорода» [66].

Аналогічна шпигунська діяльність угорських агентів зафіксована в Ясіня і Хусті. Газета «Чеське слово» в кореспонденції за 29 листопада 1927 р. повідомляла, що «поліції і жандармерії вдалося викрити на Підкарпатті широкий шпіонаж на користь Угорщини. Двоє жителів села Ясіня і один пенсіонер з Хуста були заарештовані і доставлені в тюрму Хустського окружного суду. Було встановлено, що заарештовані (їх імена знаходяться в таємниці) підтримували зв'язки з угорським адвокатом др. Екманом із Шаторо-уйгеля, на кордоні Чехословаччини; від нього одержували гроші і доручення про посилення агітації серед угорського населення на Закарпатті і повернення угорського режиму» [67].

Активізували свою діяльність деякі проугорські партії на Закарпатті. Особливо це стосується АЗС. Названа партія, очолювана І.Куртяком, обіцяла щедри гонорари і банкети за підтримку АЗС під час виборів. «Що багато із запрошених і удостоєних честі одержати листи «будителів народу» не реагували на хитрі обіцянки, – констатувала газета «Подкарпатске гласі», – видно із успіхів автономного союзу на виборах, так що, ймовірно, щедрість дяді з Будапешту і далі буде обмежуватись» [68]. Однак, Будапешт продовжував фінансувати АЗС. Це стосується також партії дрібних сільських господарів. Жупан Мукачева повідомляв Президію Управління Підкарпатської Русі: «Загальновідомо, що Угорщина витрачає для своїх політичних цілей значні кошти. Зокрема при останніх виборах до сільських представництв цей факт був підтверджений. Партія отримує допомогу від Угорщини, а з цієї причини повинна мати зв'язок з бароном Зігмундом Перені в Будапешті. Грошовими посилками керують нібито з

Угорщини через Великий Севлюш» [69]. Цю інформацію підтвердив заступник начальника Мукачівського окружного управління. «Безсумнівно, – говориться в донесенні, – що згадана партія одержує систематичну допомогу з Угорщини. Для цього угорська дрібноселянська партія повинна мати зв'язок із Зігмундом Перені в Будапешті. Згаданий у свій час був жупаном Мараморошської жупи, а пізніше міністром Угорщини. Зігмунд Перені має кількох агентів у Великому Севлюші, зокрема таким агентом був покійний директор жупної лікарні у Великому Севлюші, активний діяч угорської партії селянських соціалістів доктор Коломан Надь, колишній сімейний лікар барона. Грошові переводи, мабуть, направляються з Угорщини через Великий Севлюш» [70].

Античехословацькою діяльністю угорських іредентистів зацікавився Провід Українських Націоналістів. Міністерство внутрішніх справ ЧСР доповідало 5 квітня 1928 р. віце-губернатору Підкарпатської Русі, що голова Ліги Українських Націоналістів в Подебрадах Микола Сціборський «висловився, що на Підкарпатській Русі в Східній Словаччині угорці ведуть підготовку серед населення до плебісциту. Головним чином, безсумнівно, агітують за гроші. 20 квітня 1928 р. Куртяк ніби-то виїде до Будапешта, щоби там переговорити в цьому питанні. На Підкарпатті вже підготували меморандум в Лігу Націй» [71].

У 20-х числах червня 1928 р. на території Закарпаття побувала таємна угорська делегація, яка «вивчала тутешні умови. Кожному члену делегації відведено певний район, а результати вивчення він повідомляє керівнику цієї комісії Манди, або д-ру Бодаку, який здійснює керівництво цією делегацією. До складу делегації також входить англієць Вілліам Гуттер, який вважається одним із кращих знавців Підкарпатської Русі. Другим членом делегації є якийсь д-р Чизинський» [72]. Робота вищеназваної делегації мала закінчитися протягом одного тижня, щоб д-р Корлат міг підготувати повідомлення для спільної конференції угорських партій в Братіславі 2 серпня 1928 р. Начальник поліції в Кошіце д-р Юнгвірт вважав, що «вислати делегацію на Підкарпатську Русь угорські правлячі кола змусило переконання, що компанію проти Чехословацької республіки найкраще розпочати там, а ніяк не в Словаччині» [73]. На делегацію також було поставлено завдання з'ясувати фінансове становище угорських партій в Закарпатті.

Виконуючи дані обіцянки, повідомляв начальник берегівського поліцейського комісаріату, «угорська народна партія і угорська селянсько-соціальна партія на Підкарпатській Русі одержувала 150000 кч. в місяць» [74]. Гроші поступали на ім'я Корлата, якому в Угорщині обіцяли посаду жупана у тому випадку, якщо йому буде важко продовжувати політичну діяльність в ЧСР.

Під грифом «цілковито таємно» директор ужгородської поліції повідомляв 16 червня 1928 р. Президію політичного управління Підкарпатської Русі, що в Угорщині «всі державні службовці, а також особи, які живуть за рахунок дрібного населення, настроєні мілітариськи. Всі вони використовують найменшу можливість для нападок проти нашої держави і говорять про захоплення найближчим часом Словаччини і Підкарпатської Русі» [75]. У донесенні наводились навіть деякі деталі: «В державних установах, в деяких кафе вивішені карти, на яких взагалі нема Чехословацької республіки. В кафе, ресторанах

співаються іредентські пісні. Зовсім інший настрій є у сільського населення, яке різко засуджує угорські буржуазно-націоналістичні демонстрації, хоча воно повинно мовчати і за кожне слово критики суворо переслідується. Виходячи із суджень тутешніх агентів, угорський уряд багато має проблем з власним населенням у себе вдома, яке дуже незадоволене соціальними умовами» [76].

Продовжувались розмови про близьке угорське вторгнення. 27 липня 1928 р. Президія крайового правління Підкарпатської Русі інформувала ужгородське краєве жандармське управління: «Угорщина у випадку військового конфлікту з Чехословаччиною не в останню чергу сподівається на підтримку з боку угорського населення, яке проживає в Словаччині і Підкарпатській Русі. Воно має бути відповідним чином організовано, щоб вторгнення Угорщини на Словаччину було як можна успішніше. В угорських військових колах передбачається також, що у випадку військового конфлікту угорське населення розпочне протести, які не дозволять Чехословаччині провести оборонні приготування. Така організація угорського населення проводиться ніби-то і в Трансильванії... Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в Словаччині і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним таємним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії, зокрема, угорська партія селянських соціалістів... Ця партія знаходиться в постійному контакті з урядовими угорськими колами, які її постійно запевняють, що сучасне становище не протримається довго і що Угорщина найближчим часом спробує окупувати Словаччину. Угорська селянсько-соціалістична партія розгорнула незвичайну організаційну діяльність, її активісти постійно роз'їжджають по селах, посилюють і організують нові організації, а керівники цієї партії, зокрема, депутати парламенту Сюлле і д-р Корлат, сенатор Еґрі (ці скоріше прихильники селянсько-соціалістичної партії) дуже часто їздять до Угорщини» [77].

21 березня 1929 р. начальник поліції в Ужгороді повідомив Президію крайового управління Підкарпатської Русі про зв'язки угорського шпигуна Т. Гуловича з угорськими націоналістичними партіями в Закарпатті [78]. 18 серпня за проугорську діяльність був заарештований священик із села Чапа Евжен Бікі [79]. Продовжувався нагляд за агентами З. Перені [80]. І.Ілтьо 11 травня 1929 р., даючи свідчення в Іршавському окружному суді, заявив: «Я можу як свідок підтвердити те, що партія депутата Куртяка (АЗС – авт.) підтримується, або підтримувалась з Угорщини... Апарат партії обходиться щорічно приблизно в півмільйона крон. На Підкарпатській Русі загальновідомо, що члени членських внесків не платять. Мені особисто відомо, що секретар куртякової партії по імені Демко не хотів ніколи виступати проти угорців. Ця партія видавала угорські книги, а для руської культури не хотіла нічого робити» [81].

Угорщина серйозно готувалась до вторгнення на територію Словаччини і Підкарпатської Русі. Це підтвердив начальник поліції в Кошіце Ейс Ченек 11 грудня 1929 р. в донесенні дирекції Президії крайового управління в Братиславі. У вищеназваному донесенні йдеться про одне з засідань угорського генерального штабу. «Згідно цих інформацій, – доповідав Е. Ченек, – окремі члени угорського уряду ніби-то здивувались, що про засідання ради генерального штабу не був повідомлений уряд, тим більше, що вирішувались питання, які відносяться до

його компетенції. Рада навіть після не повідомила, що обговорювали її члени. Цією таємницею угорський уряд ніби-то відчуває себе ображеним і більшість членів уряду подала ніби-то інтерпеляцію міністру Гембешу. А той ніби-то б коротко відповів, що говорили про військові питання, які неможливо обговорювати відкрито» [82]. Згідно з даними чехословацької розвідки, «в угорській армії повинні відбутися через деякий час зміни на важливих посадах, і говорять, що головнокомандуючий Янкі Котшард подасть у відставку, а на його місце буде призначено генерала кавалерії барона Тана. Командиром військової організації в Словаччині і на Підкарпатській Русі призначено генерала Гукфі, який дотепер був прикріплений до VI відділення міністерства оборони. Йому, як головнокомандуючому в Словаччині і на Підкарпатській Русі буде підпорядковано 5 командирів, які проживають в Чехословацькій республіці, і які після свого призначення будуть ніби-то одержувати регулярну платню» [83].

11 січня 1930 р. губернатор Підкарпатської Русі Розсипал повідомляв дирекцію поліції про другу нараду, яка відбулася у міністерстві оборони, її учасники зійшлися в тому, що прийшов час встановити військову диктатуру в Угорщині. Наводилася навіть конкретна дата – 15 березня 1930 р. На нараді прийнято рішення про «необхідність рахуватися з іредентськими і студентськими організаціями», а також їх озброїти [84]. Для «левентистів буде виготовлена форма і зброя; ця форма знаходиться в центральному військовому складі на вулиці Орчі, а зброя в Каленфельдських казармах в Будапешті. Крім цього левентисти двічі на тиждень будуть навчатися стрільбі по цілі не тільки з рушниць і кулеметів, але і з гармат в Гаймаскері. Там з цією метою буде посилена охорона, про що командир вже одержав наказ. Також начальник VI відділу міністерства оборони Гунфалві одержав наказ дати списки на відпустки офіцерів, які перебувають у розпорядженні мобілізаційного відділення» [85].

Із доповідної записки Розсипала видно, що головну роль у підготовці перевороту відіграв Гембеш, який «забезпечував собі офіцерський склад, особливо на керівних посадах, де він всюди ставив своїх прихильників. Так, за останній час він наказав дати пенсію командирам піхотних полків і запропонував знову призначити зовсім молодих людей, безперечно, своїх прямих прихильників. Також він задумав направити в штаби бригад своїх людей із міністерства оборони і таким чином забезпечити себе і гарнізонне командування в Будапешті» [86]. Розсипал підтвердив інформацію про відставку, яка відбудеться найближчим часом, головнокомандуючого угорською армією Янкі Котшарда, який не погоджувався з багатьма пропозиціями, запропонованими Гембешом і який не захотів нести відповідальність за можливу невдачу. Відставка Котшарда не була прийнята Горті, однак Гембеш все зробив для того, щоб її прийняли, а на місце Котшарда запропонував свого прихильника барона Тана» [87].

Розсипал дещо уточнив інформацію, яка поступила в дирекцію поліції 11 грудня 1929 р. Згідно з нею полковник генерального штабу Сімерфалви «пропозицію призначити 5 командирів військової організації в Словаччині з числа пенсійних офіцерів не прийняв і вирішив призначити 8 вищих, що перебували у відпустці, офіцерів угорської армії. Саме вони візьмуть на себе командування в

Словаччині. Ужгород відвідав підполковник угорського генерального штабу Керестесс» [88].

Окремі угорські офіцери за наказом Гембеша побували в Закарпатті з метою ознайомлення членів угорських партій краю з результатами обидвох нарад генштабу. У зв'язку з цим Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь: «31 грудня 1930 р. капітан Себестьян повернувся з відпустки і зробив доповідь на таємній нараді окружних секретарів християнсько-соціальної партії в Кошіце. Наскільки я зміг з'ясувати, в нараді взяли участь секретарі з Ужгорода, Берегова, Севлюша, Великих Калужан, Мукачева, Михаловиць, Пряшева, Рожняви, Лученца і Кошіце. Після вступної промови Ладислава Госта, який відмітив, що організація рухається дуже повільно і закликав до посилення роботи, виступив капітан Себестьян з промовою такого змісту, що міністерство оборони, а особливо полковник Сімерфалви, не задоволені зробленим до цього часу. Звернув увагу на те, що роботу необхідно прискорити, тому що важко сказати, коли виявиться необхідною військова організація. Капітан Себестьян, відповідаючи на запитання присутніх стосовно теперішнього становища, заявив, що Угорщина сьогодні переживає велику господарську кризу і безробіття... Він згадав також про наради угорських політичних партій зі словацькою народною партією відносно створення організаційного блоку, заявивши, що здійснення цього плану свідчило б про посилення військової організації, тоді як невдача – погіршення організаційних робіт, але не повне їх припинення» [89].

25 січня 1930 р. Розсипал повідомляв начальників окружних управлінь Підкарпатської Русі про наслідки перебування капітана Себестьяна в краї. «Організатор на Підкарпатській Русі жандармський капітан Себестьян, – повідомляв Розсипал, – заявив цими днями, що організаційні роботи на Підкарпатській Русі значно покращились, що там залишилось тільки дуже мало колишніх офіцерів і жандармів, які не вступили б до організації... Полковник Сімерфалви підготував для роботи на території Підкарпатської Русі 34 штабних офіцерів, які протягом 24 годин отримають призначення командувати окремими загонами. Жандармському капітану Себестьяну буде підпорядкована організація, якою свого часу командував капітан Саркозе» [90].

З цього часу посилювалось вербування осіб угорської національності до військових організацій проугорського спрямування Підкарпатської Русі. З приводу цього дирекція поліції в Братиславі доповідала Президії крайового управління: «Згідно наказу організаторів із центру, особи, які могли б стати членами цієї організації (військової – авт.), перш за все, мають бути надані нагляді з метою в'яснення не тільки їх переконань, але й надійності, врахування їх суспільних зв'язків. Потім необхідно поступово залучати їх до активної роботи під приводом, що мова йде про угорське об'єднання тут... Кандидата слід далі готувати, звертаючи його увагу на сучасне політичне становище в тому напрямку, що треба організувати угорців, причому найбільш надійних, тому що багато є таких, які з різних причин побоюються об'єднатися під одним прапором.

Залучені таким чином члени повинні підписати перш за все загальний список і тільки пізніше за вказівкою організатора Саркози чи Себестьяна можна дати

йому підписати обіцянку. З членами необхідно підтримувати зв'язок, а тому необхідно шукати в кожному селі приміщення, по можливості приватне, ніяк не в готелях чи інших громадських місцях. Знову прилученим членам слід пояснити, щоб вони намагались залучити нових. У випадку втручання з боку властей ніхто не повинен знати іншого і не повинен видати навіть під клятвою. Про справжню мету організації повідомляється членам тільки після подальшої підготовки» [91]. За підрахунками начальника поліції Братіслави Ене Ченека, в Кошіце організовано 317 чоловік, з яких багато є банківських службовців, адвокатів і офіцерів у відставці. Організатор вербування щомісяця одержував 15000 кч. [92]. Е.Ченек відмічав, що «угорські агітатори з центра мають певні труднощі з тутешніми агентами, які, як тільки їм довірять грошові суми, роблять розтрати. Берегівський агент розтратив 140600 кч. і його вигнали» [93].

11 березня 1930 р. Чехословацьке міністерство народної оборони доповідало міністерству внутрішніх справ, що «угорській пропаганді вдалось створити в Празі центр преси, який є складовою частиною угорської іредентиської і шпигунської служби на нашій території» [94]. Газети іредентського спрямування об'єдналися навколо «Прагой мадьяр Гірлап». Нерідко угорські агенти використовували різноманітні спортивні клуби в своїх цілях. Губернатор Розсипал 21 березня 1930 р. інформував окружні управління краю про зв'язки берегівського спортивного клубу з керівниками гортиської Угорщини [95]. Окружний начальник у Сваляві переконував Президію крайового управління в Ужгороді, що місцева «римокатолицька церква сьогодні ще більш ніж це було раніше, під впливом проугорських елементів активізувала свою діяльність» [96]. На території краю розповсюджувалась виготовлена в Будапешті карта «Угорщина до і після Тріанонського миру» [97]. 13 січня 1934 р. в Шатороугейль прибув Гембеш у супроводі вищих міністерських чиновників, де виголосив промову перед членами жупанського управління, заявивши, зокрема, що в закордонній політиці Угорщина просунулась настільки вперед і так міцно, що до бажаної ревізії кордонів підійшла вже на 7,5%» [98].

16 квітня 1933 р. на сторінках угорської газети «Кіш Уйшаг» навіть була опублікована стаття «План угорської ревізії». В ній, зокрема говорилося: «Велика частина Верхньої території з півмільйонним населенням дісталася б знову нам. В першу чергу Житній острів, як і територія Русинів, де в свій час рада посланців призначила проведення плебісциту. Ряд угорських міст повернувся б знову до нас: наприклад Ужгород. З територій, які окупувала Румунія, до Угорщини було б приєднано більш ніж 1000000 угорців. Вераждин, Сату Марє і Арад припали б до Угорщини. Угорщині припала б Бачка, яка окупована Сербією, а також значна частина Баната, перш за все Суботиця, Південна Бараня і Мезіморте. Західна Угорщина припала б до нас повністю. На нарадах канцлер Дольфус і вождь німецького народу обговорювали питання Західної Угорщини, яка приєднана до Австрії. Цю відривну частку імперії не оспорюють ні німецькі народні соціалісти, ні австрійці» [99]. Цій тематиці в Угорщині була присвячена величезна кількість книг, яка масовими тиражами завозилась в Закарпаття. Про це неодноразово повідомляв Президію крайового управління начальник поліції Флек [100]. Угорщина продовжувала розповсюджувати чутки про близьке вторгнення.

Міністерство внутрішніх справ Чехословаччини 19 травня 1935 р. видало розпорядження про посилення охорони чехословацько-угорського кордону в зв'язку з можливим вторгненням угорських озброєних груп. У розпорядженні, зокрема, говорилося: «Діяльність окремих жандармських загонів при охороні чехословацько-угорського державного кордону від можливого проникнення озброєних груп на нашу територію вимагає того, щоб розпорядження з цього приводу стосовно ділянки в Рожняві також стосувалося жандармських ділянок в Кошіце і Требішові. Повне проведення в життя цього розпорядження покладається на обидва жандармські командування по попередній згоді з відповідним краєвим управлінням» [101].

7 липня 1936 р. начальник жандармської станції в с.Часлівці прапорщик Кафоурек доповідав крайовому жандармському командуванню в Ужгороді про розповсюдження серед населення угорським агентом слухів про окупацію найближчим часом Закарпаття угорськими та італійськими військами [102]. Про аналогічну ситуацію в прикордонних угорських селах повідомляв начальник окружного управління Улувачек: «В угорській прикордонній смузі розповсюджуються слухи, що буде війна, під час якої Угорщина об'єднається з Німеччиною і Австрією, і що окупована територія знову відійде до Угорщини. Таємний агент жандармського пункту в Петрові повідомив, що в Дебрецені він ніби-то бачив німецьких офіцерів, які повинні взяти участь в угорських маневрах» [103].

Отже, в 20-х – середині 30-х років у Підкарпатській Русі значно посилилась античехословацька і антиукраїнська діяльність угорської іреденти. Немаловажну роль у цьому відношенні відіграла так звана акція англійського лорда Ротермера, який займав чітку проугорську орієнтацію і встановив тісні зв'язки з угорськими правлячими колами. Він виступив ініціатором перегляду рішень Тріанонського мирного договору, чим знайшов багато прихильників в Угорщині. Угорський уряд не жалів коштів для фінансування угорських партій в Закарпатті, заслав на територію краю своїх агентів. Велика ставка робилася на керівників АЗС, угорської християнсько-соціальної партії, партії дрібних сільських господарів тощо. Відкриту проугорську позицію займали лідери іреденти в краї Куртяк, Демко, депутат Корлат та багато інших. Чехословацька служба безпеки, поліція уважно слідкували за кожним кроком угорських іредентистів. Робилися спроби посилити чехословацько-угорський державний кордон, заарештовувались угорські шпигуни тощо. Наприкінці 30-х років античехословацька і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» в Закарпатті досягла своєї кульмінації.

1. Державний архів Закарпатської області. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1-4.
2. Там само. Ф. 14/43 с. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 84.
3. Там само. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 84.
4. Там само. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.
5. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 36. Арк. 6-7.
6. Там само.
7. Там само. Арк. 8.

8. Там само. Арк. 6.
9. Там само. Арк. 7.
10. Там само.
11. Там само. Спр. 86. Арк. 3.
12. Там само. Спр. 22. Арк. 135-136.
13. Там само. Спр. 28. Арк. 102-104.
14. Там само. Спр. 123. Арк. 57-58.
15. Там само. Спр. 105. Арк. 15-16.
16. Там само. Спр. 132. Арк. 58.
17. Там само. Спр. 228. Арк. 53-54.
18. Там само. Арк. 57-58.
19. Там само. Спр. 125. Арк. 35.
20. Там само. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 21.
21. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 114.
22. Там само. Ф. 14. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1-3.
23. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 183. Арк. 1-2.
24. Там само. Арк. 36.
25. Там само.
26. Там само. Арк. 135.
27. Там само. Спр. 176. Арк. 217-218.
28. Там само. Спр. 261. Арк. 86.
29. Там само.
30. Там само. Спр. 155. Арк. 57.
31. Там само.
32. Там само. Арк. 63.
33. Там само. Арк. 23.
34. Там само.
35. Там само. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 654. Арк. 1.
36. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 228. Арк. 20-21.
37. Там само. Арк. 21.
38. Там само. Арк. 26-28.
39. Там само. Арк. 27.
40. Там само. Спр. 212. Арк. 9-10.
41. Там само. Спр. 428. Арк. 127.
42. Там само. Спр. 781. Арк. 21.
43. Там само. Спр. 784. Арк. 1.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само. Спр. 796. Арк. 10.
47. Там само.
48. Там само. Спр. 653. Арк. 411.
49. Там само.
50. Там само.
51. Там само. Спр. 769. Арк. 26.
52. Там само. Ф. 41. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 1.

53. Там само.
54. Там само. Арк. 2.
55. Там само.
56. Там само. Спр. 733. Арк. 47.
57. Там само.
58. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 184. Арк. 20-21.
59. Там само. Арк. 21.
60. Там само.
61. Там само. Арк. 22.
62. Там само. Арк. 54.
63. Там само.
64. Там само. Спр. 784. Арк. 25.
65. Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 78.
66. Там само.
67. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 769. Арк. 26.
68. Там само. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 439. Арк. 1.
69. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 46.
70. Там само. Арк. 47.
71. Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.
72. Там само.
73. Там само.
74. Там само. Арк. 11.
75. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 781. Арк. 147.
76. Там само.
77. Там само. Арк. 97.
78. Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 34.
79. Там само. Ф. 29. Оп. 3. Спр. 796. Арк. 30.
80. Там само. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 39.
81. Там само. Ф. 30. Оп. 4. Спр. 416. Арк. 2.
82. Там само. Ф. 117. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 1.
83. Там само.
84. Там само. Арк. 7.
85. Там само.
86. Там само.
87. Там само.
88. Там само.
89. Там само. Арк. 12.
90. Там само. Арк. 25.
91. Там само. Арк. 30.
92. Там само.
93. Там само.
94. Там само. Спр. 161. Арк. 1.
95. Там само. Спр. 136. Арк. 1-2.
96. Там само. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 359. Арк. 1.
97. Там само. Спр. 326. Арк. 34.

98. Там само. Спр. 359. Арк. 29.
99. Там само. Спр. 284. Арк. 128-129.
100. Там само. Спр. 450. Арк. 62.
101. Там само. Спр. 418. Арк. 183.
102. Там само. Спр. 301. Арк. 50.
103. Там само. Арк. 19.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УПА НА ЗАКАРПАТТІ

The article, for the first time in Ukrainian historiography, introduces to the scientific circulation archival documents, which testify the active operations of certain units of the Ukrainian Insurgent Army on the territory of Transcarpathia in the first post-war years. Basing on convincing facts, the article proves that Sovietization of Transcarpathia caused dissatisfaction of a large part of the population of the region, which not only sympathized, but also helped the UPA soldiers.

Від 1944 р. командування УПА-Захід все більше приділяє уваги Закарпаттю. Чим це було зумовлено? Закарпаття на відміну від західноукраїнських земель ще не знало більшовицького режиму, тому очікуваним було сприйняття СРСР як визволителя. Прогнозувалося, що з часом прорадянські настрої в краї зміняться на протилежні. Спочатку відділам УПА, що знаходились на Закарпатті, не рекомендувалось проводити політико-роз'яснювальної роботи. Активізувалися підпільники після жовтня 1944 р. і підписання договору між ЧСР і СРСР 29 червня 1945 р., після перших хвиль арештів, переслідувань, репресій.

У відповідності до структурного розподілу на Закарпатті повинен діяти Закарпатський край ОУН. Він не мав чіткого адміністративного поділу і складався з мережі нечисленного підпілля. Це зумовлювалось тим, що в 1942-1943 рр. угорська адміністрація заарештувала майже увесь керівний і значний склад ОУН. У листопаді 1944 р. Дмитро Бандусяк – «Лопата», після того, як угорська адміністрація випустила з ув'язнення частину націоналістів, відновив Закарпатський крайовий провід ОУН.

Весною 1945 р. був створений провід ОУН «Захід-Карпати», до складу якого входили п'ять окружних проводів: Стрийський, Калуський, Станіславський, Коломийський, Закарпатський. Весною 1945 р. Закарпатський край ОУН був реорганізований у Закарпатський окружний. Він діяв на території Берегівського, Іршавського, Севлюського, Хустського округів і підпорядковувався Карпатському краю ОУН.

У червні 1945 р. органи держбезпеки Закарпатської України почали ліквідацію мережі ОУН в краї. В результаті арештів у липні-грудні 1945 р. крайова організація перестала існувати. Деяким патріотам вдалося емігрувати. Після розгрому ОУН на Закарпатті крайовий провід ОУН «Захід-Карпати» вирішив утворити підпілля в краї заново.

ОУН обережно поводитися на Закарпатті. Керівники проводу «Захід-Карпати» не відмовились від терору проти радянсько-партійного активу, але вважали головним завданням ведення антирадянської пропаганди з метою підняття національної самосвідомості місцевого населення. Влітку 1946 р. провід випустив у великій кількості антирадянські листівки, які передбачалось спеціально розповсюджувати на Закарпатті. В одній з них говорилось: «Українці Закарпатті! 1944 рік вписується в історію закарпатської землі, як ще одна чорна

дата. Замість згаданої волі цей рік приніс тільки зміну окупантів – на місце угорських прийшли московсько-більшовицькі пригноблювачі, які своєю окупаційною практикою залишили далеко позаду своїх попередників. Захопленням Закарпаття Червона Москва завершила, в основному, насильницьке об'єднання всіх українських земель, надівши ярмо на шию всьому українському народу» [1].

Перший відновлений Закарпатський окружний провід ОУН влітку 1946 р. сформував крайовий провідник «Робертом» виключно з галичан. Керівником призначений Семен Гут («Тиміш»), який до цього діяв на Самбірщині. СБ (службу безпеки) очолив Антон Літус («Летун»).

5 серпня 1946 р. загін «Тиміша» у с. Верхні Ворота вбив секретаря партосередку Олексія Григу та його дружину, члена ВКП(б), організатора колгоспів Федора Комара. Після цього «Тиміш» з невеликим загonom у складі 11 бійців знову з'явився на Закарпатті. Групу «Тиміша» зафіксували у Волівському, Свалявському та Іршавському округах. 26 жовтня 1946 р. у с. Смоголовиця вони вбили працівника Іршавського окружного відділу МДБ Федорова і директора маслозаводу Селецького, роззброїли і повели з собою двох працівників міліції, але згодом їх відпустили. В лютому 1948 р. «Тиміш» загинув поблизу с. Кульчиці Дрогобицької області, в нерівному бою з оперативною групою МДБ [2].

Протягом липня 1946 р. у ряді сіл верховинських районів Закарпаття, зокрема Колочава-Горб, Негровець, Лази, Нижні Верецьки та ін., відзначено ряд випадків появи загонів УПА, котрі проводили агітаційно-просвітницьку роботу серед населення, експропріювали майно радянських торгових закладів і господарств [3].

У радянській історіографії панувала думка, що надіслані з метою пропаганди загони «Зміюки», «Довбуша», «Грозного» ніяких результатів не дали, бо населення Закарпаття відносилося до ОУН вороже. Це твердження спростовують документи. Наприклад, після мітингу в с. Німецька Мокра до командира відділу УПА підійшов місцевий житель і сказав: «В моєму селі нас 40 чоловік, що прийшли з чеського легіону. Всі маємо зброю. Начувані про вашу боротьбу, ми хочемо разом з вами воювати, бо далі не можемо жити у більшовицькій неволі» [4]. Після мітингу в с. Колочава-Лази до командира прийшов юнак і попросив зброю, щоб убити голову сільради – «явного енкаведистського агента». Останній був вбитий у 1948 році [5].

24 липня 1946 р. на бюро Закарпатського обкому КП(б)У було затверджено заходи з посилення боротьби з «бандерівцями». До них залучались МДБ, МВС, військові та партійно-радянські органи. Проти повстанців провели 50 операцій та 15 облав, у результаті яких 15 осіб вбито, 10 поранено, 9 полонено. Було створено 11 винищувальних батальйонів із загальною кількістю 1176 осіб [6].

19 жовтня 1946 р. заступник завідувача організаційно-інструкторським відділом Закарпатського обкому КП(б)У Н. Сімонов направив завідувачу оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленку розлогу «цілком таємну» інформацію «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 4 жовтня 1946 р. «Про стан боротьби із залишками українсько-німецьких націоналістів в Західних областях УРСР»» [7]. Це питання обговорювалося на засіданні бюро обкому

КП(б)У 14 жовтня 1947 р. і нарадах перших секретарів окружних комітетів КП(б)У Великоберезнянського, Волівського, Мукачівського, Хустського, Тячівського і Рахівського округів, де націоналістичний рух набув поширення. На зібраннях були присутні «відповідальні працівники» облуправління МВС, МДБ, обласний прокурор, командири військових з'єднань, працівники обласного суду, спеціалізованих прокуратур і військового трибуналу.

У постанові бюро обкому КП(б)У відзначалось, що в Закарпатській області у 1946 р. зафіксовано 63 «бандитські прояви». На думку партійного керівництва: «Відбулося це тому, що окружками і міськками КП(б)У, органи МДБ, МВС не виконали повністю постанови бюро обкому КП(б)У від 24 липня ц.р. «Про факти бандпроявів у Воловецькому і Волівському округах», в якому вказувалося на активізацію бандитів, терор проти партійно-радянського активу і населення області» [8]. Вже тоді в низці округів пропонувалося створити винищувальні батальйони.

У Воловецькому, Тячівському і Волівському округах до створення таких батальйонів підійшли формально. Подібні підрозділи у Воловецькому окрузі створили у 7 селах і то в неповному складі, у решті 25 селах, «заражених бандитизмом», не було взагалі. У Нижніх Воротах із 20 членів таких підрозділів несло службу тільки 4-5, бо їм не видавали пайки. Як відзначив інструктор обкому, ці підрозділи «засмічені чужо ворожими елементами». Так, боєць с. Біласовиця Мендак Ю.Н. служив в угорській армії, вважався куркулем, використовував найману робочу силу. Халус теж воював на східному фронті, їздив у с. Кривка Дрогобицької області на засідання бандерівців. Федір і Михайло Ковачі були активними січовиками. Із 9 бійців виявили 3 січовиків і 6 куркулів [9].

Подібний факт зафіксований у с. Присліп Волівського округу. Член підрозділу «активний «січовик» Головка» за завданням ОУН організував із жителів навколишніх сіл групу, яка мала на меті здобувати зброю і боєприпаси. Група пограбувала кооператив, забрала із собою секретаря парторганізації, вбила уповноваженого МВС. У Тячівському окрузі із 120 членів таких формувань 21 мали «зв'язок з бандитами» [10].

«Проникнення у винищувальні батальйони ворожих елементів сталося із-за злочинного відношення начальників окружних відділів МВС до підбору і підготовки бійців. Окружками КП(б)У не прийняли в цій справі участі і не забезпечили підрозділи потрібним партійним і комсомольським прошарком... Тячівський, Волівський, Воловецький окружками КП(б)У не проводять серед бійців політико-виховної роботи, не організували військової підготовки, не прийняли необхідних дій до забезпечення їх зброєю та боєприпасами» [11], – інформував обласний партфункціонер Н. Сімонов. У Воловецькому окрузі найчастіше фіксували напади озброєних націоналістів. У серпні-вересні 1946 р. Тут пограбували кооперативи на загальну суму понад 50 тис. рублів. 14 липня 1945 р. у кооперативі с. Лази повстанці забрали товарів на суму 22658 рублів, частково роздали селянам, співали з ними гімн «Ще не вмерла Україна» [12]. 21 серпня 1946 р. в с. Широкий Луг Тячівського округу повстанці провели збори в сільраді. У присутності 20 селян спалили портрети керівників СРСР і документи сільради, забрали все необхідне з магазину [13].

14 вересня 1946 р. в с. Річка Волівського округу 14 озброєних людей зайшли в адмінбудинок, де проходили комсомольські збори, провели з комсомольцями виховні бесіди, роздали антирадянські листівки, забрали комсомольські квитки [14].

Н. Сімонов відзначав: «Українські націоналісти проводили антирадянську агітацію серед населення округів: Мукачівського, Перечинського, Тячівського та ін., намагаючись охопити своїм впливом окремі прошарки населення, особливо молодь. За допомогою терору, погроз, розгнужаної антирадянської агітації, вони намагаються залякати населення нашої області, зірвати заходи, намічені радянською владою» [15]. Як приклад наводилося вбивство трьох комуністів с. Нижні Ворота: секретаря парторганізації, його дружини, організатора колгоспу.

План заходів з «ліквідації банд» передбачав: координацію дій органів МВС і МДБ, створення спільних оперативних груп, залучення в них найбільш досвідчених чекістів; створення пересувних груп, із залученням в них бійців, які знають місцеві звичаї і традиції; встановлення суворої звітності перед облуправліннями; покарання винних у зриві операцій; перегляд агентурної мережі, формування її з людей «внушаючих довір'я»; максимальне використання військ МВС, звільнивши їх від іншої роботи «не пов'язаних з бандами ОУН, УПА» [16]. Категорично заборонялось передавати по телефону відкритим текстом інформацію про боротьбу проти українських націоналістів.

Серед агітаційно-пропагандистських заходів слід відзначити проведення систематичних лекцій, доповідей в селах про переваги соціалістичного ладу над капіталістичним, про завдання перед «радянським народом» у п'ятиріччі, міжнародну ситуацію. Для цього використовували політичну агітацію «по десятихатках».

Окремо дали інструкції редакторам обласних й окружних газет. Вони мали друкувати статті «з питань пропаганди п'ятирічного плану, про українсько-німецьких націоналістів, нещадно викриваючи їх, як злісних ворогів українського народу, невпинно виховувати все населення в дусі відданості Радянській Батьківщині, комуністичній партії, товаришу Сталіну» [17]. Для цього мали розширити мережі робкорів, сількорів, особливо з місцевого населення, організувати регулярну доставку в села газет і журналів.

Однак члени УПА та ОУН продовжували свою діяльність. Так, у жовтні 1946 р. вони провели 9 антибільшовицьких мітингів у селах Іршавського і Свалявського округів [18]. Із зареєстрованих 63 випадків появи і діяльності відділів УПА протягом 1946 р. розкрили тільки 19 [19].

У травні 1947 р. репресивно-каральні органи фактично ліквідували Закарпатську округу ОУН («Срібна»). Територію Закарпатської округи керівництво Карпатського краю розподілило між прилеглими округами: Дрогобицького (Закарпатський район), Калуського (Хустський надрайон) та Коломийського (Рахівський надрайон) [20]. У серпні 1947 р. сформовано новий склад Закарпатського окружного проводу ОУН. Керівником став колишній провідник Вигодського районного проводу «Булевар». Його заступником і референтом з пропаганди призначили «Кумпановича» [21]. Останній неодноразово бував на Закарпатті, здійснюючи рейди в Тячівському, Волівському

і Рахівському округах. «Булевар» провів на Закарпатті значну розвідувальну роботу. В с. Колочава-Лазі він встановив зв'язок з батьком і сином Сюгаями, колишнім комендантом Карпатської Січі в селі М. Шимонею, заручився підтримкою греко-католицького священика Бобика. Через них розповсюджувалися антирадянські листівки і періодичні видання [22].

Тоді ж діяльність УПА зафіксована в Іршавському окрузі [23]. Так, 27 червня 1947 р. повстанці відділу «Журавлі» знищили в с. Лисичево телефонний пункт і роззброїли двох його працівників. У липні цього ж року на Іршавщині з'явилася боївка ОУН, яка прибула з Дрогобицької області. Очолював її уродженець Сумської області Сергій Кривописин. Органи держбезпеки заарештували 5 членів боївки і 9 їх прихильників – місцевих жителів. Тоді ж на Іршавщині було заарештовано 60 осіб. 17 липня 1947 р. в с. Ясіня повстанці наскочили на місцеву сільраду і ліквідували її голову Копашука – комуніста й агента МДБ. У Волинському окрузі в 1947 р. діяли загони «Буревія» та «Вишні», котрі тримали в страху місцеву владу. В результаті каральних акцій проти цих загонів заарештували 49 повстанців та їх прихильників.

На Хустщині відлунювала героїчна слава захисників Карпатської України. В с. Копашнєво діяла група Василя Пригари, яка здійснила 5 антирадянських акцій. 21 квітня 1947 р. жителі сіл Лоза і Горінчево Хустського округу камінням прогнали зі своїх полів трактористів і представників радянської влади, які намагалися орати поля, призначені проти волі селян під колгоспне господарство.

Загалом на Закарпатті 1947 р. місцевими націоналістичними формуваннями, загонами повстанців сусідніх областей було здійснено 49 антирадянських виступів, у т. ч. 6 атентатів (вбито 6 радянських активістів, зокрема двох голів сільрад), один напад на сільраду, три напади на винищувальні батальйони. Органи МДБ прозвітували про знешкодження 7 формувань ОУН та УПА. За три роки своєї роботи (1945-1947 рр.) оперативними працівниками відділу боротьби з бандитизмом було виявлено «31 антирадянську націоналістичну організацію», ліквідовано – 22, заарештовано 300 осіб, з яких десятки патріотів розстріляно. Працівниками органів НКДБ (МДБ) на теренах Закарпаття фіксувались і піддавались переслідуванню факти проявів УПА, які здійснювали набіги з територій Станіславської та Дрогобицької областей: 1945 р. – 30 рейдів; 1946 р. – 57; 1947 р. – 31; – 1949 р. – 16 [24].

У березні-травні 1948 р. було зафіксовано 6 випадків діяльності підпілля. У 1947-1949 рр. значного розмаху набрав рух ОУН-УПА на Міжгірщині. Тут діяли загони «Бойко», «Гайдамаки» та ін. [25] Виступи проти колективізації відзначені у Воловецькому окрузі. Так, у 1949 р. поблизу с. Гукливе боївкою ОУН вчинено замах на одного з керівників Воловецького округу Терелю. Останній разом з охороною повертався з Гукливого, де напередодні організовано колгосп.

У боротьбі з національно-визвольним рухом широко використовували групи спеціального призначення НКВС-МДБ, що діяли під виглядом формувань УПА, боївок СБ ОУН упродовж 1944-1953 рр. Метою цих провокативно-розвідувальних груп було виявлення провідників ОУН, командування УПА, їх фізичне знищення, вбивства мирного населення для компрометації національно-визвольної боротьби та ідеї самостійної України, протиставлення Західної та

Східної України.

Активно використовували «метод ловлі на живця». У села, де ймовірно перебували повстанці, практикувати виїзди районних працівників з ночівлею під прикриттям працівників державної безпеки. Подібні «приманки» організовували при сільських кооперативах шляхом завою різноманітних товарів першої необхідності – зимового одягу, взуття тощо.

На початку 1947 р. бюро Закарпатського обкому КП(б)У звернулося до завідувача військовим відділом обкому Філенкова з проханням дозволити облуправлінню МДБ отримати якісні гвинтівки зі складів Прикарпатського військового округу чи МВС. 31 жовтня 1947 р. Філенков повідомив заввійськвідділу ЦК КП(б)У Дегтярьову: «У військовий відділ обкому КП(б)У звернувся з проханням начальник штабу по винищувальним батальйонам Закарпатського управління МДБ тов. Машков про отримання 400 гвинтівок і 5600 патронів до них від військових частин» [26]. Вказувалося на необхідність швидкого переозброєння особового складу винищувальних батальйонів зброєю іноземних армій, бо наявне озброєння неякісне і потребує ремонту.

У секретному повідомленні секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову від 28 грудня 1945 р. начальник політичного управління Прикарпатського округу Л. Брежнев інформував: «Наказами командування перед пересувними загонами і групами поставлене бойове завдання – в найближчий час ліквідувати банди в Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях, а також в низці районів Закарпатської України. Складено оперативні плани дій пересувних загонів. Заходи з виявлення і ліквідації банд проводяться військами округу разом з військами НКВС, органами КР «СМЕРШ», НКВС і НКДБ. Керують роботою пересувних загонів командири і штаби з'єднань» [27]. Такі загони комплектувалися з особового складу стрілецьких і спеціальних технічних частин. Вони пересувалися на автомобілях, були озброєні автоматами, кулеметами, мінометами.

Провокативні групи НКВС-МДБ функціонували у всіх областях Західної України, завдаючи шкоди визвольному рухові. Провокативна діяльність МДБ надзвичайно ускладнювала криміногенну ситуацію: важко було встановити, хто ж насправді вбиває і грабує населення. Так, група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ в складі М. Антоня, П. Антоня, П. Лемка, В. Тегзи під керівництвом Кармелюка в 1948 р. під маскою ОУН здійснила 13 збройних пограбувань [28].

Можемо стверджувати, що радянізація Закарпаття викликала невдоволення значної частини населення краю. Діяльність ОУН-УПА краю вже з кін. 1944 р. – першій половині 1945 р. зводилася до політико-роз'яснювальної роботи, налагодження своєї структури тощо. Але вже після підписання договору між СРСР і ЧСР про Закарпатську Україну, створення Закарпатської області, хвилі радянських репресій у краї, ОУН вдається до більш жорстких дій – експропріації майна радянських торгових закладів, залякування, погроз і вбивств комуністичних активістів. Вбачаючи у національно-визвольному русі серйозну проблему влада докладає максимум зусиль на його придушення. Наприкінці 1940-х рр. їй вдалося зламати організований спротив ОУН-УПА.

1. Міщанин В. Аграрна політика на Закарпатті (1944-1950 рр.). Ужгород: Закарпаття, 2000.
2. Там само. С. 97.
3. Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. К., 1997.
4. Літопис УПА. Т. 9. Кн. 2. Торонто, 1982. С. 340.
5. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород: Карпати, 1980. С. 167.
6. Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 21. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2008. С. 45.
7. Центральний Державний Архів Громадських Організацій України (далі ЦДАГО України) // Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2958. Арк. 69.
8. Там само. Арк. 62.
9. Там само.
10. Там само. Арк. 63.
11. Там само. Арк. 64.
12. Там само. Арк. 32, 63.
13. Там само. Арк. 63.
14. Там само. Арк. 64.
15. Там само. Арк. 65.
16. Там само. Арк. 66-67.
17. Там само. Арк. 69.
18. Літопис УПА. Т. 9. Кн. 2. С. 427.
19. Ситник О. Названа праця. С. 5.
20. Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945-1954). Дрогобич: Просвіт, 2016. С. 81-82.
21. Ільницький В. Провід ОУН Карпатського краю. *Літопис Української Повстанської Армії*. Серія: «Події, люди». Кн. 21. Торонто – Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2012. С. 25.
22. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-1950-ті роки). *Carpatica – Карпатика*. 2000. Випуск 7. С. 79-80.
23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4971. Арк. 80-81.
24. Аржевітін С. ОУН і КДБ на Закарпатті. *Нова Колочава*. 2009. № 13. Серпень. С. 1.
25. Ситник О. Названа праця. С. 8-9.
26. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4971. Арк. 12.
27. Там само. Спр. 2958. Арк. 17.
28. Міщанин В. Боротьба ОУН-УПА на Закарпатті проти політики колективізації в другій половині 1940-х років. С. 46.

СВОБОДА ЛЮДИНИ І МАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО У ФІЛОСОФІЇ Ж.-П. САРТРА

The article researches an existentialist's philosophical approach of Jean-Paul Sartre to explain the conditions and possibilities of human freedom in modern society. Sartre's looks on the nature of the mass society and his ideas about the overcoming of its negative sides are analyzed. The article also researches evolution of Sartre's political thoughts and pays attention to his controversial attempt to unite the philosophy of existentialism with the political theory of Marxism.

Багатогранність філософії екзистенціалізму Ж.-П. Сартра дозволяє розглядати її в таких контекстах і ракурсах, які на перший погляд можуть виглядати незвично. Одним із таких контекстів є концепт масового суспільства, розробкою якого Ж.-П. Сартр безпосередньо не займався, але, у своїх роздумах про свободу людини, безперечно, зачіпав.

У цілому ряді праць французький мислитель розробив оригінальну концепцію свободи та відповідальності. Згідно з цією концепцією, людина кожної миті свого життя є вільною і здатна здійснювати самостійний вибір стосовно будь-якої речі, яка проходить крізь її свідомість. Усвідомлення цієї свободи індивідом межує у Ж.-П. Сартра із осягненням відповідальності за будь-яку річ, явище чи процес, які прямо чи опосередковано є дотичними до людини. Відчуття тривоги, яке пов'язане з цією відповідальністю, провокує індивіда відмовитися від неї. Відмовитися від відповідальності означає – відмовитися від свободи і перейти до того, що Ж.-П. Сартр називав «хибною вірою». У «хибній вірі» індивід перестає сприймати себе як суб'єкта, для нього важливим стає бути «як усі». Відмова від «Я» на користь суспільного «ми» спричинює усвідомлення себе як об'єкта, як відображення погляду «іншого». Цей опис процесу знеособлення зближує філософію Ж.-П. Сартра з ідеєю масовізації, що є однією з центральних у теорії масового суспільства.

Розвиваючи власну онтологію, Ж.-П. Сартр наголошував на утвердженні двох видів буття: буття в собі та буття для себе. Буття в собі – це щось, про що можна сказати лише одне – «воно є». У свою чергу, буття для себе – це свідомість. Свідомість прагне бачити основу тільки в самій собі. Оскільки індивід вносить рух, розвиток та життя в інертне поле матеріального буття, яке за Ж.-П. Сартром є антидіалектичним, то основний акцент робиться якраз на активності індивіда. Саме ця активність штовхає індивіда до ворожого протистояння зі світом. Таким чином, звідси випливає, що конфлікт – це першочерговий смисл буття для іншого. Свідомість приречена на постійну тривогу, вихід за власні межі, втечу від самої себе.

У контексті даного протистояння Ж.-П. Сартр виокремлював та протиставляв «буття для себе» та «буття для іншого». Моє буття повинно бути

відвойоване в іншого. «Я» відокремлене від «іншого» як суб'єкт від об'єкта. У той же час «Я» – це те, як мене бачить інший. Однак ця картина для «Я» недоступна, тому виникає підозра, що «Я» в ній просто об'єкт. Сприйняття іншого як об'єкта, на думку філософа, є рівносильним знищенню його людської сутності [4, с. 430]. Ж.-П. Сартр наголошував: «Усе, що слушне для мене, слушне й для іншого. Поки я намагаюсь звільнитись від влади іншого, інший намагається звільнитись від моєї; поки я пробує поневолити іншого, інший пробує поневолити мене. Отже, тут ідеться аж ніяк не про односторонній зв'язок з об'єктом-у-собі, а про рухливі взаємовідносини, і дескрипцію таких відносин слід розглядати в перспективі конфлікту. Конфлікт – це первісний сенс буття-для-іншого» [6, с. 508]. Протистояння з «іншими» призводить до того, що «Я» сприймається одночасно як суб'єкт і об'єкт. Саме ця розірваність змушує індивіда усвідомлювати себе самотнім у повсякденному світі. І тільки зневірившись у всьому, індивід розуміє, що в нього є свобода і він може вибирати.

Розуміння Ж.-П. Сартром свободи зводиться до двох ключових понять – «вибір» та «відповідальність». Вчений зазначав: «Людина приречена бути вільною, несе на своїх плечах тягар усього світу; вона відповідальна за світ і за себе саму як спосіб буття. Ми беремо слово «відповідальність» у його звичайному значенні «усвідомлення, що ти – незаперечний автор якоїсь події чи об'єкта». У цьому розумінні відповідальність для себе дуже тяжка, оскільки воно – саме те, через що спричиняється, щоб тут був світ; а оскільки воно ще й те, що спричиняє себе бути, тоді хоч якою буде ситуація, в якій воно опиниться, для-себе має повністю прийняти цю ситуацію з притаманним їй коефіцієнтом ворожості, навіть якщо той коефіцієнт нестерпний; воно має прийняти ситуацію з гордовитим усвідомленням, що є її автором, бо й найприкріші незручності, і найтяжчі загрози, з якими може зіткнутись моя особа, мають значення тільки завдяки моєму проекту; саме на тлі втягненості, якою я є, з'являються й вони» [6, с.751]. Звідси випливає, що будь-яке нарікання є безглуздом, адже «ніщо чуже не визначило того, що ми відчуваємо, чим живемо і чим ми є... Те, що трапляється зі мною, трапляється через мене, і я не можу ні вплинути на нього, ні повстати проти нього, ні змиритися з ним. Крім того, все, що трапляється зі мною, – моє; під цим передусім слід розуміти те, що як людина я завжди дорівнюю тому, що трапляється зі мною... Ситуація є моєю ще й тому, що вона є образом мого вільного самовибору, і все, що вона презентує мені, є моїм, оскільки це репрезентує й символізує мене» [6, с. 751 – 752].

Таким чином, свобода перетворюється в нестерпну необхідність – її не можна позбутись, від неї не можна втекти, щоразу вона ставить нас перед вибором. Людина, усвідомлюючи свою «приреченість бути вільною», повинна взяти на себе відповідальність не лише за своє життя, але й за увесь світ. Вона повинна позбутись віри у випадковість, будь-яка суспільна подія, що раптово стається і проходить крізь свідомість людини, повинна цією людиною сприйматись як її подія, як відображення її вибору.

Ж.-П. Сартр стверджував, що існує «фундаментальний проект» людини – «бажання стати богом». Але цей проект містить у собі внутрішнє протиріччя: бажання стати богом означає абсурдне прагнення поєднати непоєднуване, тобто

«стати в собі і для себе буттям». «Стати богом» означає досягнути абсолютної свободи та необмеженої творчої сили. Однак це неможливо, оскільки «фактичність» існування включає «соціальність», спільне буття з іншими людьми. Це означає, що усвідомлюючи себе вільним суб'єктом, «Я» одночасно усвідомлює себе об'єктом (рiччю) для іншого [4, с.431]. «Існування іншого, – стверджував Ж.-П. Сартр, – становить фактичну межу перед моєю свободою. Адже саме внаслідок появи іншого, з'являються певні визначення, якими я є, не вибравши їх» [6, с. 712]. Однак, тим не менше, ця межа нашої свободи, тобто той спiсiб буття, який накладається нам іншими, не є, на думку Ж.-П. Сартра, наслідком дії інших. Реальна межа нашої свободи черпає свою силу тільки в межах нашого вибору. Отже, залежати від думки «іншого» індивід посправжньому може тільки тоді, коли сам вільно віддається цій залежності.

Основним критерієм моральності висувається «автентичність», тобто відповідність свідомості людини саме її власній, «дійсній» свідомості. Вибір індивіда повинен бути вибором саме конкретного індивіда. Користуватися своєю свободою означає бути самим собою. Моральна свідомість у Ж.-П. Сартра не знає закону, бо якщо людина «приречена до свободи», вона сама є законом своєї діяльності. У даному контексті, як зазначив Л. Філіппов, перед Ж.-П. Сартром постала необхідність ввести у сферу суб'єктивності які-небудь позитивні психологічні визначення. З цією метою філософ розглядав категорію людського «бажання» як фундаментальну характеристику реальності [8, с. 143].

Звісно, що така відповідальність за свій вибір створює дискомфорт, якого особистість прагне позбутися. Один із способів втечі від відповідальності якраз і є «хибна віра», своєрідне розчинення в масі. «Хибна віра» проявляється або в стереотипному стилі життя, або коли людина вирішує змінити життя і не робить цього. «Хибна віра» це форма брехні самому собі. Жити в «хибній вірі» – означає існувати як об'єкт [2, с. 431]. Відмова від відповідальності, а разом з цим і втеча від свободи змушують індивіда шукати собі подібних, таких самих «втікачів від свободи», що, у свою чергу, зумовлює формування «ми-об'єкта» – сукупності знеособлених індивідів, єдиним прагненням яких є виправдання власного існування за допомогою когось «третього». Саме цей «третій» повинен взяти на себе відповідальність за них, зрештою, ту відповідальність, від якої вони самі відмовились.

Погляди Ж.-П. Сартра дещо збігалися з теорією Еріха Фромма. У своїй праці «Буття і Ніщо» філософ писав: «У тому, що ми називаємо «психологією юрби», ми виявляємо колективні безумства (буланжизм тощо), що є особливою формою любові (кохання). Особа, що каже «ми» знову приймає серед юрби первісний проект кохання, але вже не своїм власним коштом: вона вимагає від третього врятувати весь колектив у самій його об'єктності, пожертвувавши свободою. Розчароване кохання провадить до мазохізму» [6, с. 583]. Отже, тут, як і в Е. Фромма, характерною рисою масового суспільства виступає любовне ставлення до влади, уособленням котрої є вождь. Маси самі кидаються в рабство і вимагають, щоб їх сприймали як об'єкт.

Ж.-П. Сартр наголошував: «І тут знову йдеться про численні індивідуальні проекти людей із юрби; юрба конституїрована як юрба поглядом проводиря або

оратора; її єдність – це єдність-об'єкт, що її кожен член юрби читає в погляді третього, що панує над юрбою, і кожен тоді висуває проект розчинитись у цій об'єктності, цілковито зрєктися своєї самотності з метою бути лиш інструментом у руках поводиря. Але цей інструмент, у якому він хоче розчинитись, – уже не його просте і чисте особисте для-іншого, а юрба-об'єктивна-тотальність. Несвітська матеріальність юрби і її глибока реальність (дарма що тільки відчута) зачаровують кожного з її членів; кожен вимагає бути зануреним у юрбу-інструмент поглядом поводиря» [6, с. 584].

Прагнучи подолати знеособлення індивіда у масовому суспільстві, у своїй основній теоретичній праці з проблем політики «Критика діалектичного розуму» (1960) Ж.-П. Сартр спробував поєднати екзистенціалізм з марксизмом. Як зазначив В. Рьод, дана спроба була своєрідним розривом із попередніми напрацюваннями у царині філософії свідомості, та все ж цей розрив був недостатнім для повної інтеграції екзистенціалізму в марксизм [5, с. 209]. Вчений зосередився на одному рівні – рівні філософії історії. Він запропонував модель діалектичного розуму, в межах якого волю кожного індивіда слід розглядати як складник тотальної історії. Він різко протиставив людських істот, що потрапляють до певних «категорій» і до «згуртованих груп». Щодо першого типу, прикладом якого, як не дивно, є люди, що стоять у черзі на автобус, то тут філософ мав на увазі позбавлене мети і волі повсякденне життя, що потрапляє в тенета хибних вірувань і зв'язується в одне ціле лише завдяки випадковому збігу цілей. Прикладом другого типу є революційні гуртки, члени яких отримують справжню моральну свободу завдяки своїй участі в спільній діяльності в намаганнях змінити хід історії. Цікаво, що в своїй політичній теорії вчений зосереджувався переважно на «проблемі буття», а не, приміром, на якихось нагальних способах допомогти бідним і знедоленим. У висновках міститься виправдання насильства того класу, котрий стає на боротьбу. Оскільки «хибна віра» захована так близько до поверхні індивіда, то той, хто зраджує «згуртовану групу», втрачає свої права. Спроба виробити колективне бачення може бути забезпечена лише за допомогою насильства, оскільки й Ж.-П. Сартр не зміг обійтися без концепції соціальності. Його розуміння слабкості окремого індивіда нагадує позицію Ж.-Ж. Руссо, однак Ж.-П. Сартр далеко не з такою повагою ставився до закону [3, с. 351].

Варто відзначити, що еволюція сучасного знання, яка передбачала активізацію можливостей марксизму, фрейдизму чи екзистенціалізму, загалом була ознакою епохи. Аналогію можна помітити в діяльності провідних теоретиків тієї ж Франкфуртської школи. Г. Маркузе поєднував марксизм з екзистенціалізмом М. Хайдеггера, а згодом – із фрейдизмом; одночасно синтез марксизму з фрейдизмом був здійснений Е. Фроммом. Пропонуючи власну модель такого синтезу, Ж.-П. Сартр наголошував на тому, що екзистенціалізм – це пізнання «конкретного», він утверджує унікальність історичної події, долаючи марксистське розуміння апріорних закономірностей. Марксизм радянського зразка пригнічує концепцією, втрачаючи відчуття реальності, а також нехтуючи роллю індивіда в історичному процесі. Відтак предметом екзистенціалізму стає індивід, який належить до певного класу, людина на соціальній арені, у сфері

суспільного та індивідуального, «відчужена особистість», «уречевлена», «містифікована», якою її зробили розподіл праці та експлуатація. Саме в цьому вивченні людини і «оточення», «контексту», Ж.-П. Сартр вбачав близькість сучасного марксизму та екзистенціалізму.

Крім того, Ж.-П. Сартр вважав за необхідне піддати нищівній критиці те, що він називав «лінивим марксизмом», закостенілу систему догматів, якою прикривають жахи сталінізму. На думку вченого, марксизм потребує оновлення у відповідності до вимог часу. Таким оновленням повинна стати розробка теорії свідомості в межах марксистського вчення [9, с. 32]. Здійснивши аналіз класових конфліктів, вчений дійшов висновку, що ворожнеча між індивідами виникає в процесі матеріального виробництва, внаслідок досягнення цілей, заради «проекту». У процесі праці об'єктивно виникає єднання індивідів, визнання проекту «іншого», але сам проект завжди знаходиться «поза», його суб'єктивність та зміст вислизають, внаслідок чого виникає «роз'єднання у єдності». У кінцевому рахунку потреби стимулюють ворожнечу, боротьбу, в якій кожен «інший» постає «нелюдським». Вже не суб'єктивно, а об'єктивно індивід стає небезпечним для інших, а інші – для індивіда. У структурі дій індивіда агресивність та схильність до насильства формуються історично та обумовлюються обставинами [1, С. 343 – 344]. Більш глибоко роль індивіда в історичних процесах Ж.-П. Сартр намагався розкрити у другій частині «Критики діалектичного розуму», яка так і залишилася недописаною.

Наразі ж слід зазначити, що цілком закономірно виникає запитання про необхідність. Необхідність, на думку Ж.-П. Сартра, це не примус, не зовнішнє пригнічення свободи. Необхідність – це заперечення свободи в лоні повної свободи. Основа необхідності – це та ж практика, що супроводжується відчуженням, об'єктивацією: завдяки їй індивід перетворюється в соціальну реальність. У даному контексті Ж.-П. Сартр аналізував такі поняття як «колектив», «група», «серія», «клас». Розглянувши робітничий клас, вчений дійшов висновку, що робітник прагне усвідомити об'єктивні особливості, які перетворюють його в робітника та визначають в категоріях «праці» та «експлуатації». Як зазначав Ж.-П. Сартр, «конкретна думка народжується з праксису, але вона повинна вийти за його межі, щоб почати свідчити» [9, с. 22]. Робітник вловлює свою об'єктивну реальність та одночасно реальність своїх товаришів. Тут так само присутній «інший», але цього разу його характеристики змінюються. «Інший» для пролетаріату це перш за все серійна тоталізація «інших» (серед яких він теж фігурує як «інший»), тобто всіх тих, перед якими постане можливість безробіття та низьких розцінок [1, с. 345 – 346]. Таким чином, практико-інертний простір виступає в якості простору рабства індивідів.

Група як ланка соціуму базується на братстві, а братство це не що інше, як «право всіх над кожним», тобто Ж.-П. Сартр обумовлює закономірність об'єктивної оцінки, певного суспільного суду, навіть необхідність та право насильства як спосіб просування від індивідуального відчуження до спільної свободи. Фундаментом консолідованої подібним чином групи виступає «страх», «терор», однак братство при цьому передбачає вільні відносини вкупі з вільно взятими зобов'язаннями. Група, що утворена за принципом «братства-страху»,

виправдовує насильство задля єднання та спільної безпеки. Кожен при цьому є одночасно і суб'єктом, і об'єктом «терору», кожен здійснює «чистки» і стосовно кожного ці «чистки» можуть бути застосовані. «Терор» – це колективна свідомість, що піднеслася над індивідуальним, яке добровільно відмовилося від своїх можливостей заради переваг спільної свободи [1, С. 346 – 347].

Тим не менше, протиріччя особистого та суспільного зберігаються в межах групи, що призводить до її трансформації. Організація набуває ієрархічних ознак, створюються «установи», «права-обов'язки» перетворюються в систему взаємовідносин, а сам індивід перетворюється в засіб для виконання зобов'язань. Владні відносини стають структурними, суспільний імператив індивідуалізується в «іншому» як в Державцеві, якому індивід передає повноваження щодо реалізації своїх проектів. Передає він їх не через примус, а цілком вільно, хоча насправді вільним виявляється лише Державець, який здійснює волю групи, забираючи свободу кожного з її членів [1, с. 347].

На думку Ж.-П. Сартра, в класовому суспільстві держава втілює та реалізовує інтереси пануючого класу. Філософ приєднався до позиції К. Маркса, згідно з якою не буржуазний спосіб життя підтримується державою, а держава підтримується буржуазним способом життя. Згідно з концепцією «групи» вчений наділив державу надкласовими функціями. Держава створюється в інтересах пануючого класу, але як спосіб практичного зняття класових конфліктів у лоні національної тоталізації. Засноване на «вільному договорі» капіталістичне суспільство володіє відносною однорідністю (ринок, товар, гроші), однак свобода робітника як товару заперечує його людську свободу, до чого додається ще й репресивна практика буржуазії, яка впродовж ХІХ ст. посилювалася у ході розвитку пролетаріату та його організації.

Ж.-П. Сартр аналізував практику колоніалізму та торгівлі, практику використання «серійності», інформації, реклами та містифікацій, що нав'язують споживачеві вибір товару шляхом уподібнення його до «інших». На національному рівні реалізується мовчазна згода між різними галузями виробництва та торгівлі для того, щоб скористатися підвищенням заробітної платні та змусити маси споживати якомога більше, пристосовуючи свій бюджет не тільки до своїх потреб та смаків, але й до імперативів національного виробництва. Таким чином, цивілізація споживання породжує «масового індивіда», основними характеристиками якого є «серійність» та уніфіковане світосприйняття [1, С. 347 – 348].

У черговий раз здійснити ревізію марксизму Ж.-П. Сартру довелося під час революційних подій 1968-го року. В той час у центрі його уваги знаходилася молодь, на яку вчений покладав величезні надії щодо майбутніх змін в сенсі руйнації стереотипів споживацького суспільства. Аналізуючи тодішню ситуацію, Ж.-П. Сартр дійшов висновку, що події травня 1968-го року спровокували не внутрішні фактори і не «культурна революція» в Китаї, а спротив у В'єтнамі. Народ невеликої країни, який успішно боровся з гігантською військовою машиною США, «розширив межі можливого» та змінив світосприйняття молоді, зокрема французького студентства. Для європейців стало зрозумілим, що існують незвідані досі можливості, що революція ще не вичерпалася.

Для Ж.-П. Сартра основне завдання лівих полягало в знищенні експлуатації, як незмінної вади несправедливого капіталістичного суспільства. Це завдання неминуче повинно відродити потужний лівий рух на заводах, а завдання інтелігенції полягатиме в допомозі експлуатованим класам усвідомити свої реальні проблеми. У той же час філософ наголошував на тому, що в сучасних умовах, коли не власність визначає становище в суспільстві, а влада, потрібно зосередитися на пошуках нової стратегії та тактики ведення боротьби, на осмисленні альтернатив. Однак таких спроб в лавах тодішніх лівих він не бачив. У даному контексті вчений критикував французьку компартію, яка, на його погляд, закостеніла в своєму розумінні марксизму. Наголошуючи на необхідності синтезу екзистенціалізму та марксизму, Ж.-П. Сартр писав: «Поки марксистське вчення буде спиратися на догматичну метафізику, замість того, щоб спиратися на розуміння живої людини, поки воно буде звинувачувати в ірраціоналізмі тих ідеологів, які намагалися зрозуміти сутність людини, екзистенціалізм продовжуватиме свої дослідження» [7, с. 166]. Ж.-П. Сартр звинуватив комуністів в альянсі з Ш. де Голлем, у ставці на вибори, в недооцінці революційного потенціалу мас, у відмові від революції. Саме з цієї причини він не погоджувався з Г. Маркузе, який наголошував на інтеграції робітничого класу суспільством споживання. За Ж.-П. Сартром, тільки пролетаріат залишається вирішальною революційною силою, тільки він може змінити суспільну систему. Але для цього його треба розворушити. І саме молодь повинна спровокувати пролетаріат до революційних дій – стати «детонатором» революції.

Отже, із концепції екзистенціалізму Ж.-П. Сартра випливає, що сучасну людину слід сприймати як таку, що перебуває у постійному конфлікті з «іншими». Цей конфлікт зумовлюється бажанням відвоювати власне буття, власну суб'єктивність, адже «інший», ким би він не був, вже хоча б своєю присутністю змушує нас бути «об'єктом». Звідси Ж.-П. Сартр вивів ідею свободи вибору людиною самої себе. Свобода – це вибір власного буття, адже, на думку філософа, людина є такою, якою сама себе обирає. У тому випадку, коли людина відмовляється зробити самостійний вибір через споріднене зі свободою відчуття тривоги, вона добровільно позбувається відповідальності за власне життя, а разом з ним і власної свободи вибору. Поєднання подібних знеособлених індивідів створює підґрунтя для масового суспільства. У свою чергу, подолання негативів масового суспільства, на думку Ж.-П. Сартра, може відбутися лише за рахунок реалізації ідеї марксизму про звільнення від експлуатації, яку нав'язує капіталістична система.

1. Андреев Л. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. М. : Гелеос, 2004. 416 с.
2. Гроф С. За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. М. : ООО «Изд. АСТ», 2002. 504 с.
3. Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера; пер. з англ. за ред. Н. Лисюк. К. : Дух і літера, 2000. 472 с.
4. Ильин В. В. История философии : Учебник для вузов. СПб. : Питер, 2003. 732 с.

5. Рьод В. Шлях філософії ХІХ – ХХ століття / пер. з нім. М. Д. Култаєвої, В. І. Кебуладзе, В. М. Терлецького. К. : Дух і Літера, 2010. 368 с.
6. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 854 с.
7. Сартр Ж. П. Проблемы метода. Статьи / пер. с фр. В. П. Гайдамака. М. : Академический проект, 2008. 222 с.
8. Филиппов Л. И. Философская антропология Жан-Поля Сартра. Критический очерк. М. : Издательство «Наука», 1977. 287 с.
9. Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique (précédé de Question de méthode). Tome I. Théorie des ensembles pratiques. Paris : Gallimard. 2006. 755 p.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ПОЛІТОЛОГІЇ

Михайло Зан

СТАЖУВАННЯ ЗА КОРДОНОМ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ МЕХАНІЗМ УДОСКОНАЛЕННЯ ФАХУ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ: ДОСВІД КАФЕДРИ ПОЛІТОЛОГІЇ І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УЖНУ

Відповідно до «Положення про підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів» Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України (Наказ № 48 від 21 січня 2013 року) метою підвищення кваліфікації та стажування є «вдосконалення професійної підготовки особи шляхом поглиблення і розширення її професійних знань, умінь і навичок, набуття особою досвіду виконання додаткових завдань та обов'язків у межах спеціальності» [3]. Урядове Положення передбачає відповідне навчання працівника вищої школи України у ВНЗ, наукових, освітньо-наукових установах і організаціях «*як в Україні, так і за її межами*» [3]. Згадуємо про відповідний документ через те, що декілька років тому (під час чергової акредитації спеціальності «Політологія») від перевіряючого довелося почути зауваження, що *закордонне стажування* не визнається, відтак краще проходити *підвищення кваліфікації* виключно у відповідних профільних вітчизняних установах. Добре, що наразі ситуація змінилась і маємо документальну «сатисфакцію» від центру.

Зауважимо, що в силу географічного розташування й близькості до країн Європейського Союзу науково-педагогічним працівникам Ужгородського національного університету надзвичайно поталанило. *Відстані по авто- і залізничних шляхах від Ужгорода до столиць дев'яти європейських країн є значно коротшими за аналогічні відстані до Києва (790 км)*. До прикладу, до столиці Угорщини (м. Будапешт) відстань від Ужгорода складає 360 км, до столиці Словаччини (м. Братислава) – 580 км, до австрійського Відня – 620 км. Відстань до німецького Берліна є не набагато більшою за українську столицю – 840 км. Це ж стосується румунського Бухареста та польської Варшави – 850 км. Відстань до чеської Праги становить 900 км [4, с. 4].

Ні для кого в українському виші не є секретом те, що часто-густо стажування на базі вітчизняних товариських кафедр перетворюються на *формальності з заповненням необхідної документації* (занадто бюрократизованої й непотрібної для розвитку власне науки; перевіряв на собі – М.З.). На все це витрачається дорогоцінний час, який можна присвятити власне конкретним науковим студіям. Інша ситуація за кордоном: жодної бюрократії з паперами; вихід на європейський, світовий рівень науки; робота з обширними базами даних бібліотек і наукових інституцій; знайомство з колегами, які є фахівцями у вузькій царині наукового пізнання і т.п. Крім цього, є прекрасна нагода поглибити знання іноземної мови й такий необхідний для науковця у вільний час культурний відпочинок за кордоном. Додамо, що на сьогодні

Інтернет-ресурси надають широкі можливості для проходження професійного стажування за кордоном [2].

До прикладу, своє перше наукове стажування за кордоном я проходив у румунському «місті студентів» Клуж-Напока (понад 40 тис. студентів на 300-тисячне місто – М.З.), про що деталізую в окремій публікації [1]. Після шести років із приємністю згадуються часи проведені в університетській бібліотеці «Лучіан Блага», читальному залі факультету політичних наук, управління та комунікації та бібліотечних фондах Інституту дослідження національних меншин. Крім цього – ознайомлення з науковими проектами та публікаціями Інституту дослідження національних меншин та Центру ресурсів етнокультурного різноманіття. Пригадується поїздка в Бухарест та ознайомлення з роботою центрального осередку Союзу українців Румунії, спілкування з депутатом парламенту від української національної меншини Степаном Бучутою. Також цікавою стала співпраця зі студенткою-політологом із Молдови, яка тоді готувала до захисту бакалаврську роботу «Політика інтегрування національних меншин України: регіони Закарпаття та Крим». А ще приємне знайомство із земляком, етнічним румуном із Солотвина, який проживав у сусідньому гуртожитку студмістечка Університету Бабеш–Бояї.

Напередодні святкування 25-річчя рідної кафедри чомусь задався питанням: а яким чином виглядає ситуація із закордонними стажуваннями в цілому по колективу? Отримавши за певний, відносно нетривалий період часу від кожного колеги необхідну інформацію, вирішив її узагальнити у формі таблиці та графіка.

Отже, з табличних даних бачимо, що «піонером закордонних стажувань» кафедри є кандидат філософських наук, доцент Валентин Буркало. В 1996 році він пройшов стажування на базі Інституту соціальної роботи м. Намюр (Бельгія). Нагадаємо, саме тоді в Ужгородському університеті створювалася кафедра соціальної роботи. Переважна більшість нинішніх викладачів кафедри тоді були ще студентами, відтак доля відвідати столицю франкомовної частини Бельгії – Валлонію випала саме Валентину Васильовичу, про що він нині з приємністю згадує.

Стажування за кордоном викладачів кафедри (1996 – 2014 роки).

Рік стажування	Місяць	Прізвище викладача	Місце стажування	Тема
1996	Січень – червень	Буркало Валентин Васильович, канд.філос.наук, доцент	Інститут соціальної роботи <i>м. Намюр (Бельгія)</i>	Організація навчально-методичної роботи на кафедрі соціальної роботи
2002	жовтень	Лендьял Мирослава Олександрівна, доктор політичних наук, професор	Інститут Кеннана <i>(м. Вашингтон, США)</i>	Політична участь у місцевих громадах в країнах Центральної і Східної Європи
2006	грудень 2006 – січень 2007	Сурніна-Далекорей Ольга Анатоліївна, кандидат політичних	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в	Політична участь жінок Словачької Республіки

		наук, доцент	Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	
2007	квітень – листопад	Лендьел Мирослава Олександрівна, доктор політичних наук, професор	Українська школа політичних студій (м. Київ – м. Сімеїз – м. Страсбург (Франція) – м. Одеса)	Інструменти демократичної консолідації в Україні
	листопад	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет конституційного права, філософії і соціології (UT1) Тулузького університету ім. Жана Бодена <i>(м. Тулуза, Франція)</i>	Франція у європейських інтеграційних процесах: досвід для України
2008	травень – червень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет конституційного права, філософії і соціології (UT1) Тулузького університету ім. Жана Бодена <i>(м. Тулуза, Франція)</i>	Євроінтеграційна політика Франції щодо країн Центральної та Східної Європи
	листопад – грудень	Лендьел Мирослава Олександрівна, доктор політичних наук, професор	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	Місцева демократія в Словацькій Республіці у період системних трансформацій
	вересень 2008 – січень 2009	Сорока Марина Олександрівна, старший викладач	Юридичний факультет, Дебреценський університет <i>(м. Дебрецен, Угорщина)</i>	Політика Угорщини щодо національних меншин: інституційні, правові та політичні аспекти
2009	червень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет соціології та політичних наук Каліфорнійського університету <i>(м. Берклі, США)</i>	Методи залучення зацікавлених сторін до планування, реалізації, моніторингу та оцінки політик і стратегій розвитку
	липень – серпень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Центр збереження енергії <i>(м. Сан-Франциско, США)</i>	Політика сталого розвитку для міста, регіону та країни
2010	січень	Попадюк Надія Іванівна, кандидат наук з державного управління, доцент	Інституції Європейського Союзу <i>(Королівство Бельгія, Французька Республіка, Велике Герцогство Люксембург)</i>	Ознайомлення з діяльністю Європейського Парламенту, Європейської Комісії, Ради Європейського Союзу, Європейського Суду
	лютий	Кічера Надія Михайлівна, старший викладач	Словацька асоціація зовнішньої політики <i>(м. Братислава, Словацька Республіка)</i>	Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин
	лютий	Сурніна-Далекорей Ольга Анатоліївна,	Словацька асоціація зовнішньої політики	Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до

		кандидат політичних наук, доцент	(SFPA) <i>(м. Братислава, Словацька Республіка)</i>	взаємовигідних відносин
	березень – квітень	Зан Михайло Петрович, кандидат історичних наук, доцент	Факультет політичних наук, управління та комунікації Університету Бабеш – Бояї <i>(м. Клуж-Напока, Румунія)</i>	Національні меншини України та Румунії як суб'єкти політики: інституційний та діяльнісний виміри
	березень – травень	Попадюк Надія Іванівна, кандидат наук з державного управління, доцент	Законодавчий департамент Програми політичного аналізу і відповідальності уряду (OPRAGA), Конгрес США, Державний департамент США, Сенати та Палати представників штатів <i>Колорадо, Флорида, Вашингтон (США)</i> , Верховний Суд та Департамент поліції <i>штату Флорида (США)</i>	Ознайомлення з діяльністю органів державної влади Сполучених Штатів Америки
	березень – травень	Попадюк Надія Іванівна, кандидат наук з державного управління, доцент	Державний юридичний університет <i>штату Флорида – FSU (США)</i>	Курс лекцій з міжнародного права прав людини професора Таблот «Сенді» Д'Алемберте
	вересень – жовтень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет філософії і політичних наук Європейського гуманітарного університету <i>(м. Вільнюс, Литовська Республіка)</i>	Впровадження політики гендерної рівності (законодавчий рівень): досвід України та Литви
	листопад – грудень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет філософії, соціології та політичної науки Університету Вітовта Великого <i>(м. Каунас, Литовська Республіка)</i>	Впровадження гендерних підходів у діяльність регіональних органів влади як елемент сталого розвитку
	Вересень 2010 – січень 2011	Сорока Марина Олександрівна, старший викладач	Інститут політичних наук, Дебреценський університет <i>(м. Дебрецен, Угорщина)</i>	Еволюція партійної системи Угорської республіки в умовах трансформації суспільства
2011	квітень – травень	Стряпко Іван Олександрович, кандидат історичних наук, доцент	Інститут політичних наук, Словацької академії наук <i>(м. Братислава, Словацька Республіка)</i>	Адміністративна реформа в Словацькій республіці: досвід для України
2012	квітень – травень	Зан Михайло Петрович, кандидат історичних наук, доцент	Факультет соціальних та економічних наук, Університет ім. Я. Коменського <i>(м. Братислава, Словацька Республіка)</i>	Мультикультуралізм та етнополітика країн Центрально-Східної Європи

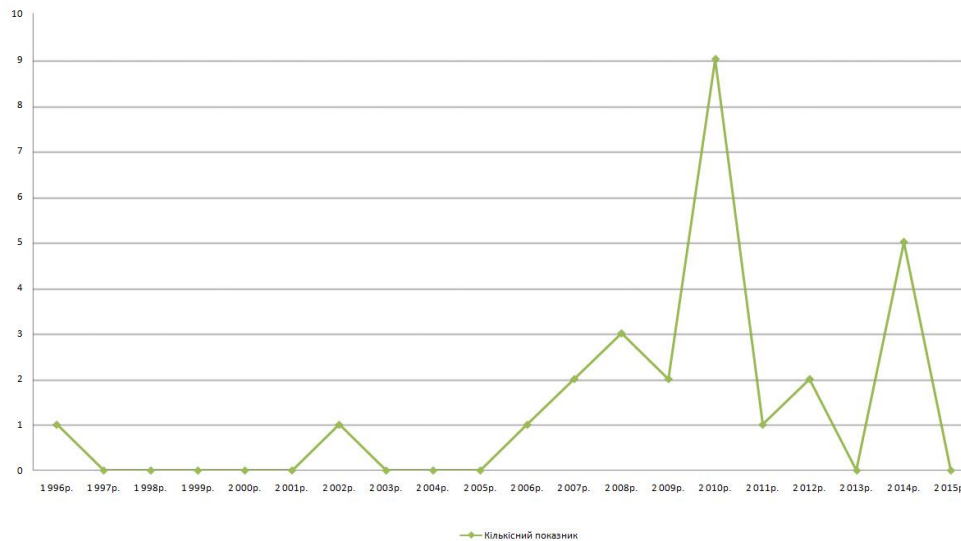
			<i>Республіка)</i>	
	квітень – червень	Колодій Маріанна Михайлівна, старший викладач	Факультет гендерних студій та мистецтва Манітобського університету <i>(м. Вінніпег, Канада)</i>	Гендерний аналіз +: досвід Канади у реалізації політики диверсифікації потреб і можливостей різних соціально-гендерних груп осіб
2014	жовтень – листопад	Марадик Наталія Василівна, кандидат політичних наук, доцент	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	Трансформація системи владних інститутів у країнах Центрально-Східної Європи
	жовтень – листопад	Мелеганич Ганна Ігорівна, кандидат політичних наук, доцент	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	Формування та діяльність місцевої політичної еліти країн Центрально-Східної Європи
	жовтень – листопад	Стряпко Іван Олександрович, кандидат історичних наук, доцент	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	Діяльність праворадикальних політичних партій у країнах Центральної Європи
	листопад – грудень	Ключкович Анатолій Юрійович, кандидат політичних наук, доцент	Інститут політології, Філософський факультет, Пряшівський університет в Пряшеві <i>(м. Пряшів, Словацька Республіка)</i>	Еволюція партійних систем країн Вишеградської групи: досвід Словаччини
	грудень	Глухова Ганна Василівна, кандидат наук з державного управління, доцент	Європейське товариство освіти та розвитку науки <i>(Відень, Австрія)</i>	Реформування та перспективи інтеграції вищої освіти України до європейської освітньої системи

Аналізуючи показники, виявляємо *беззаперечного лідера закордонних стажувань* – старшого викладача кафедри *Маріанну Колодій*. Вона два рази відвідувала м. Тулузу в Франції, по два рази США (міста Берклі та Сан-Франциско) та Литовську Республіку (міста Вільнюс і Каунас) та одного разу м. Вінніпег у Канаді.

По три закордонні стажування мають професор *Мирослава Лендзел* (США, Франція, Словацька Республіка) та доцент *Надія Попадюк* (США, Франція, Бельгія, Люксембург). *По два наукові стажування* за кордоном мають доценти *Ольга Сурніна-Далекорей*, *Іван Стряпко*, *Михайло Зан* і старший викладач *Марина Сорока*. Зрештою одне наукове стажування за кордоном пройшли доценти *Валентин Буркало*, *Анатолій Ключкович*, *Наталія Марадик*, *Ганна Мелеганич*, *Ганна Глухова* та старший викладач *Надія Кічера*.

Стажування за кордоном викладачів кафедри політології і державного управління УжНУ

Як бачимо, 13 викладачів пройшли наукові стажування за кордоном, що становить 50 % від загальної чисельності працівників кафедри станом на 2015–2016 навчальний рік. Контент-аналіз також засвідчує, що країною-лідером із 10 держав, які відвідали викладачі кафедри є територіально й ментально близька нам *Словацька Республіка (10 із 27 стажувань)*. У цьому відношенні слід відзначити беззаперечну роль *Інституту політології філософського факультету Пряшівського університету* та безпосередньо його очільника *Ірину Дудінську*. З названим науково-освітнім закладом кафедра має давні дружні контакти та досвід реалізації спільних наукових проектів.

Іншими країнами стажування викладачів кафедри є *США (4 стажування)*, *Франція (4 стажування)*, *Угорщина, Литовська Республіка та Бельгія (2 стажування)*, *Канада, Люксембург, Австрія та Румунія (1 стажування)*.

Із побудованого графіка можна зробити висновок, що своєрідною «акматичною фазою» стажувань став 2010 рік, коли за кордоном побували аж дев'ять викладачів кафедри. Успішним також був 2014 рік, коли за кордоном стажувалися 5 викладачів кафедри. «Фазою підйому» стали 2006–2008 роки, коли показники стажувань кожного року збільшувалися на одну одиницю. Очевидно, що тут не маємо жодних циклічних закономірностей, ані залежностей від політико-кон'юнктурного клімату в державі. Мабуть, справа у нас самих, у нашій наполегливості, творчох підйомах і, безперечно, сприятливих зовнішніх чинниках, тобто підтримці наших пропозицій з боку закордонних наукових партнерів. У 2015 році, після успішного 2014 року, ми знову маємо показник

«нуль». Однак вже в квітні – травні цього року маю приємну нагоду пройти стажування на базі Інституту політології у Пряшеві. Отож, рухаємось далі.

1. Зан М. Про наукове стажування в Університеті Бабеш-Бояї (м. Клуж-Напока, Румунія) / Михайло Зан // Регіоналістика. Інформаційно-аналітичний журнал Науково-дослідного інституту політичної регіоналістики. – Ужгород : Карпати, 2011. – № 2. – С. 92–93.
2. Катречка Г. Професійне стажування за кордоном [Електронний ресурс] / Ганна Катречка // Освіта. ua. – Режим доступу : <http://osvita.ua/abroad/science/articles/36477/>
3. Положення про підвищення кваліфікації та стажування педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0488-13>
4. Ужгород: Путівник / Автори: М. Басараб, О. Лукша, Ф. Шандор. – Ужгород : Два кольори, 2001. – 120 с.

Матеріал цієї статті було оприлюднено на міжнародному науковому семінарі «Політична наука в регіоні: реалії громадянської взаємодії» (27 листопада 2015 року, читальний зал Наукової бібліотеки УжНУ).

РЕЦЕНЗІЇ

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА І ПОЛЬСЬКІ ДИВЕРСАНТИ

Домбровський Д. *Польща і Закарпаття: 1938-1939*. К.: Темпора. 2012. 392 с.

Рецензована монографія відомого польського історика Даріуша Домбровського є першим в історіографії комплексним і ґрунтовним дослідженням політики Польщі щодо Закарпаття у складі Чехословаччини у 1938-1939 роках. У вступі до неї автор відзначав, що досліджуваний регіон «через дуже короткий проміжок часу ... став зародком незалежної української держави. У цьому місці перехрещувалися плани різних держав і народів. Представлена робота не може, однак, претендувати на розв'язання усіх проблем, пов'язаних з Підкарпатською Руссю. Описане ставлення Польщі до цих земель є тільки додатковим матеріалом до історії народів Центральної Європи у першій половині ХХ сторіччя» (с. 26).

Для того щоб краще зрозуміти аналіз подій у Закарпатті наприкінці 30-х років, Д. Домбровський робить екскурс у недалеке минуле, у часи Першої світової війни та Паризької мирної конференції 1919 р. Про це йдеться в першому розділі монографії. Можна погодитись із твердженням історика, що «поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні викликала необхідність визначення нових кордонів на післявоєнній карті Європи. Народи, які до того часу перебували в кордонах держави Габсбургів, однозначно висловлювалися за незалежність від Відня та Будапешта. Чехи зі словаками розгорнули співпрацю з метою майбутньої спільної і незалежної держави... Наскільки спорідненість чехів та словаків впливала на взаємне зближення, настільки ситуація з Закарпаттям була значно складнішою» (с. 27). Хоча окремі представники закарпатської політичної еліти орієнтувалися на майбутню Чехословаччину, проте це відбулося не відразу та до того ж існували й інші орієнтації.

Д. Домбровський чимало уваги приділив позиції майбутнього президента Чехословацької республіки Томаша Масарика та його контактів з Григорієм Жатковичем, описав політичні орієнтації окремих народних рад, зупинився на характеристиці яскравих політичних лідерів Е. Невицькому, А. Бескиду, С. Сабову, А. Штефану, А. Волошину, братах М. і Ю. Брацайків, С. Клочураку. Стосовно Августина Волошина Д. Домбровський констатував: «До кінця Першої світової війни Волошин демонстрував лояльність до Угорщини, хоча активно виступав проти мадяризації русинських греко-католицьких парафій. До моменту комуністичного перевороту в Угорщині (березень 1919 р.) виступав за непорушність кордонів Угорщини. Після цих подій став прихильником приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. На відміну від отця Сабо, він, як активний діяч «Просвіти», співпрацював з українською громадськістю» (с. 32). Місцями, на жаль, трапляються неточності. Зокрема, стверджується, що А. Волошин помер у червні 1945 року в Лефортовській в'язниці, хоча насправді це сталося 19 липня (Більш детально дивись: Вегеш М. М., Туряниця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента (Останні дні життя і смерть президента

Карпатської України Августина Волошина). Ужгород, 1995. 40 с.). Йдеться в монографії Д. Домбровського також про короткочасне існування Гуцульської республіки, підготовку та проведення Всекарпатських зборів у Хусті 21 січня 1919 р., встановлення контактів між проукраїнськими політичними силами Закарпаття та урядами ЗУНР.

Свої претензії на територію Закарпаття висловила українська делегація, що перебувала на Паризькій конференції. 5 вересня 1919 року українці направили ноту, у якій висловили протест проти відокремлення від України території Закарпаття разом з Земпліном та частиною Спишу. Аргументувалося це тим, що вказані землі, населені українцями, колись належали до Галицько-Волинського князівства, а також тим, що за це виступає місцеве населення. Варто погодитись із думкою вченого, що «роль карпатських політиків у Парижі була незначною, їх представляла Чехословаччина, передусім – Бенеш» (с. 39). У березні 1919 року Жаткович прибув до Праги, де у розмовах з Томашом Масариком діяв від імені створеної у Парижі Руської комісії. Після цього він виїхав до Ужгорода на з'їзд найважливіших народних рад – прясівської (що представляла прихильників союзу з Чехословаччиною), ужгородської (проукраїнської) та хустської (проукраїнської). 8 травня 1919 року вказані ради об'єдналися і утворили Центральну руську народну раду, на чолі якої став Августин Волошин. На конгресі Ради, скликаному в середині травня, у світлі ухвал американських русинів було прийнято декларацію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини, яка містила 14 пунктів. Згідно з нею русини мали створити незалежну територіальну одиницю у кордонах, визначених змішаною комісією. Вимагалось укладення спеціального договору, який гарантував би автономію краю.

Правий Д. Домбровський, коли стверджує що на роботу Паризької конференції суттєво впливала міжнародна ситуація. У середині травня Е. Бенеш запропонував її членам проект автономії Закарпаття. Він був прийнятий одностайно. У липні 1919 року закінчилася розробка проекту договору між державами Антанти та Чехословаччиною, у якому розглядалося також питання Закарпаття. 10 вересня 1919 року, згідно з мирним Сен-Жерменським договором, Закарпаття офіційно стало частиною Чехословаччини. Пізніше цей договір був підтверджений Тріанонським договором, укладеним 4 червня 1920 року. Рішення, прийняте представниками держав Антанти, можна вважати великим успіхом чехословацької дипломатії (с. 40). «Приєднання Закарпаття до Чехословаччини, - підсумував Д. Домбровський, - мало вплинути на стабільність і мир у регіоні. Чеській стороні вдалося відгородити Угорщину від Польщі, а головне – отримати спільний кордон із союзною Румунією. Вона переконала у реальності своїх планів не тільки місцевих діячів, але й більшу частину русинської еміграції у Сполучених Штатах. Однак це був лише перший крок в опануванні невідомого для Чехословаччини регіону» (с. 41).

У другому розділі монографії Даріуша Домбровського зроблена спроба досить стисло охарактеризувати політичну ситуацію на Закарпатті протягом всього міжвоєнного періоду. За переписом 1921 року населення нової чехословацької держави перевищувало 13 мільйонів, з них 65,5% становили чехи і

словаки, понад 23% - німці, близько 5,5% - угорці, приблизно 3,5% - угорці, приблизно 3,5% - українці, понад 1% євреї та більш як 0,5% - поляки. Точні статистичні дані (наведені у статистичному щорічнику Чехословацької Республіки) щодо Підкарпатської Русі належать до 1935 року. За цими даними, на Підкарпатській Русі, яка займала площу близько 12 700 кв. км., проживало майже 710 тисяч мешканців. Найбільшою національною групою були українці – 447 тисяч, потім йшли угорці – 109 тисяч, євреї – 91 тисяча, німці – 13 тисяч, румуни – 12 тисяч, цигани – 1 тисяча. Представники інших національностей (поляки, південні слов'яни та ін.) становили групу чисельністю майже 250 осіб. З конфесійного погляду було греко-католиків – 359 тисяч (переважно українці та румуни), далі йшли православні – 112 тисяч (українці), іудеї – 102 тисячі, євангелісти – 74 тисячі (чехи, словаки, німці, угорці), римо-католики – 69 тисяч (чехи і словаки, німці, угорці), вірні чехословацької народної церкви (гусити) – 2 тисячі (чехи), особи без віросповідання – 5 тисяч. У той самий час на території Закарпаття перебувало більш як 16 тисяч іноземців (понад 6 тисяч угорців, більш як 4 тисячі українців з інших державних утворень, понад 3 тисячі євреїв, більшість з яких мала польські паспорти, понад 500 німців і більш як 400 поляків). Сільським господарством, тваринництвом або лісівництвом займалися понад 365 тисяч, або більш як 80% усього українського населення. Угорці становили значний відсоток серед мешканців міст, де їх чисельність разом з євреями і чехами сягала майже половини мешканців. Євреї проживали на усій території краю, перш за все, у містах, займаючись переважно торгівлею, фінансовими справами, промислом, рідше – землеробством. Чехи переважно населяли міста. Столицею краю був Ужгород з населенням майже 26,5 тисячі осіб, дещо меншим за населенням (понад 26 тисяч) було Мукачево, майже 20 тисяч осіб проживало у Берегові (с. 42-43). Дещо інші статистичні дані наводяться на сторінках колективної монографії «Нариси історії Закарпаття. Т. 2 (1918-1945)» / відп. ред. і керівник авторського колективу проф. І. Гранчак (Ужгород: Закарпаття, 1995. С. 243).

В соціально-економічному відношенні Закарпаття суттєво поступалося іншим частинам федеративної Чехословацької Республіки. Заслуговує на увагу думка Д. Домбровського, що «уже перші роки існування Підкарпатської Русі у складі чехословацької держави продемонстрували величезну диспропорцію між чеським центром та усією провінцією біля підніжжя Карпат. Цивілізаційні, суспільні і культурні відмінності не могли бути знівельовані кількарічним функціонуванням нової держави. Дисонанс між багатим заходом та бідним сходом спричиняв зростання невдоволення місцевих еліт і появу на Закарпатті іредентистських тенденцій» (с. 54). Аналогічної точки зору притримуються також українські історики, які досліджували проблематику зародження іредентизму в Підкарпатській Русі – Карпатській Україні (Дет. див.: Вегеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) (Ужгород, 1998. 130 с.). іредента (італ. Irredenta – невизволена (земля). Йдеться про рух за приєднання територій з переважною більшістю угорського населення, які не ввійшли до складу Угорщини).

На сторінках другого розділу монографії Д. Домбровського міститься цікавий фактичний матеріал про діяльність цілого ряду партій, зокрема Руської хліборобської партії, Автономного землеробського союзу, Руської (в трактуванні автора – Російської) національно-автономної партії, Карпаторуської республіканської хліборобської партії, Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі, соціал-демократичної партії тощо. Найбільшу підтримку серед угорського населення краю мала Угорська народна партія. Необхідно погодитись із твердженням вченого, що у перші половині 30-х років почав поглиблюватися конфлікт між русофілами та українофілами. Чехословацька влада у двадцятирічний міжвоєнний період проводила політику, яка, власне, полягала у нейтралізації обох напрямів з одночасним обережним балансуванням між ними (с. 60). Як показала друга половина 30-х років, російські кола співпрацювали з Угорщиною та Польщею, українські – увійшли в орбіту німецького впливу, а русинські – потрапили у сферу угорського впливу. Найбільш потужне політичне угруповання – комуністи – діяло на користь Москви та Харкова (на наш погляд, вплив закарпатських комуністів дещо перебільшений, хоча крайова організація КПЧ завжди потрапляла до чехословацького парламенту – М. В.). Що стосується політики Праги, то вона «значною мірою полягала у пошуках рівноваги між окремими напрямками, часто – у свідомому використанні антипатій і ворожнечі між різними фракціями. Однак за цілковитого браку у центрального пражського уряду ідей щодо розв'язання цієї проблеми і з огляду на велику кількість допущених помилок, здається, що запровадження автономії в цьому регіоні до 1938 року було неможливим» (с. 63).

«Підкарпатська Русь і політика Польщі та Угорщини у 1920-1938 роках» - таку назву має третій розділ монографії Даріуша Домбровського. Польщу та Угорщину робили союзниками чимало факторів. Оточена ворогами, які віками були під її ярмом, покинута великими державами, Угорщина не збиралася позбавитися від намірів повернути свої колишні кордони і велич. Природним союзником Будапешта вважалася Польща. Незалежна Польща, яка належала до табору держав-переможців у Першій світовій війні, могла підтримати Угорщину на міжнародній арені. Обидві країни об'єднувала загроза зі сходу. Більш того, Будапешт не висував територіальних претензій до Польщі. Здається, надія на припинення стану міжнародної ізоляції та територіальний ревізіонізм стали головною причиною зростання пропольських тенденцій серед угорських урядових кіл. Однак на необхідність зближення обох держав не вказували ані історичні (у часи Австро-Угорщини в Будапешті надто не переймалися питанням незалежності Польщі), ані економічні (торговий обмін і економічна співпраця між обома державами у міжвоєнний період були незначними) передумови (с. 65). Уряд Польщі продовжував плекати надію на швидке порозуміння між Андрієм Бродієм та Стефаном Фенциком, однак їхня конфронтація не припинялася. Саме ця колотнеча всередині сепаратистських угруповань й прискорила зустріч керівників обох держав. Запланований на початок лютого 1938 року візит регента Міклоша Горті до Варшави видався доброю нагодою для вирішення багатьох питань польсько-угорських стосунків, зокрема, а може, перш за все, проблем Підкарпатської Русі і майбутнього кордону між обома державами (с. 76-77).

Протягом весни – осені 1938 року, коли загострилась чехословацька криза, Угорщина і Польща діяли спільно. Перед початком Мюнхенської конференції стало ясно, що сусіди Чехословаччини були переконані у неминучості її поділу. Безсумнівно, окрім Берліна, активну роль тут відігравала польська дипломатія. Угорська сторона демонструвала нерішучість у своїх діях. З одного боку, вона проводила ревізійніську політику, не приховуючи бажання приєднання до складу своїх земель усієї Словаччини та Підкарпатської Русі, з другого – не бажала зазнати значних політичних, дипломатичних та військових збитків внаслідок проведеної акції. Небажання проводити активнішу політику безумовно впливало зі слабкості Угорщини та диктувалося міжнародною ситуацією, в яку потрапила ця держава у міжвоєнний період (с. 87). До цього додамо, що гітлерівська Німеччина теж не спішила з дозволом на повну окупацію Закарпаття Угорщиною. Оригінальний фактичний матеріал міститься в окремих параграфах розділу – «Політична активність консульства Польщі в Ужгороді» (с. 100-112), «Дії Угорщини, спрямовані на ревізію кордону з Чехословаччиною. Перший Віденський арбітраж і поділ Підкарпатської Русі» (с. 112-122), «Польсько-угорське політико-військове співробітництво у питанні Підкарпатської Русі у 1938 році» (с. 122-146). Варто погодитись із твердженням Даріуша Домбровського: «Те, що мало стати опорою для Угорщини, було зашморгом, який стискався навколо Польщі. Поділ Чехословаччини мав спонукати Польщу до стратегічного зближення з новою Словаччиною та з Угорщиною. Проте цього не сталося» (с. 146).

Четвертий розділ монографії Даріуша Домбровського присвячений підготовці та проведенню акції «Лом», яку проводили на території Карпатської України польські диверсанти (с. 147-232). Перша їх поява зафіксована в жовтні 1938 р. «У міжвоєнний період територія Закарпаття була регіоном, за яким влада Польщі спостерігала з особливою увагою. – писав Д. Домбровський. – Така зацікавленість була ініційована, насамперед, геополітичною роллю, яку відігравали ці землі після Першої світової війни». Варто погодитись із твердженням ученого, що «нелюбов до Чехословаччини у міжвоєнний період відчувалася по обидва боки кордону. Причини небажання вирішити взаємні конфлікти можна шукати як у Варшаві, так і у Празі. У тридцяті роки на взаємні суперечки накладалися амбіції архітекторів закордонної політики сусідів. Не було таємницею, що президент Бенеш і міністр Бек не симпатизували один одному. Обидва прагнули вибитися у лідери центральноєвропейських країн і таку ж роль відводили своїм державам».

Польські війська, як і угорські, не маючи офіційної згоди Гітлера на вторгнення до Карпатської України, вирішили обмежитися терористичними акціями. 27 жовтня польські диверсійні групи здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави, а наступного дня напали на міст у Вучковому. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік та кілька закарпатців, зокрема, Й. Лой. В с. Торунь польські терористи вбили синевирця І. Костя. Однак ці перші терористичні випадки не слід розцінювати як поодинокі спроби підірвати стабільність внутрішньополітичного становища Чехословаччини й Карпатської України. Архівні джерела, введені до наукового обігу вже згадуваним польським

дослідником Д. Домбровським свідчать про чітку військово-диверсійну операцію, що цілеспрямовано проводилась польськими спецслужбами і ввійшла в історію під кодовою назвою «операція Лом».

Майор Едмунд Харашкевич, який був призначений керівником акції «Лом», виділяв у ній наступні основні етапи: 1) приготування (з 7 до 22 жовтня 1938 року); 2) бойово-диверсійні дії (з 22 жовтня до 12 листопада 1938 року); 3) партизансько-диверсійні дії (з 17 до 27 листопада 1938 року); 4) закінчення дій (з 28 листопада до 31 грудня 1938 року). Майор Фелікс Анкерштайн виділив три цикли проведення диверсійної операції: 1) підготовчий (до 20 жовтня 1938 року); 2) організація та здійснення диверсійних дій на Підкарпатській Русі разом з бойовими загонами з Розлуча та партизанськими загонами, негайно мобілізованими за допомогою Стрілецького союзу (з 20 жовтня до 10 листопада 1938 року); 3) організація і формування партизанських загонів, їх підготовчі дії в очікуванні наказу на виконання акції та завершення усієї акції (з 5 листопада до 10 грудня 1938 року). Д. Домбровський у своїй монографії наводить склад польського командування акцією «Лом» у Карпатській Україні: майор Фелікс Анкерштайн, псевдонім «Мальський» - командуючий; капітан Ян Мельчарський, псевдонім «Бонецький» - заступник командуючого, комендант табору в Розлучі та бойової організації; капітан Александер Ромішовський, псевдонім «Флоріан» - оперативний офіцер; майор Владислав Новоженюк, псевдонім «Новий» - командуючий східною диверсійною підгрупою (Стрий – Долина – Калуш); капітан Юліан Борткевич, псевдонім «Бачинський» - командуючий західною диверсійною підгрупою (Турка – Леско – Санок); капітан Владислав Гуттри, псевдонім «Гродзький» - керівник розвідки в Карпатській Україні. Останній, який в Ужгороді прикривався дипломатичним паспортом, «починаючи з 12 жовтня 1938 року регулярно оглядав комунікаційні мережі поблизу Великого Березного, Перечина, Ужгорода, Сваляви та Середнього. Отримані матеріали про об'єкти, які підлягали знищенню (лінії електропередач високої напруги, мости, лінії зв'язку) він відправляв дипломатичною поштою капітану Мельчарському».

Архівні документи, віднайдені нами в ДАЗО та матеріали закарпатської періодики повністю підтверджують висновки польського історика. Зокрема, 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «зтягнули до Польщі Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [ДАЗО. Ф.3. Оп.2. Спр.5. Арк.8]. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь» [Нова свобода. 1939. 18 лют.]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М.В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх у напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [Нова свобода. 1938. 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н. Студений, Синевирська Поляна [Нова свобода. 1938. 20, 25 лист.].

Д. Домбровський вважає, що найбільш трагічним моментом акції «Лом» була операція, здійснена під керівництвом підпоручика Владислава Вольського. Диверсанти останнього зненацька атакували у ніч з 15 на 16 листопада 1938 року поблизу села Прислоп. На місці загинули три диверсанти, ще одного закатували чехословацькі жандарми. На місці сутички загинули Владислав Гурніцький, Владислав Гоффман та Адам Міхалкув. Останньою фатальною смертельною жертвою акції став, за припущенням польської сторони, її командир... Долі загиблих точно не були встановлені. Відомості про їх смерть дійшли до організаторів акції «Лом» завдяки інформаторам на території Карпатської України. Місця їх поховання, найімовірніше, так і не були встановлені. 18 листопада 1938 року в сутичці з чехословацькими військами загинули капітан Клепацький, Роман-Юзеф Карпінський та Вавжинець Урбаняк. За повідомленням чехословацьких спецслужб загін польських диверсантів чисельністю до 100 осіб обстріляв (і закидав гранатами) будинок пошти у Торуні та пост жандармерії. Бій тривав від 02.00 до 04.30 ранку 22 листопада 1938 року. Поляки повернулися після підходу сил підтримки з Волового. Під час повернення група підірвала невеликий дорожній міст поблизу раніше знищеної пошти. Хоча у ході більш ніж двогодинного бою було підірвано близько ста гранат, людських жертв не було зафіксовано.

Із телефонограми угорського посла в Польщі А. Хорі міністру закордонних справ Угорщини К. Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу звуження боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, – писав А. Хорі, – слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що наші повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам». 25 листопада 1938 року генерал Владислав Лангнер видав наказ про розформування партизанських загонів. Протягом декількох днів добровольців мали звільнити і відправити додому, а до початку наступного місяця необхідно було повернути на місце обладнання, зброю та обмундирування. Непотрібний кадровий персонал і рядовий склад мали повернутися до місць дислокації. До 10 грудня 1938 року потрібно було закінчити усі розрахунки і звіти. Після отримання 25 листопада 1938 року наказу генерала Лангнера майор Анкерштайн наказав завершити акцію «Лом». Однак необхідно погодитись із висновком Д. Домбровського, «що інформація про завершення акції надійшла пізно, наказ генерала Лангнера не міг бути одразу втілений у життя. Чехословацькі документи стверджують, що останні польські атаки тривали з 26 до 28 листопада 1938 року. Їх жертвою став один митник, який загинув неподалік від Синевирської Поляни».

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [ДАЗО. Ф.3. Оп.3. Спр.65. Арк.1]. Жителі с. Торунь повідомляли свій уряд, що «дня 5.XII наклали терористи екразит (вибухівку – М.В.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22.XII уряд

знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.» [ДАЗО. Ф.4с/18. Оп.1. Спр.45. Арк.1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 четники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [ДАЗО. Ф.3. Оп.3. Спр. 65. Арк.1]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с. Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів. Напади польських терористів не припинялися також в січні-лютому 1939 р. Так, на с. Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [ДАЗО. Ф.3. Оп.3. Спр.159. Арк.9].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприянні антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [Нова свобода. 1938. 25 лист.]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запалювачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад [Нова свобода. 1938. 20 лист.].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Поляну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г. Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях». «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти висилання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [Нова свобода. 1938. 27 лист.]. Керівництво чехословацьких спецслужб високо оцінювали рівень підготовки командирів польських диверсійних груп. Згідно з їх донесеннями, «багато терористичних акцій були проведені енергійно і професійно, а їх командування мало достатньо сміливості, щоби проникати глибоко на нашу територію на декілька днів. Усі групи діяли дуже самовіддано, опікуючись хворими та пораненими». За оцінками чеських дослідників, польські диверсійні та бойові операції в Карпатській Україні були значно успішнішими за угорські.

За підсумковим звітом майора Анкерштайна в результаті польських диверсійних дій на території Карпатської України було знищено (або пошкоджено) 12 автомобільних мостів, одну греблю, телефонний комутатор та будинок пошти. В одному місці були пошкоджені залізничні колії та лінії електропередач високої напруги. У 27 місцях були пошкоджені телефонні лінії. Ці

дії викликали повний безлад і навіть паніку в рядах чехословацьких жандармів, військових підрозділів та прикордонних служб у північній, гористій, частині Закарпаття. За даними командуючого акцією «Лом», втрати неприятеля становили 23 вбитих, 15 поранених, 20 полонених, доставлених на територію Польщі, та 5 полонених, роззброєних і відпущених на місці. Втрати з боку учасників акції становили 11 загиблих (з них 8 вбитих та 3 розстріляних) і 7 поранених. Три особи (з них двоє поранених) потрапили у полон, а ще три – зникли безвісти. Однак ці дані важко вважати точними. Правий, безперечно, Д. Домбровський, коли стверджує: «До усієї наданої інформації як про власні втрати, так і про втрати неприятеля слід ставитися дуже обережно, оскільки вона відрізняється від зведень, складених чехословацькою стороною. Не відомо також, чи точним є список польських втрат. У зведеннях II відділу Головного штабу немає даних про долю провідників, які не були зареєстровані як учасники акції. Їхня функція часто залежала від поставлених завдань. Здається, що дехто був зацікавлений лише у позитивному результаті акцій, часто відмовляючись від участі у небезпечних або ризикованих операціях...». Загальний баланс фінансових втрат на акцію «Лом» становив приблизно 250 тисяч злотих. Незаперечним є факт, що «гібридну війну» Польщі в Карпатській Україні не вдалося приховати. Влада Чехословаччини оприлюднила інформацію на цю тему, яка потрапила до закордонної преси, що суттєво ускладнювало тогочасні чехословацько-польські відносини. Головне, чого добивалася польська влада – встановлення спільного угорсько-польського кордону, але цього наприкінці 1938 року досягти не вдалося.

Завершують монографію розділи «Закарпаття у період автономії (листопад 1938 р. – березень 1939 р.)» та «Підкарпатська Русь у політиці Польщі напередодні Другої світової війни» (с. 233-360). «Незважаючи на реалізацію плану приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини та встановлення спільного кордону з цією державою, - відзначав Д. Домбровський, - вказані події важко вважати успіхом польської політики. Жодні наміри, пов'язані з цим, не здійснилися. Після розпаду Чехословаччини советська загроза не зменшилася. Через політику Третього Райху не вдалося ліквідувати загрозу української іреденти, а польські плани Міжмор'я у 1939 році вже стали нереальними. Отриманий кордон з Угорщиною, який продовжував лінію зв'язку з союзницькою Румунією, не дав очікуваного ефекту, оскільки у той самий час видовжився кордон з готовим до війни Третім Райхом, від якого тепер залежала Словаччина, на яку так розраховувала Варшава увесь міжвоєнний період. Участь Польщі у вирішенні питання Закарпаття була незмірно більшою, ніж отримані вигоди. Єдиною перевагою від отримання кордону з Угорщиною можна вважати використання його для евакуації польських військ після вересневої кампанії 1939 року. Тисячі поляків знайшли підтримку з боку угорських друзів, але не в час побудови кращого майбутнього, а в роки війни. Відсутність спільних рішень у Центральній Європі фатально закінчилась для усіх її народів. Після війни поляки, угорці, українці, чехи, словаки та румуни виявилися приреченими на довгі роки страждань у реаліях комуністичного режиму» (с. 365-366). До цих слів важко ще щось додати.

Микола Вегеш